

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ

ҚИМОРБОЗ

Роман

(Еш йигитнинг ёзгалари)

Иброҳим Гафуров таржимаси

I боб

Ниҳоят, икки ҳафтадан сўнг яна қайтиб келдим. Бизни-килар уч кундан бери Рулетенбургда эдилар. Улар мени кўзлари тўрт бўлиб кутаётган бўлсалар керак, деб ўйлаган эдим, бироқ янглишган эканман. Генерал менга назар-писанд қилмай қаради, димоқ-фироқ билан гаплашди ва опасининг ҳузурига юборди. Қўлларига қаердандир пул тегиб қолгани равшан эди. Назаримда, генерал ҳатто менинг кўзимга тик қаролмагандай бўлиб туюлди. Марья Филипповна ҳаддан ташқари югуриб-елар, шунинг учун ҳам мен билан тил учида сўзлашди; шунга қарамасдан, пулни олди, санаб чиқди ва айтишим керак бўлган сўзни эшитди. Тушлик зиёфатга Мезенцов, французи тушмагур ва яна аллақандай бир инглизни кутишмоқда эди: ҳамёнда жарақлаган пулинг бўлгандан кейин московчасига зиёфат бермай иложинг қанча. Полина Александровна мени кўриб, мунча узоқ йўқ бўлиб кетдингиз?— деб сўради-ю, жавобимни ҳам кутмасдан аллақаёққа кетиб қолди. Албатта, у буни атай қилди. Лекин барибир у билан яхшилаб гаплашиб олишимиз керак. Кўп гаплар йиғилб қолди.

Менга меҳмонхонанинг тўртинчи қаватидан кичкина хопа ажратишди. Бу ерда мени генералнинг аъёнларидан деб ҳисоблашади. Улар бу ерда ўзларининг унча-мунча одамлардан эмасликларини кўрсатиб улгуришган шекилли. Бу ердагилар генерални ҳаддан ташқари бой рус ақобири деб биллинади. У ҳали тушлик бўлмасданоқ бошқа юмушлар қаторида менга иккита минг франклик пулни майдалаб келишни тошширди. Пулларни меҳмонхона идорасидан майдалаб келдим. Энди бизга камидан бир ҳафта худди миллионер деб қарашади. Мен Миша билан Надяни олиб сайр қилгани бормоқчи бўлиб турсам, зинадан сизни генерал қақиряпти, деб қолишди; белаларни қаерга олиб боришимни билгиси келибди. Бу

одам бутунлай менинг кўзимга тик қаролмайдиган бўлиб қолибди; у тик қарашни жуда истаydi, лекин мен ҳар сафар унга ҳаёсизларча бақрайиб қараб тураверман, шунинг учун у бир оз хижолатга тушгандай бўлади. У гоятда оҳанжамадор қилиб, бир жумлани иккинчиси устига қалаштириб ва ниҳоят бутунлай чалкашиб кетганча менга болаларни воксалдан нарироқда, боғда ўйнатиб юришим кераклигини тайинлади. Охирида жуда ҳам жаҳли чиқиб кетди-да, дангалига кўчиб қўя қолди:

— Бўлмаса, сиз уларни воксалга рулеткага олиб боришдан ҳам тоймайсиз. Сиз мени маъзур тутинг,— деб кўниб қўйди у,— лекин мен биламан, сиз ҳали анча ҳавойи боласиз, қимор ўйнашдан ҳам тоймайсиз. Ҳар қалай, мен сизнинг насихатгўйингиз эмасман, ўз бўйишга бундай вазифани олмоқчи ҳам эмасман, лекин ҳар ҳолда бир нарсани айтиб қўйишга ҳақим борки, мени иснодга қўймасангиз...

— Ахир менда пул деганининг ўзи йўқ,— деб хотиржамлик билан жавоб бердим унга,— ўйнайдиган одамнинг аввало пули бўлиши керак.

— Мен ҳозирнинг ўзида пулингизни бераман,— деб жавоб берди генерал андак қизариқираб, тортмасини титкилаб қаради, дафтарчасини варақлаб кўрди, шунда у менга бир юзу йигирма сўмча бериши кераклиги маълум бўлди.

— Сиз билан қандоқ ҳисоблашсак экан,— деб тилга кирди у,— пулни талер ҳисобига ўтказиш керак. Ҳа, мана яхлитгина юз талер олинг,— қолгани яна ахир бизда қоляб кетмас.

Мен миқ этмай пулни олдим.

— Сиз, марҳамат қилиб, менинг сўзларимдан ранжиманг, сиз дарров хафа бўласиз... Сизга ҳалиги ганини айтган бўлсам, нима десамкин, огоҳлантириб қўйдим, албатта, бундай қилишга бирмунча ҳақим ҳам йўқ эмас...

Тушликка яқин болалар билан ўйга қайтиб келаётсак, бутун бир издиҳомга дуч келдик. Бизникилар аллақандай вайроналарни томоша қилгани боришибди. Иккита қўлнинг ўргилсини коляска, ўйноқлаган гаройиб отлар! *Mademoiselle Blanche*¹ Марья Филипповна ва Полина билан бир коляскада; французни тушмагур, инглиз ва бизнинг генерал от миниб олинган. Ўткинчилар йўлдан тўхтаб томоша қилиб қарашади, ҳамманинг оғзини очиб қўйишди, лекин барибир генералнинг иши чатоқ. Мен ҳисоблаб чиқ-

¹ Мадемаузель Бланш.

дим, тўрт мишг ф́рапкии мен олиб келдим, бупга яна уларнинг қўлларига ғойибдан келиб қолган уч-тўрт мишгини қўшилса, жами етти-саккиз мишг бўлади. Mademoiselle Blanche учун бу урвоқ ҳам бўлмайди.

Mademoiselle Blanche ҳам опаси билан бизнинг меҳмонхонада туради; бизнинг ф́рацузимиз тушмагур ҳам шу атропода. Хизматкорлар уни «monsieur le comte»¹ деб аташади, Mademoiselle Blanchening опасини эса «madame la comfesse»² дейишади, балки ростдан ҳам улар comte et comtesse бўлсалар керак.

Биз ҳаммамиз биргаликда овқатланишга ўтирганимизда monsieur le comte мени танимасликка олишини билардим. Генерал бизни таништириб қўйишни ёки жила қурса, менинг кимлигимни маълум қилишни хаёлига ҳам келтирмасди; monsieur le comte Россияда бўлган ва улар outchitel³ деб атайдиган кимсалар жинқарча бир қушчадан бошқа нарса эмаслигини биларди. Айтганча, у мени жуда яхши танийди. Лекин, очигини айтганда, мен бу тушлик дастурхонга чақирилмаган бўлсам-да, келиб ўтирибман; афтидан, генерал фаромуш қилган чоғи, акс ҳолда мени table d'hôt⁴ да овқатланишга жўнатган бўларди. Мен ўзим сур бўлиб келавардим, шунинг учун генерал менга нохуш назар ташлади. Оққўнғил Марья Филипповна дарҳол менга ўтиргани жой кўрсатди; лекин мистер Астлей билан учрашиб қолганимиз мени қутқарди ва беихтиёр уларнинг жамиятларига тегишли одамдай бўлиб қолдим.

Бу галати инглизини мен олдин Пруссияда ўзимизникиларга етиб олиш учун бораётганимда вагонда учратган, у билан рўпарамар-рўпарга ўтирган эдик; кейин мен у билан Францияга ўтиб бораётган чоғимда кўришдим; ниҳоят — Швейцарияда учрашдик; кейинги икки ҳафта давомида — икки маротаба бир-биримизга дуч келдик, мана эндиликда уни Рулетенбургда кўриб турибман. Мен ҳеч қачон ўз ҳаётимда бу қадар уятчан одами учратмаганман; у тентак бўладиган даражада уятчан, ўзи ҳам албатта, буни билади, чунки эс-ҳушини бутунлай еб қўйган одам эмас. Ҳар қалай у жуда ҳам ёқимтой ва ювош киши. Биришчи маротаба Пруссияда учраганимизда мен унга солдим. У менга бу йил ёзда Норд-Канеда бўлганини, Нижегород ярмаркасини бориб кўриш истаги бор-

¹ Жаноб граф (франц.).

² Графиня хоним (франц.).

³ Учитель (муаллим).

⁴ Табльдот — умумий стол (франц.).

лигини айтиб берди. Унинг генерал билан қандай тапши бўлиб қолганлигини билмайман; назаримда Полина унинг жигаридаш беаёв уриб қўйган. Қиз кириб келганда, у тош шафагидай ловуллаб кетди. Мен дастурхон атрофида унинг ёнида ўтирганимдан жуда суюнди, афтидан, мени ўзининг қиёматли ошнаси деб биллади.

Французи тушмагур дастурхон тепасида ҳеч кимга гап бермасди: у ҳеч кимни назар-писанд қилмайди, кибру ҳавоси баланд; Москвада эса эсимда бор, роса оғзини кўпиртириб гапирганди. У молния ишлари ҳамда рус сиёсати ҳақида ҳаддан ташқари кўп гап сотарди. Генерал отдан тушса ҳам, эгардан тушмаслик учун унда-мунда беозоргина минғирлаб, унинг баъзи гапларини ишкор этган бўларди.

Менинг аҳвол-руҳиям жуда ғалати эди; тановул ҳали яримлаб улгурмасдан яна ўзимга-ўзим ўша довмий ва одат бўлиб қолган саволни берган эдим: нега мен бу генералнинг атрофида ўралашиб юрибман, нега улар билан аллақачоноқ орани очиқ қилмадим? Онда-сонда Полина Александровнага кўз қиримни ташлаб қўярдим; у эса мен томонга ҳатто қарагиси келмасди. Охири жуда жаҳлим чиқиб кетди, битта-яримтасини хафа қилгим келиб қолди.

Аввало ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ижозат ҳам сўраб ўтирмасдан овозим борича бошқаларнинг гапига аралашдим. Мен ҳаммадан ҳам француз тушмагур билан жанжаллашишни истардим. Генералга ўгирилиб қарадим-да, тўсатдан унинг сўзини бўлиб, овозимни баланд кўтариб ва равшан қилиб, бу йил ёзда меҳмонхоналарда руслар табльдотлар атрофида ўтириб овқатланолмайдилар шеклли, дедим. Генерал менга ҳайрон бўлиб қаради.

— Агар сиз ўзингизни ҳурмат қиладиган одам бўлсангиз, — деб сўзимни давом эттирдим мен, — унда албатта бошингиз сўкишдан, таъна-тазаррулардан чиқмай қолади. Париж билан Рейнда ва ҳатто Швейцарияда табльдотлар атрофини шунчалар кўп қандайдир полякваччалар ва уларга хайрихоҳ бўлган бўлар-бўлмас француз тушмагурлар қураб олганларки, мабодо рус бўлсангиз, бир оғиз сўз айтишга имкон бермайдилар.

Мен бунини французчалаб гапирдим. Генерал менинг бу одобсизлигимдан на жаҳли чиқини ва на ҳайрон бўлишини билмай ажабланиб қолган эди.

— Демак, сизни кимдир қаердадир тоза адабингизни берганга ўхшайди, — деди французчамиз нописандлик ва нафрат билан.

— Мен аввал Парижда битта поляк билан сўкишни қолдим, — деб жавоб бердим, — кейин шу полякнинг ёнига олган битта француз офицери билан уришдим. Ундан кейин мен монсиньорнинг кофесига тупурмоқчи бўлганлигимни айтиб берганимдан сўнг французларнинг бир қисми менинг томонимни олди.

— Тупурмоқчи бўлдингиз? — деб сўради генерал камоли таажжубланиб ва ҳатто ён-верига қараб қўйди. Французи тушмагур менга ишонқирамасдан қараб турарди.

— Худди шундай, — деб жавоб қилдим. — Зарурат юзасидан бир зумга Римга кириб ўтиш керак бўлиб қолганлиги, икки кундан бери шуни ўйлаб юрганлигим учун мен авлиё отанинг Париждаги элчихонасига паспортимни тўғрилагани бордим. У ерда мени ёши элликларга бориб қолган, обияти қочган башараси жуда совуқ бир аббатча кутиб олди, сўзимни одоб билан қуруққина эшитди ва кутиб туришни сўради. Мен ҳарчанд шошилиб турган бўлсам-да, лекин албатта, начора, кутиб ўтирдим ва чўптагимдан «*Opinion nationale*»¹ни чиқардим у Россияга қарши ёзилган жуда ҳам даҳшатли сўкишни ўқий бошладим. Шу орада мен қўшни хона томондан кимдир монсиньорнинг қошига кириб кетганлигини сезиб қолдим; менинг аббатим тушмагур ер ўпиб таъзимлар қилаётганига кўзим тушди. Мен унга яна ўзимнинг илтимосимни такрорладим; илгаригидан ҳам қуруқроқ қилиб яна кутиб туринг деди. Кўп ўтмай яна бир бегона одам иш билан кирди, — қандайдир бир австриялик экан, унинг сўзини эшитиб, дарҳол юқорига бошлашди. Шунда жуда кўнглим гаш бўлиб кетди; ўрнимдан туриб аббатнинг қошига бордим-да, монсиньор қабул қилаётган экан, менинг ишимни ҳам дарҳол битириб берсин, деб талаб қилдим. Шунда аббат кутилмаганда қаттиқ ҳайратга тушиб орқага тисарилди. Аллақандай арзimas бир рус кишиси ўзини қандай қилиб монсиньорнинг меҳмонларига тенг кўрганлигига у сира ҳам тушунолмасди. Мени таҳқирлаш имкони туғилганидан худди хурсанд бўлиб кетгандай у бошимдан оёғимгача назари илмай қараб чиқди-да, безбетлик билан башарамга қичқирди: «Наҳот монсиньор сизни деб ўз кофесидан воз кечади, деб ўйласангиз?» Шунда мен ҳам ундан қолишмасдан, ҳатто ундан ҳам ўтказиброқ қичқирдим: «Шуни билиб қўйинг, мен монсиньорнинг кофесига

¹ «Халқ фикри» (франц.).

тупурдим! Агар сиз дарҳол менинг паспортимни тўғрилаб бермасангиз, унда олдига ўзим чиқаман!»

«Қандай! Унинг олдида кардинал ўтирганда-я!» — деб қичқирди даҳнатга тушган шўрлик аббат мендан ўзини олиб қочаркан, чопиб эшик олдига борди-да, қўллариши ёзиб уни тўсди, гўё ўлсам ҳам сени ўтказмайман дегандай.

Шунда мен унга ўзимнинг осий ҳамда ваҳший эканлигимни айтдим, яъни «*que ie suis bérétique ef barbare*», барча мана шу архиепископлар, кардиналлар, монсиньорлар ва ҳоказо, ва ҳоказоларни бир пулга олмаслигимни билдирдим. Бир сўз билан айтганда, мен ҳам орқага қайтмаслигимни маълум қилдим. Аббат менга ёмон ўқрайиб қаради, қўлимдан паспортимни юлқиб олди-да, тепага чиқиб кетди. Бир дақиқадан сўнг паспортим тўғри бўлди. Мана, кўрсангиз ҳам бўлади. — Мен паспортимни чиқардим-да, Рим визасини кўрсатдим.

— Лекин сиз буни, — деб сўз бошламоқчи бўлди генерал...

— Сиз ўзингизни даҳрий ва ваҳший кўрсатиб қутулиб кетибсиз, — деди иршайиб французчамиз. — «*Cela n'était pas si bête*»¹.

— Наҳот бизнинг русларга шундай қараш тўғри бўлса? Руслар бўлса бу ерда ўтириб, оғизларини очишга журъат қилолмайдилар ва ҳатто ўзларининг рус эканликларидан воз кечинга ҳам тайёрлар. Аббат билан жанжаллашиб қолганимни ҳаммага айтиб берганимдан сўнг, ҳар қалай, Париждаги меҳмонхонада мен билан анча-мунча эҳтиёт бўлиб муомала қила бошлашди. Дастурхон атрофидагилар ичида менга ҳаммадан кўпроқ ола қараб ўтирадиган семиз поляк панци ҳам ўзини четга олди. Уни иккинчи йилда француз егериг милитининг ўқини қаерга бўшатишини билмай тўппа-тўғри бир одамга қарата отган эди, мен икки йил бурун егер отган шу одамни кўрганлигимни ҳикоя қилиб берганимда, французлар бармоқларини тишлаб қолишди. Ўқ еган одам ўнанда ўн яшар бола эди, унинг хонадони Москвадан чиқиб кетинга улгурмаганди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, — французни газаби қайнаб кетди, — француз аскарлари ёш болага ўқ отмайди!

— Лекин шундай бўлган эди, — деб жавоб бердим. — Буни менга иестефодаги капитан, ҳурматли бир одам сўйлаб берди, юзининг чаккасида қолган ўқ пизини ўз кўзим билан кўрдим.

¹ Бу унчалар аҳмоқлик эмас (*франц.*).

Француз увундан-узсқ қилиб бир парсаларни бидирлай бошлади. Генерал унинг ёппи олмоқчи бўлди, шу заҳот мен унга мисол учун ўч иккинчи йилда французлар қўлида асирликда юрган генерал Перовскийнинг «Эсдаликлари»дан лоқал парчалар ўқиб кўришни маслаҳат бердим. Ниҳоят, Марья Филипповна гапни бошқа ёққа буриш учун алланарсаларни сўзлай бошлади. Генерал мендан қаттиқ порози эди, чунки биз француз билан тузна-тузук гижиллаша бошлагандик. Лекин менинг француз билан тортишувим мистер Астлейга жуда маъқул тушди шекилли; у стол ёнидан турар экан, мени ўзи билан бир қадаҳ вино ичишга таклиф этди. Кечқурун ўзим кутгандек бўлди, Полина Александровна билан чорак соатгина гаплашиб олдим. Сайр қила туриб гаплашдик. Хамма воксал олдидаги боққа кетди. Полина фаввора қаршисидаги ўриндиққа ўтирди, Наденькани болалар билан шу яқин атрофда ўйнагани юборди. Мен ҳам Мишани фавворага жўнатдим ва биз алоҳа ёлғиз ўзимиз қолдик.

Олдинига, албатта, ишларимиздан гаплашдик. Мен ўзим олиб келган етти юз гульденни берган эдим, Полинанинг жаҳли чиқиб кетди. У менга гаровга қўйиш учун бриллиантлар бериб юборган эди, шунинг ҳисобидан Париждан жуда бўлмаганда икки минг гульден ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ пул олиб келишимни кутганди.

— Менга қандай бўлмасин пул керак,— деди у,— топмаса иложи йўқ, акс ҳолда ҳолим хароб.

Мен йўқлигимда бу ерда нима воқеалар рўй берганлигини сўраб-суриштирдим.

— Петербургдан келган иккита хабардан бошқа ҳеч гап йўқ: олдин бувимизнинг аҳволи оғир дейишди, икки кундан сўнг эса эҳтимол ўлган бўлса керак, деган гап тарқалди. Бу гапни Тимофей Петрович топиб келди,— деб қўшиб қўйди Полина,— у эса жуда пухта одам. Охириги, узил-кесил хабарни кутянимиз.

— Демак, бу ерда ҳамма шуни кутаётган экан-да?— сўрадим мен.

— Албатта, ҳамма-ҳаммаси, ярим йилдан бери фақат шунга кўз тикишади.

— Сиз ҳам кўз тикканмисиз?— сўрадим мен.

— Мен кампирга қариндош эмасман. Генералнинг ўғай қизи бўламан, холос. Лекин биламан, кампир мени ҳам васиятида эслаб ўтади.

— Назаримда сизга жуда кўп нарса қолдирса керак,— дедим мен унинг сўзини тасдиқлаб.

— Ҳа, у мени яхши кўрарди; лекин нега сизнинг назарингизда шундай туюляпти?

— Айтинг-чи,— саволига савол билан жавоб қилдим мен,— бизнинг маркизимиз ҳам барча оилавий сирлардан хабардорми дейман?

— Сиз ўзингиз нега бунга қизиқиб қолдингиз?— деб қуруққина қилиб сўради Полина менга хўмрайганча боқиб.

— Қизиқмай-чи, янглишмасам, генерал ундан қарздор бўлиб қолган шекилли.

— Тўғри тусмол қилар экансиз.

— Хўп, агар у бувимиз ҳақида эшитмаган бўлса, пул бериб ўтирармиди? Стол атрофида ўтирганимизда сизнингизми: у уч мартача кампир ҳақида сўз очди, уни кампиршо: «la baboulinka»¹, деб атади. Шунчалар генерал билан оғиз-бурун ўпишиб, апоқ-чаноқ бўлиб кетишибди-я!

— Ҳа, сиз ҳақсиз. У менга ҳам мерос тегаётганини эшитса, ўша заҳоти совчи қўяди. Сиз мана шуни билмоқчимиздингиз?

— Энди совчи қўядими? У анчадан бери совчи қўйиб юрибди, деб ўйлаган эдим.

— Сиз аъло даражада яхши биласизки, ундаймас!— юракдан деди Полина.— Сиз бу инглизни қаерда учратдингиз?— деб қўшиб қўйди у бир дақиқа жимликдан сўнг.

— Ҳозир у ҳақда сўрасангиз керак, деб турган эдим.

Мен мистер Астлей билан авваллари сафарларда учрашиб қолган чоғларимни ҳикоя қилиб бердим.

— У уятчан ва дарров кўнгил берадиган йигит, сизни ҳам, албатта, яхши кўриб қолгандир?

— Ҳа, у мени яхши кўради,— деб жавоб берди Полина.

— Лекинига у французга қараганда ўн баробар давлатмандроқ. Пима, ростдан ҳам, французнинг бирон нарсаси борми? Ишонса бўладими шунга?

— Ишонса бўлади. Унинг аллақандай château² и бор. Менга кеча генерал бунга оғиз тўлдириб айтди. Ана энди кўнглингиз тўлдими?

— Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда албатта инглизга турмушга чиқардим.

— Пимага?— сўради Полина.

— Француз ҳусндор бўлгани билан насткашроқ, инглиз

¹ Ла бабулинька.

² Қаср (франц.).

эса ҳалол одам ва бунинг устига яна ўн карра бойроқ, — чўрт кесдим мен.

— Ҳа, лекин француз — ҳам маркиз, ҳам ақллироқ, — деб жавоб берди у ғоятда хотиржамлик билан.

— Ростдаими? — давом эттирдим мен яна аввалгидек.

— Худди шундай.

Полиага менинг саволларим ҳаддан ташқари ёқмас ва у сўзларининг оҳанги, жавобларининг кўрслиги билан менинг жаҳлимни чиқармоқчи бўлаётганлиги кўриниб турарди, мен унга дарҳол бунни айтдим.

— Нима қипти, жаҳлингизни чиқаришни яхши кўраман. Менга турли саволлар беряпсиз, тусмоллар қияпсиз, мен ҳам шунга изн бериб ўтирибман, сиз ҳам бунинг жабрини тортинг-да.

— Мен ҳақиқатан ҳам, сизга турли-туман саволлар беришга ҳақлиман деб ўйлайман, — деб жавоб бердим бамайлихотир, — уларни деб, истаганча жабру жафо тортишга тайёрман, ўзимнинг ҳаётим сира кўзимга кўринмай қолди.

Полина қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Сиз менга охири марта Шлапгенбергда бир оғиз сўзингиз билан ўзимни жарга ташлашга ҳозирман, деб эдингиз, у ерда чамаси жарликнинг чуқурлиги минг футдан кўпроқ чиқар эди. Мен бир кунмас бир кун шу сўзни айтиб юбораман, сиз унинг жабрини қандай чекишингизни ўз кўзларим билан кўришни истайма, лекин ишончингиз комил бўлсин, бунга менинг продам етади. Сизни кўргани кўзим йўқ, негаки, кўп нарсаларга сизга изн бердим, ундан ҳам баттарроқ кўргани кўзим йўқ — шунинг учунки, сиз менга жуда керакисиз. Аммо ҳамон менга керак экансиз, сизни эҳтиёт қилишга мажбурман.

У ўрнидан кўзгала бошлади. Полиа зардаси қайнаб гапирарди. Кейинги пайтларда қачон мен билан гаплаганса, гапни қаҳр-ғазаби тўлиб-тошганча тугатар, бу чинакам дарғазаблик эди.

— Бир нарсани сўрасам, майлими? *Mademoiselle Blanche* ким ўзи? — деб сўрадим уни яна гапга солиш учун.

— Ўзингиз *mademoiselle Blanche* нинг қимлигини яхши биласиз. Ушандан бери ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. *Mademoiselle Blanche* балки генералойим бўлиб қолгани ҳам мумкин — албатта, башарти бувимизнинг ўлими ҳақидаги миш-миш тўғри чиқса, чунки *mademoiselle Blanche* ҳам, опаси ҳам, амакиваччаси *cousin*¹ маркиз ҳам — барчалари биз синиб, хонавайрон бўлганлигимизни яхши билляди.

¹ Кузеп (амакивачча).

— Генералнинг ошиқу беқарорлиги ростми?

— Ҳозир гап бунда эмас. Яхшилаб қулоқ солинг ва эслаб қолинг: мана шу етти юз флоринни олиб, ўйнагани боринг, менга рулеткада иложи борича кўпроқ пул ютиб келинг; менга ҳозир ҳаммасидан ҳам пул зарурроқ.

У шу сўзни айтди-ю, Наденькани чақирди-да, воксал томон юрди ва бизникиларга бориб қўшилди. Мен бўлсам, чап томонга, биринчи дуч келган йўлкага бурилдим, ҳайроп бўлган, бошим қотганди. Рулеткага бориш амр қилингандан сўнг калламга бир нарса қарсиллаб урилгандай бўлди. Жуда ғалати: ўйлайдиган нарсаларим жуда кўп эди, бунинг ўрнига мен Полинага бўлган ҳис-туйғуларим, сезгиларимни бир бошдан таҳлил қилишга шўнғидим. Очиги, менга ҳозир қайтиб келган кунимдан кўра икки ҳафта бу ерда бўлмаган пайтим анча осонроқ эди, гарчи мен йўлда уни телбалардай соғиниб, этагига ўт кетган одамдай югурдим, ва ҳатто уни тушларимда тез-тез кўрдим. Бир кун (бу Швейцарияда бўлган эди) мен вагонда ухлаб қолиб уйқуда Полина билан овоз чиқариб гаплашибман шекилли, ёнимда ўтирган барча йўловчилар кулиб юборишди. Мана энди яна бир карра ўзимга ўзим савол беряпман: уни севаманми? Ва яна саволимга жавоб топа олмадим, яъни тўғрироғи, мен яна, эҳтимол, бу юзинчи марта бўлса керак, ўзимга ўзим уни кўргани кўзим йўқ, деб жавоб бердим. Ҳа, уни кўргани кўзим йўқ. Шундай бир дақиқалар бўлар эдики, (яна худди айни ҳар сафар ганимизнинг охирида) мен уни бўғиб ўлдириш учун ярим умримни беришга рози эдим! Қасам ичаманки, мабодо, унинг кўксига ўткир пичоқни секин-астагина ботириш мумкин бўлсайди, назаримда, мен буни лаззатлашиб қилардим. Ваҳоланки, барча муқаддас нарсалар номига қасам ичиб айтаманки, агарда у Шлангенбергда, ўша томошагоҳда менга чиндан ҳам «пастга ташланг», деб амр этса, унда мен дарҳол ажиб бир фароғат ичида ўзимни учурумга отган бўлардим. Мен буни биламан. Қандай бўлмасин, орани очиқ қилмоқ керак. Буларнинг ҳаммасини у жуда яхши тушунади, мен унга ҳеч қачон етолмаслигим, бу борада барча хаёлларим рўё эканлигини тўғри ҳам равшан англашим унга аён — мана шунин билганлиги унга беҳад роҳат бағишлайди, мен бунга ишонаман; бўлмаса у гоятда ақлли ва эҳтиёткор қиз бўла туриб, менга шунчалар очиқ-сочиқ, яқин муносабат қилишга йўл қўярмиди? Назаримда, у менга ўз қули олдида уни одам ўрнида кўрмай бемалол ечинаверган қадимги малика каби қарайди. Ҳа, у мени кўпинча одам ўрнида кўрмайди...

Бироқ у менга рулеткада қандай бўлмасин ютишни буюрди. Нега, нима учун ютиш керак, қизнинг доимо ҳисоб-китоб билан банд калласида яна қандай янги фикрлар гужгон ўйнамоқда?— буларни ўйлаб ўтиришга фурсатим йўқ эди. Бунинг устига шу мен бўлмаган икки ҳафта мобайнида турли-туман янги воқсалар рўй берган бўлса керакким, мен улар ҳақида ҳали ҳеч қандай тасаввурга эга эмасдим. Ҳаммасини иложи борича тезроқ англаб, ичига кириб бориш керак эди. Лекин ҳозирча бунга вақт йўқ: рулеткага бормасам бўлмайди.

II боб

Тан оламан, бу менга сира ёқмасди, мен ўйнайман деб, аҳд қилган бўлсам-да, лекин бошқалар учун бошлайман деб ҳаслимга ҳам келтирмагандим. Шу нарса мени бирмунча танг қилиб қўйган, шунинг учун ҳам ўйин залларига юрагим гаш бўлган ҳолда кириб бордим. Бу ерда биринчи қарашдаёқ ҳамма нарса менга ёқмади. Бутун дунё ва кўпроқ бизнинг рус газеталаридаги ялтоқланиб ёзилган мақолаларга асло тоқатим йўқ, уларда деярли ҳар баҳор ойлари мақола муаллифлари икки нарса ҳақида ҳикоя қиладилар: биринчидан, Рейндаги рулетка ўйналадиган шаҳарлардаги қимор залларининг фавқулодда улугвор ва ҳашамдорлиги, иккинчидан, гўёки столлар устида олтинлар тоғ-тоғ уюлиб ётиши ҳақида. Мақола муаллифларига бунинг учун ҳақ тўланмайди-ку; улар буни шунчаки холисанилло ялтоқланиб ёзадилар. Ушбу ярамас залларда ҳеч қандай улугворлик йўқ, олтинлар столда тенадай уюлиб ётиш у ёқда турсин, бир чимдимгинаси ҳам аҳён-аҳён кўзга ташланиб қолади. Албатта, ўйин мавсуми чоғлари баъзан кутилмаганда бирон телба ва ёхуд инглиз, ва ёхуд аллақандай осийли, ёхуд бу йил ёз пайтидагидай биропта турк пайдо бўладю, ё жуда кўн ютқизади ва ё ютади; бошқа ҳамма майда-чақа гульденга ўйнайди, ўрта ҳисобда стол устида доимо пул жудаям оз бўлади. Мен қимор залига киришим билан (умрим бино бўлиб биринчи марта) бир қанча вақтгача ўйнагани журъат қилолмай турдим. Бунинг устига одамлар тўдаси қисиб келарди. Лекин мен бир ўзим бўлганимда ҳам, ўшаандаям, фаҳмимча, ўйнамасдан, балки тезроқ кетиб қолган бўлардим. Очиғини айтсам, юрагим дуқиллаб урар, ўзимни совуққонлик билан тутиб туrolмасдим; мен Рулетенбургдан шунчаки қуруқдан-қуруқ чиқиб кетмаслигимни, ҳар қалай, билар ва бунга анча бўлган, имон келтирган

эдим, тақдиримда кескин ва узил-кесил нимадир рўй бериши керакдай эди. Шундай бўлиши керак, шундай бўлади. Узим учун рулеткадан шунчалар кўп нарса кутаётганим қанчалар кулгили бўлмасин, ўйиндан бирон-бир нарса кутиш ақлга сиғмайдиган тентаклик деб ўйловчиларнинг ҳамма тан олган, пўпакак босган фикрлари ҳам, менимча, шунчалар балки янада кулгилироқдир. Нега энди ўйин пул топишининг бошқа ҳар қандай усуллари, мисол учун, айтайлик, савдо-сотикдан кўра ёмонроқ экан? Тўғри гап, юзтадан битта ютади. Лекин — бу билан менинг нима ишим бор? Ҷ.

Ҳар ҳолда бу оқшом мен жиддийроқ бир нима бошламаслик, фақат уёқ-буёқнинг равишини олишликка аҳд қилдим. Бу оқшом агар бирон гап бўлганда ҳам, кутилмаган, енгил-елпи бир нарса бўлар, — деган қарорга келдим. Яна ўйиннинг ўзини ҳам ўрганиш керак эди; чунки рулетканинг минг турли таъриф-тавсифларини доимо ташналик билан ўқиганимга қарамасдан, ўз кўзим билан кўрмагунимча унинг қандайлигини ҳеч тушунолмас эдим.

Биринчидан, менга ҳаммаси шунчалар ифлос — қандайдир ахлоқан ярамас ва ифлос бўлиб кўринди. Мен қимор столлари атрофини қуршаб олган ўплаб, юзлаб оч, бесабр, бесаранжом афт-башаралар ҳақида гапирмай ҳам кўя қолай. Мен иложи борича тезроқ ва кўпроқ ютиб олиш истагида мутлақо ҳеч қандай ифлослик кўрмайман; менга тўқликдан доим кекириб юрадиган ҳар томонлама таъминланган бир ваъзхоннинг «майдага ўйнаса ўйпабди-да» деган аллақимнинг гапига жавобан: майдага ўйнаган янада ёмон, чунки бу майда тамагирлик, деган фикри жуда ҳам аҳмоқона бўлиб туюлади. Рост: майда тама ва йирик тама — бир нарсамас. Бу нисбий тушунча. Ротинильд учун майда туюлган нарса мен учун жуда йирик, бойлик орттириш ва давлат тўплашга келганда, одамлар фақат рулеткада эмас, ҳамма жойда бир-бирларидан нималариндир тортиб оладилар ва ютадилар. Уларнинг доимий машғулотлари шу. Умуман, бойлик йиғиш ва фойда кўриш аблаҳликми-йўқми — бу бошқа масала. Бироқ мен буни бу ерда ҳал қилмайман. Мен ўзим ҳам қандай бўлмасин, ютиш истаги билан келганман, шунинг учун ҳам, мана шу барча тама ва барча тамагирона ифлослик, агар истасангиз, залга кираётган чоғимда менга қўл келар, юрагимга тушунарлироқ эди. Ҳаммадан ҳам яхшиси, бир-бирларидан қисиниб-қимтиниб ўтирмай, очиқ-ошкора ҳаракат қилишларида. Ўз-ўзини алдаб ўтиришининг нима ҳожати бор? Энг пуч ва бефойда иш! Рулетка теварагига

ийгилган мана шу барча аблахлар ўз машғулотларига шу қадар ҳурмат билан қарар, столлар атрофини шулчалар жиддият ҳамда иззат-икром билан қуршар эдиларки, бир қарашда худди мана шу нарса айниқса, хувук бўлиб кўринарди. Мана шунинг учун ҳам бу ерда қайси ўйин таънавис генг¹ дейилади ва қайси ўйин ҳалол одамга мунособ кўрилади, — кескин фарқланиб туради. Икки хил ўйин бор, бири — жентльменларга хос, иккинчиси — авомга, турли қаланғи-қасанғи аблахлар ва тамағирларга хос. Бунда буни кескин ажратадилар ва шу ажратишнинг ўзи моҳият эътиборига кўра тубанликдир! Айтайлик, жентльмен беш ёки ўн луидор қўйиши мумкин, бундан кўпи жуда кам бўлади, боринги, ҳаддан зиёд бой бўлса, минг франк тикади, лекин буни фақат ўйин учун, фақат эрмак учун, фақат ютиш ва ёки ютқизиш жараёнини кузатиш учун қилади; лекин ҳеч қачон ўз ютуғи билан қизиқмайди. У ютуққа эришгач, мисол учун, овозини чиқариб кулиши, ён-берида турган кишиларга сўз қотиши, ҳатто яна қўйиши, яна икки баробар кўп тикиши мумкин, лекин буни у авомга ўхшаб ютиш учун эмас, фақат шу иш қизиқ бўлганидан, имкониятларни чамалагиси, ҳисоблаб кўргиси келганидан қилади. Бир сўз билан айтганда, у мана шу ўйин столларига, рулеткалар ва trente et quarante² га ўзининг кўнгилихуши учун яратилган эрмак дебгина қарамоғи керак. Банк асосида ётувчи тама ва тузоқни у бунда ҳаёлига ҳам келтирмасин. Агар унга ҳар бир гульден устида қалтираб турган мана шу барча бошқа ўйинчилар, қаланғи-қасанғилар ҳам худди унинг ўзи каби давлатманд одамлар ва жентльменлар бўлиб кўришса-ю, улар ҳам худди у каби фақат кўнгилихуши ва эрмак учун ўйнаётгандай туюлсалар, бу умуман ёмон иш бўлмасди, албатта. Бу воқеликни бутушлай билмаслик ҳамда одамларга соддадиллик билан қараш, албатта, ҳаддан ташқари аслзодалик бўлиб кўришган бўларди. Мен қаддиқомати повдадек ўн беш, ўн олти ёшли маъсума қизчаларини кўпгина оналар олдинга ўтказиб, қўлларига бирмунча тилла тағачалар тутқазиб, ўйинга ўргатганларини кўрганман. Қизойим ютадим, ютқизадим, албатта кулиб турар ва гоётада мамнуи бўлиб нари кетарди. Бизнинг генералимиз вазмин, салмоқланиб столга яқинланди, хизматкор югуриб келиб унга курси тутмоқчи бўлди, лекин у

¹ Гирром ўйин (франц.).

² Уттиз ва қирқ (франц.).

хизматкорни кўрмади; узоқ шошилмай ҳамёнини чиқарди; узоқ шошилмай ҳамёнидан олтин уч юз франк чиқарди, пулни қорага қўйди ва ютди. У ютуқни олмай столда қолдирди. Яна қора чиқди; бу сафар ҳам ютуқни олмади, училчи маротаба қизил чиқди ва у бирваракай бир минг икки юз франк ютқизди. У лабида табассум билан нари кетди, иродасини синади. Мен аминманки, шу тобда ушшг ичини ит тимдаларди ва агарда қўйилган пул икки ва ё уч баробар кўп бўлганда — у иродасини кўрсатолмас, ўзини тутолмай, ҳаяжонланаётганини билдириб кўярди. Ҳар қалай менинг кўз ўнгимда бир француз кулиб туриб, ҳеч бир ҳаяжонланмай олдин ютиб, сўнг ўттиз мингга яқин франкни ютқизиб қўйди. Ҳақиқий жентльмен мабодо, ўзинишг бутун сармоясини бой бериб қўйганда ҳам, ҳеч ҳаяжонланмаслиги керак. Пул жентльменликдан шунчалар тубан турадики, у ҳақда қайғуриб ўтиришининг ҳожати йўқ. Албатта, мана шу барча шароитлар ва барча аблахликлар балчилини кўриб кўрмаганга олиш анчайин киборона иш бўлур эди. Бироқ баъзан бунинг бутунлай тескариси ҳам, яъни ушбу барча аблахларни кўрини, англаш, жуда бўлмаганда, масалан, лорнет орқали томоша қилиш ҳам оқсуякликдан бўлиши мумкин: лекин бунда ушбу издиҳом ва ушбу балчиқни ўзига яраша бир эрмак: жентльменлар зерикиб қолмасин деб, ташкил қилинган галати бир томоша каби қабул этмоқ даркор. Ўзингиз шу издиҳом ичида тиқилиб юришингиз мумкин, лекин атрофингизга мен бу ерда фақат томошабинман, издиҳомга ҳеч қандай тегишли жойим йўқ, деган пшонч билан қарашингиз жойиздир. Дарвоқе, жуда синчковлаб кузатишининг ҳам ҳожати йўқ: чунки жентльменлар асло бундай қилмайдилар, чунки ҳар қалай, нима бўлмасин, бу томоша ҳаддан ташқари диққат-эътибор билан қарашга арзимайди. Ва умуман олганда ҳам, жентльменининг шоён диққат-эътиборига арзийдиган томошалар камдан-кам бўлади. Ҳар қалай, шахсан, менинг ўзимга буларнинг бари бағоят диққатга сазовор нарсалар бўлиб туюлади, айниқса, киши агар фақат томоша қилиш ниятида келмай, ўзини чин дилдан ва ихтиёрий тарзда мана шу аблахларнинг бири деб ҳисобласа. Менинг асл киноч-эътиқодларимга келадиган бўлсак, ҳозирги мулоҳазаларимизга уларнинг дахлдор ери йўқ. Майли, бу ўзи шундай бўла қолсин; виждолимни оқлаш учун айтаётирман. Бироқ яна бир нарсани айтиб қўйи, кейинги вайтларда ўзимнинг хатти-ҳаракатларим ва ўйларимни қандай бўлмасин бир маънавий ўлчовга солиб кўрини нимагадир ҳаддан ташқари нафратимни

қўзгатади. Мени бутунлай бошқа нарса ўз қомига олганди...

Аблақ одам, ҳақиқатап, жуда гирром ўйнайди. Столнинг тепасида жуда кўп патак ўғирликлар рўй беришини мен илкор қилолмайман. Столнинг икки томонида ўтириб ўйиннинг ҳисоб-китобини қиладиган круперларнинг ҳаддан ортиқ иши кўп. Вой, бу аблаҳлар-ей! Уларнинг кўпчилиги французлар. Айтмоқчи, мен бу ерда рулеткани кейин таъриф-тавсиф қилиш учун синчиклаб кузатиб, ўрганаётганим йўқ; мен келажақда ўзимни қандай тутишим кераклигини чамалаб, ишнинг режасини олаётирман. Мен шунини ҳам сезиб қолдимки, стол чеккасидан кимнингдир қўли чўзилиб келади-да, сиз ютган пулни ўзига тортиб олади ва бу ҳол тез-тез такрорланиб туради. Тортишув, бақриб-чақиринлар бошланади, қани — ютуқ меъца чиқди деб, исботлаб кўринг-чи, гувоҳлар топиб боқинг-чи!

Аввалига, буларнинг бари менга ақл бовар қилмайдиган чигал нарсалар бўлиб кўринди, мен пуллар рақамларга, сўнг жуфт, тоқ сонларга ва рангларга тикилишини базўр англаб, илғаб, ажратиб олдим. Мен бу оқшом Полина Александровнанинг пулларида юз гульденини тикиб кўришга қарор қилдим. Ўзим учун эмас, бошқа бирор учун ўйнаётганим ҳақидаги фикр кўнгилни ғаш қилиб турарди. Гоятда чигал бу ғашликдан тезроқ қутулгим келди. Менга нуқул Полина учун ўйнаб, ўз бахтимни барбод қиладигандек бўлиб туюларди. Ўйин столига қўя тегар-тегмас хурофий ҳисларга берилишга бало бормикин? Мен ёнимдан беш фридрихсдор, яъни эллик гульден чиқариб ўйинга қўйдим. Дигирчак айланди-да, ўн уч чиқди — мен ютқаздим. Амал-тақал қилиб, қандай бўлмасин, шу ердан қутулиб чиқиб кетини учун мен юрагим сирқираган ҳолда яна беш фридрихсдорни қизилга қўйдим. Қизил чиқди. Мен ўн фридрихсдорнинг ҳаммасини қўйдим — яна қизил чиқди. Мен яна ҳаммасини бирварақайига тикдим, яна қизил чиқди. Қизқ фридрихсдорни олиб, мен йигирма фридрихсдорни ўн иккита ўрта сонларга қўйдим, бунда нима чиқишини ўзим ҳам билмас эдим. Менга уч барабар ютуқ тўладилар. Шундай қилиб, ўн фридрихсдорим бирдан саксонга бўлиб қолди. Мен аллақандай фавақулда ва галати туйғудан ўзимни қасерга қўйишни билмасдим, дарров чиқиб кетгим келди. Менга агар ўзим учун ўйнаганимда, асло бундай ўйнамас эдим, деган хаёлот тиңчлик бермасди. Шунга қарамасдан, мен саксон фридрихсдорнинг ҳаммасини яна ўртага қўйдим. Бу сафар тўрт

чикди; менга яна саксон фридрихсдор тўлашди ва мен бир дунё — бир юз олтмиш фридрихсдорни олиб Полина Александровнани қидириб кетдим.

Улар ҳаммалари боғда сайр қилиб юришган экан ва мен у билан кечки таом чоғидагина кўришолдим. Бу сафар француз йўқ эди ва генералнинг жағи очилди: дарвоқе, у менга сизни ўйин столи атрофида кўришни истамасдим, деб айтиб ўтишни ўзига лозим кўрди. Агар мен қаттиқ ютқизиб қўйсам, унинг фикрича, бундан обрўсига путур етаркан; «лекин башарти, сиз жуда кўп ютганингиз тақдирда ҳам, барибир, бу мен учун яхши бўлмайди,— деб қўшимча қилди у салмоқланиб.— Албатта, мен сизнинг хатти-ҳаракатларингизга мошелик қилолмайман, лекин ўзингизга маълумки...» Шунда у яна ўз одати бўйича гаши охирига отказмади. Мен унга қуруққина қилиб, нулим ўзи жуда оз, шундай экан, агар ўйнаганимда ҳам, сезиларли даражада қаттиқ ютқизишимнинг иложи йўқ, дедим. Тезга, ўз бўлмамага кўтарилгач, мен Полина унинг ютуғини бердим ва бундан кейин сиз учун ўйнамайман, деб айтдим.

— Нега энди?— деб сўради у татвишланиб.

— Чунки мен ўзим учун ўйнашни хоҳлайман,— дедим унга ҳайрон бўлиб қараганча,— бу эса менга халал беради.

— Сиз ҳалиям рулеткани ўзингизнинг бирдан-бир халоскорингиз, деб юрибсизми?— деб сўради у кивоямуз. Мен яна жиддий туриб, ҳа, деб жавоб бердим; менинг албатта ютаман деган ишончимга келганда эса, майли бу кулгили бўлиб туюла қолсин, мен розиман, «лекин мени ўз ҳолимга тинч қўйсалар бас».

Полина Александровна бугунги ютуқни ўртада тенг бўлиб оламиз, деб туриб олди ва менга саксон фридрихсдорни тутқиза бошлади, бундан кейин ҳам ўйинни шу шарт билан давом эттиравеишни таклиф қилди. Мен ютуқнинг ярмидан узил-кесил ва тамомила воз кечдим, бошқалар учун ўйнамаслигимнинг сабаби буни истамаганимдан эмас, ютқизиб қўйиндан кўрқаман, дедим.

— Мен ҳам, агар билсангиз, бу қанчалар тештаклик бўлиб туюлмасин, ёлғиз рулеткадан умид қиламан,— деди у хаёл сурганча.— Шунинг учун сиз мен билан тенг бўлишиб ўйинни давом эттиришингиз керак, ва — албатта — давом эттирасиз.— Шундай деб, у менинг эътирозларимга бошқа қулоқ солиб ўтирмай чиқиб кетди.

III боб

Шундай бўлса ҳам, у кеча кун бўйи мен билан ўйин ҳақида оғиз очмади. Умуман, кеча, у мен билан гаплашишдан қочиб юрди. Менга муомаласи аввал қандай эса, шундай қолди. Учрашиб қолсак, яна ўша-ўша буткул менсимаслик ва ҳатто аллақандай нафратомуз ижирғанишга тўла муомала. Умуман, у менга бўлган нафратини яшириб ўттиришни истамайди: мен буни кўриб турибман. Шунга қарамасдан, унга нима учундир керак эканлигимни ва шунинг учун ҳам, мени асраб-авайлаб келаётганлигини мендан яшириб ҳам ўтирмайди. Ўртамизда аллақандай ғалати, кўп жиҳатлардан менга қоронғу бўлган муносабатлар ўринатилган,— бунинг устига у ҳамма билан ҳам шундай мағрур ва кибрли. Мисол учун, уни ақлхушдан айрилар даражада яхши кўришимни билади, ўртаниб-кўйиб сўзласам, тинглайди — менга муҳаббатим ҳақида очикдан-очик, ҳатто шарм-ҳаёсизларча сўзлашга изн-ижозат бериб, ҳеч қандай тўсқинлик қилмайди ва ўз нафратини ифодалашнинг шундан ортиқ йўлини топмайди. «Демакким, шундай, сенинг ҳисларинг ҳеч нарсага арзимамайди, менга нима ҳақида гапирма, қандай ҳиссиётларни бошингдан кечирма, менга ҳаммаси барибир». У ўз ишлари ҳақида илгарилари ҳам мен билан гаплашиб турарди, лекин ҳеч қачон кўнглини тўла очмасди. Бундан ташқари, менга нисбатан бенисандлигининг яна мана шундай нозик томонлари ҳам бор эди: айтайлик, унинг ҳаётига доир бирон-бир воқеа ва ёхуд уни қаттиқ ташвишга солаётган нарса менга маълум эканлигини билади; агар мени ўз мақсадлари йўлида қул каби ишлатмоқчи ва ё югурдак қилмоқчи бўлса, менга ўзи ўз аҳволининг бир шингиллини баён қилиб беради; лекин югурдаклик қилувчи одам қанча нарсани билиш лозим бўлса, роса шунчасинигина айтади, башарти, менга воқеаларнинг бири-бирига боғлиқ томонлари номаълум бўлса, агар унинг уқубат ва ташвишларидан қанчалар азоб чекиб, хавотирланаётганлигимни кўриб турса ҳам, ҳеч қачон менга дўстона самимият билан таскин бермайди, ваҳоланки, мендан серташвиш ва ҳатто хатарли топшириқларини бажариш йўлида тез-тез фойдаланаркан, назаримда, мен билан ҳаммасини очик-ойдин гаплашмоғи керак эди. Менинг ҳистуйғуларим билан унинг нима иши бор, унинг ташвишу хоҳишлари билан ўзидан кўра кўпроқ қийналиб, ўртаниб, азоб чекиб юрганам унга чикора!

Мен бундан уч ҳафта бурунроқ ушинг рулетка ўйпат-моқчи бўлиб юрганлигини билган эдим. У, менга рулетка ўйнаш ярашмайди, менинг ўрнимга сиз ўйнайсиз, деб мени огоҳлантирган эди. Ўшанда гап оҳангидан уни шунчаки пул ютиш нстаги эмас, аллақандай бошқа бир ташвиш қийнаётганлигини сезган эдим. Пулни у бошига урармиди! Бунда қандайдир бошқа мақсад, қандайдир бошқа бир гап борки, уларни тахминлай оламан, лекин ҳанузгача аниқ билмайман. У мени қуллик ва хўрликка маҳкум қилди, худди шу нарса менга унинг ўзидан ҳаммасини тўппа-тўғри ва қўпол суратда сўраб-суриштириб олишга имконият (кўп маҳал) беради. Мен унинг учун қулман ва унинг назарида ҳеч нарсага арзимайман, демак, қўполдан-қўпол қилиб билмаган нарсаларимни сўраб-суриштирсам, бундан асло хафа бўлмаслиги керак. Аммо гап шундаки, у менга ўзидан сўраш учун ижозат беради-ю, лекин саволларимга жавоб қайтармайди. Баъзан уларни мутлақо эшитмайди. Бизлар ана шунақа!

Кеча хонадонда Петербургга тўрт кун илгари жўпатилган ва ҳали жавоби келмаган телеграмма ҳақида кўп гап бўлди. Генерални ўй босган, ҳаяжонланади. Ҳаммаси кампир туфайли, албатта. Француз ҳам ҳаяжонда. Кеча, мисол учун, улар тушликдан сўнг узоқ ва жиддий гаплашишди. Француз ҳаммамиз билан ҳаддан ташқари бенисанд ва кибри муомала қилади. Худди баайни мақолда айтилгандай: сийлаган сўқимга ёқмайди. У ҳатто Полинани ҳам менсимайди, қўпол; шунга қарамай, воксал атрофидаги умумий сайлларимиз, шаҳар ташқарисига саёҳатларимизда жон-жон деб қатнашади. Француз билан генерални бир-бирига боғлаб турган баъзи нарсалар менга маълум: Россияда улар биргаликда завод қуришмоқчи эдилар; уларнинг лойиҳалари барбод бўлгани ва ё ҳамон маслаҳатлашиб юрибдиларми, менга қоронгу. Бундан ташқари, мен андак хонадоннинг сирини ҳам биламан: француз ўтган йили генерални чиқдан қутқариб қолган, у вазифасини топшираётганда камомад чиқиб, француз унга ўттиз минг қарз берган. Шунинг учун, шубҳасиз, генерал унинг чағалида; лекин эндиликда, ҳа, эндиликда, бу ишларнинг ҳаммасида ҳар ҳолда mademoiselle Blanche бош ролини ўйнайди, аминманки, янглишаётганим йўқ.

Ким ўзи у mademoiselle Blanche? Бизда бу ерда уни олий насабли француз хотини, ҳаддан зиёд давлатмайд, ёнида опасини ҳам олиб юради, деб таниришади. Шуниси ҳам маълумки, бизнинг маркизга аллақандай қаришдош-

чилиги ҳам бор, лекин жуда узоқ қариндон, қандайдир амакивачча ва ё холавачча. Айтишларига қараганда, мен Парижга бормасимдан бурун француз ва mademoiselle Blanche бир-бирларига аллаичук иззату тавозе билан бирмунча нозикроқ ва сирлпроқ муомала қилишар экан; ҳозир уларнинг танишлиги, дўстлиги ва қариндоплиги қандайдир бепарвороқ ва аллақандай қўполроқ бўлиб кўзга танилади. Эҳтимол, бизнинг ишларимиз уларнинг назарларида шунчалар чатоқ бўлса керакки, энди бизга аввалгидай иззат-икром кўрсатишни, ўзларини яшириб юришликни ортқча деб билинади. Мен бундан уч кун бурун мистер Астлей mademoiselle Blanche билан унинг опасини синчиклаб кузатаётганини кўрган эдим. Назаримда, у уларни аввалдан танирди. Назаримда, бизнинг французимиз ҳам аввал мистер Астлей билан кўришган. Дарвоқе, мистер Астлей шунчалар тортинчоқ, уятчан ва камгап одамки, унга ҳар қалай ишонса бўлади — уйдаги гапни кўчага олиб чиқмайди. Ҳар нечук француз унинг баширасига қарагиси келмайди ва ўлганининг кунидан саломлашади: Э — ҳуллас, ундан заррача чўчимади. Бу тушунарлику-я, лекин нега mademoiselle Blanche ҳам унга сира қарагиси келмайди? Бунинг устига кеча маркиз оғзидан гуллаб қўйди: ҳамма билан гаплашиб ўтириб, билмадим нима сабаб биландир у бирдан мистер Астлейнинг давлати ошиб-тошиб ётибди, мен буни биламан, деб қолди, апа шу ерда mademoiselle Blanche мистер Астлейга қараса эди! Умуман генерал жуда безовта. Аммасининг ўлгани тўғрисидаги телеграмма унга қапчалар муҳим эканлиги шундоғам тушунарли!

Яна ким бўлади, балки менга шундай кўришгандиру Нолина бир шимани кўзлаб мен билан гаплашмай юргандир, лекин мен ҳам ўзимни жуда совуқ ва бепарво тута бошладим: у эртаги-кечми барибир олдимга келади деб ўйлардим. Шуниси ҳам борки, кеча ва бугун бутун диққат-эътиборимни mademoiselle Blanche га қаратдим. Шўринг қурғур, генерал, у буткул хароб бўлибди! Ёшинг эшлик бешга кирганда ақлу ҳушингни йўқотиб мана шундай яхши кўриб қолиш — бахти қаролик. Бунинг устига хотини ўлганини, болалари борлигини, мулки хароб ҳолга келганини, қарз-қурзлари ва ниҳоят, у севиб қолган хотинни қўшимча қилиб кўринг-чи. Mademoiselle Blanche ўзи чиройли хотин. Лекин билмайман, бир нарсани айтсам тўғри тушунишармикни, унинг чехрасидан одам қўрқади. Ҳар қалай, мен доим шундай хотинлардан қўрқаман. Унинг ёши йигирма бешларда бўлса керак. У

жуда бўйдор, елкадор, елкалари тирсиллаб туради; бўйи ва кўкракларига тараф йўқ: эти қорамағиз ва сарғимтил, тўсдай тимқора сочи шу қадар кўп ва қуюқки, сават тўқиса бўлади. Кўзлари қора, кўзининг оқи саргайганроқ, одамга тап тортмай тик қарайди, тишлари дурдай оппоқ, лабларини мудом бўяб юради; ундан мушк ҳиди анқийди. Жуда қотириб кийинади, либослари бой, ҳайратомуз, лекин бағоят дидли. Оёқ-қўлларига қараб одам тўймайди. Овози — хириллаган, аммо ширали. У баъзан хандон ташлаб кулади, шунда барча тишлари ярақлаб кетади, бироқ кўпинча индамайгина тик боқиб ўтиради, ҳар қалай Полина билан Марья Филипповнанинг олдида шундай қилади. (Қизиқ хабар: Марья Филипповна Россияга кетаётганмиш). Менимча, mademoiselle Blanche саводсиз, балки ҳатто тариқча ҳам ақли йўқдир, лекин жуда бадгумон ва айёр. Менимча, у бошидан кўп саргузаштларни кечирган бўлса керак. Агар ҳаммасини очиқ айтаверсак, балки маркиз ҳам унинг ҳеч қандай қариндоши эмас, онаси ҳам онасига ўхшамайди. Лекин бир қапча маълумотларга қараганда, биз улар билан учрашиб қолган Берлинда қизининг ҳам, онасининг ҳам анча тузук эътиמודли танишлари бор. Маркизнинг ўзига келадиган бўлсак, мен унинг маркиз эканлигига ҳозиргача ишонмасам-да, лекин эътиборли жамиятга мансуб одам эканлигига, мисол учун Москвада ва Германиянинг баъзи ерларида афтидан шубҳа қилмайдилар. Францияда унинг мавқеи қандай, билмайман? Айтишларича, у шато¹ соҳиби эмиш. Мен шу икки ҳафта давомида кўп сувлар оқиб кетади, деб, ўйлайман, лекин шунга қарамай mademoiselle Blanche билан генерал ўртасида узил-кесил гап-сўз бўлиб ўтганми, йўқми, ҳали-ҳанузгача аниқ билмайман. Умуман ҳозир ҳаммаси бизнинг аҳволимизга боғлиқ, яъни тўғрироғи, генералнинг уларга қапча кўп пул кўрсатишига қараб қолган. Агар мабодо, мисол учун, кампир ўлган эмас, деган хабар келса, ишончим комилки, mademoiselle Blanche дарҳол бу ердан жуфтанинг ростлайди. Ҳайронман, бунчалар ғийбатчи бўлиб бораётирман, ҳатто ўзининг ҳам кулгим қистайди. О, қапчалар жонимга тегиб кетди буларнинг бари! Ҳаммасини, ҳамма нарсаи жоп-жоп деб ташлаб кетган бўлардим! Лекин Полинани қандай ташлаб кетаман унинг атрофида айғоқчидай ивирсимай юриш қўлимдан келармиди? Айғоқчилик дегани ўзи, рост — губанлик, лекин — менинг бу билан нима ишим бор!

¹ Ш а т о — қаср (франц.) — тарж. изоҳи.

Кеча ва бугун мен мистер Астлейга ҳам қизиқиб қолдим. Ҳа, ишончим комил, у Полинани севиб қолган! Муҳаббат шарпаси теккан тортинчоқ, инжиқлик даражасида пок ва маъсум одамнинг илгоҳи қанчалар кўп нарсаларни ифода қилиши мумкин, яна у шундай пайтда сўз билан ва ё кўз қирида бир нарсани айтиш ёки ифода қилишдан кўра ер ёрилса-ю, ерга кириб кетишни афзал кўради, албатта, жуда ғалати ва кулгили эмасми бу? Мистер Астлей сайр чоғларида биз билан тез-тез учрашиб туради. У шляпасини бошидан олади, албатта ўлардай бизга қўшилишни истайди-ю, лекин нари ўтиб кетади. Агар уни чақиринса, дарҳол йўқ деб жавоб беради. Дам олиш жойларида, воксалда, музика эшитаётганда ва ё фаввора олдида у албатта бизнинг скамейкамизга яқин бир ерда тўхтади ва биз қаерда бўлмайлик: боғдами, ўрмондами, Шлангенбергдами — атрофга кўз қирида назар ташлаб қўйсангиз, ҳеч шак-шубҳасиз, бироқ жойда, яқиндаги сўқмоқда, ё бута ортида мистер Астлейнинг жиндаккина қораси кўриниб қолади. Назаримда, у мен билан алоҳида гаплашмоқчи бўлиб пайт пойлайди. Бугун эрталаб биз учрашиб қолдик ва икки оғизгина гаплашдик. У баъзан қандайдир фавқулодда, узук-юлуқ сўзлайди. Ҳали «салом» демасданоқ, у бирдан чулдираб қолди:

— А, mademoiselle Blanche!.. Мен mademoiselle Blanche каби хотинларни кўп кўрганман!

У қалайсан энди дегандай қилиб менга маънодор қаради. Бу билан у нима демоқчи эди, билмайман, чунки менинг, бу нима деганингиз?— деган саволимга у муғамбирларча бошини лиқирлатиб қўйди-да қўшимча қилди:

— Тўғриси ўзи шу, Mademoiselle Pauline гулларни жудаям яхши кўрадимми?

— Билмайман, сира билмайман,— жавоб бердим мен.

— Қандай! Сиз буни билмайсизми?— деб қичқириб юборди у камоли ҳайрат ичиди.

— Билмадим, сезганим йўқ,— деб такрорладим кулиб.

— Ҳим, бундан менда бир ғалати фикр туғилди.— У бошини силкитди-да, нари ўтиб кетди. Дарвоқе, у нимадан бир мамнун бўлган эди. У билан жуда чалкаш французчалаб гаплашамиз.

IV боб

Бугунги кун кулгили, бемаза, бемаъли бўлди. Ҳозир кечаси соат ўн бир. Мен ўз ҳужрамда ўтириб, ҳаммасини бирма-бир эслайман. Эрталаб Полина Александровна учун

ўйнагани рулеткага боришга мажбур бўлдим ва ҳаммаси шундан бошланди. Мен унинг бир юз олтини Фридрихсдорининг ҳаммасини олдим, лекин ўртага икки шарт қўйдим: биринчидан — мен шерикликка ўйнашни истамайман, яъни агар ютсам, ўзимга ҳеч нарса олмайман, иккинчидан — кечқурун Полина менга пима учун унга пул шунчалар зарур бўлиб қолганлигини ва аниқ қанча кераклигини тушунтириб берсин. Мен барибир унинг фақат пул деб шундай қилаётганлигини ҳеч калламга сиздирилмайман. Афтидан, ростдан ҳам, пул зарурга ўхшайди, тезроқ бўлса, яна ҳам яхши, бирор жиддийроқ мақсадни кўзлаган шекилли. У тушунтириб бераман деб ваъда қилди, ва мен ўйнагани жўнадим. Ўйин залларида одам тикилиб кетган. Ҳаятда безбет ва очкўз оломон! Мен ўртага суқулдим ва крупернинг ёнига туриб олдим; кейин юрагим чопиб-чопмай бир-икки танга қўя бошладим. Ўйинни кузатдим ва фикр қилдим; менимча, ҳисобнинг унча аҳамияти йўқ нафсиларга, кўп қиморбозлар унча аҳамият берганчалик эмас. Улар чиқиқлар тортилган қозғачаларни олдиларига қўйиб ўтиришади, зарбларни белгилашади, ҳисоблашади, имкониятларни чамалашади, ва ниҳоят, пул тикишади ва худди ҳисоб-китобсиз ўйнайверадиган блз бечоралар каби ютқизишади. Лекин мен ўз назаримда тўғри бир хулоса чиқардим, ҳақиқатан ҳам, тасодифий имкониятлар давомнда гарчи изчил тартибот бўлмаса-да, лекин барибир аллақандай тартиб мавжуд ва бу, албатта, жуда ғалати туюлади. Мисол учун ўн иккита ўрта рақамдан сўнг ўн иккита охириги рақам келади; айтайлик, икки маротаба зарб мана шу ўн икки охириги рақамга тушади, кейин икки гал ўтказиб, яна биринчиларга қайтади, биринчиларга яна бир марта уради ва кейин ўрта рақамларга уч зарб тушади, бир ярим-икки соат мобайнида аҳвол шундай давом этиб туради. Бир, уч ва икки, бир, уч ва икки. Бу жудаям қизиқ. Баъзи кушлари ва баъзан эрталаблар, мисол учун, қизилдан сўнг қора чиқади ва тескарисига ҳеч қандай тартибсиз дам сайин чиқаверади, кетма-кет қизилга ва ёхуд қорага зарб икки-уч мартадан ортиқ тушмайди. Эртаги кун эса ва ёки эртаги оқшом устма-уст фақат қизил чиқини мумкин; мисол учун, узлуксиз йигирма икки мартагача чиқади ва шундай бирмунча вақт ўзгармай бораверади, айтайлик, бир кун шундай ўтади. Менга бунинг кўп жиҳатларини мистер Астлей тушунтириб берди. Унинг ўзи эрталаб анча вақт ўйинини томоша қилди, лекин бирор марта ҳам пул тикмади. Менга келадиган бўлсак, бор қўр-қутнинг барини

бирпасда совуриб қўйдим. Мен ўйинга тўғри йиғирма фридрихсдор қўйдим ва ютдим, беш қўйдим, яна ютдим ва шу тарада кетма-кет икки ё уч марта ютдим. Арзиманган беш дақиқа ичида қўлимда тўрт юз фридрихсдор йиғилди. Шундан кейин ўйинни бас қилиб нари кетсам ҳам бўларди, лекин менда жуда галати бир ҳиссиёт туғилди, тақдиримни аллапечук синамоқчи, унинг буршига бир чертиб қўймоқчи, унга тилимни чиқариб кўрсатмоқчи бўлдим. Мен қўйини ижозат этилган энг катта миқдордаги пулни — тўрт минг гульденни қўйдим ва бош бердим. Кейин қизишиб кетиб, чўнтагимда бор ҳамма пулларни яна ўшапча миқдорда тикдим ва яна бош бердим, шундан сўнг қулоғим шанғиллаганча ўйин столидан нари кетдим. Менга нима бўлганлигини ўзим ҳам билмасдим, ютқизиб қўйганлигимни Полина Александровнага фақат тушлик олдидагина маълум қилдим. Уйгача богда тентироқлаб юрдим.

Тушлик чоғи худди уч кун илгаридек қаттиқ ҳаяжонланган ҳолда эдим. Француз билан mademoiselle Blanche яна биз билан бирга овқатланишди. Mademoiselle Blanche эрталаб ўйинни томоҳа қилгани борган экан, меннинг қаҳрамонликларимни ўз кўзи билан кўрибди. Энди бу сафар у мен билан анча эътибор бериб гаплашди. Француз эса дабдурустан очиқчасига наҳотки сиз ўз пулларингизни ютқизган бўлсангиз— деб сўради. Менимча, унинг Полинадан гумони бор. Хуллас, гапининг қисқаси, бу ерда бир бало бор. Мен кўзимни бақрайтириб туриб, дарҳол ёлғонладим, ўз пулим деб.

Генерал тамомила анграйиб қолди: шунча пулни қаердан олибди деб? Мен ўн фридрихсдордан ўйин бошлаб, олти ёки етти зарб ичи кетма-кет ютганимни, пулим беш ёки олти минг гульденга етгани, сўнг икки марта қўйиб ҳаммасини ютқазганимни айтиб бердим.

Бу гапларнинг барига, албатта, ишонса бўларди. Уларга тушунтирарканман, мен Полинага қарадим, лекин унинг юзидан ҳеч нарсани уқиб ололмадим. Қаранг-а, у мен ёлғон сўзласам, индамади, ганимни тўғриламади; шундан мен ёлғон гапириб, унинг учун ўйнаганимни яшириб тўғри қилганлигимни англадим. Ҳар қалай, деб ўйлардим мен ўзимча, у менга тушунтириб бериши керак, сирнинг бир чеккасини очинга ваъда берган.

Генерал менга у-бу деб дашном берса керак, деб ўйлаган эдим, лекин индамади; ҳолбуки, мен унинг юзига қараб ҳаяжонланаётгани ва ташвишланаётганини сездим. Балки ўзининг аҳволи бунчалар мушкул бўлиб тур-

ган бир пайтда ўз фойдасини билмаган тентакнинг кўз очиб юмгунча шунча олтинни совуриб юборганини эшитиш унга анчайин оғир бўлгандир.

Кеча кечқурун француз билан унинг ўртасида қизгин тортишув бўлиб ўтганмикин деб тахмин қиламан. Улар хонани ичкаридан беркитишиб олишиб, нима ҳақдадир анча вақтгача тоза тортишдилар. Француз нимадандир жаҳли чиққан ҳолда кетди, бугун эса эртаминан барвақт яна генерал ҳузурига келди — эҳтимол, шу кечаги гапни давом эттириш учун бўлса ажабмас.

Француз ютқизиб қўйганлигимни эшитиб, менга қарата заҳарханда ва ҳатто қаҳру ғазаб билан одам сал ақллироқ бўлиши керак, деди. Яна бунинг устига негалигини билмадим руслар ҳатто ўйинга ҳам уқувсизлик қиладилар, деб қўшиб қўйди.

— Менимча эса, рулетка фақат руслар учун чиқарилган,— дедим мен, француз жавобимни эшитиб нафратомуз тиржайган эди, унга ҳақиқат мен томонда, чунки русларнинг қандай ўйнаши ҳақида гапирарканман, уларни мақташдан кўра кўпроқ сўкаман, шунинг учун ҳам менинг гапларимга ишониш мумкин, деб айтдим.

— Сиз фикрингизни нима билан исботлайсиз?— деб сўради француз.

— Сармоя жамғариш қобилияти маданий ғарб кишиси эътиқод қиладиган яхшиликлар ҳамда фазилатлар алифбосига тарихан энг муҳим модда сифатида кирганки, мен фикримни шунга кўра асослайман. Рус кишиси эса сармоя жамғаришга уқувсизлигидан ташқари, топган нарсасини ҳам ҳатто тузукроқ сарфлай олмайди, бемаъниларча бефойда сочиб юборади. Шунга қарамасдан, биз русларга ҳам пул керак,— деб қўшиб қўйдим,— бундан келиб чиқадиган гап шуки, биз рулеткага ўхшаш воситаларни яхши кўрамыз, уларга суягимиз йўқ, ахир у орқали бирпаснинг ичида ҳеч жон койитмай бойиб кетиш мумкин-да. Ёзини ана шу васвасага солиб, жон койитмай наридан-бери ўйнаганимиз учун ҳам ютқизиб юрамыз!

— Бу қисман адолатли,— деб қўйди кеккайиб француз.

— Йўқ, бу адолатдан эмас, ўз она юртингиз ҳақида шундай гап айтиш сизга уят,— вазмин ва жиддий дашном берди генерал.

— Каминани кечиринг,— деб жавоб бердим унга.— ахир, ростдан ҳам, ҳали қайси бири баттаринроқ эканлиги номаълум: русларнинг бемаънилигимиз ёхуд немисларнинг ҳалол меҳнат қилиб пул жамғариш усулими?

— Қандай бемаъни фикр!— деб хитоб қилди генерал.

— Қанчалар русча фикр!— хитоб қилди француз.

Мен кулиб юбордим, уларнинг жигига текким, жигибийрон қилгим келаверди.

— Немис маъбудига таъзим қилгандан бир умр қирғиз ўтовиди кўчиб юришни афзал деб биламан,— қичқирдим мен,— менга шу аъло.

— Қандай маъбуд?— деб қичқирди генерал ҳам астойдил жаҳли чиқиб.

— Бойлик жамғаришнинг немисча усули. Мен бу ерда кўп бўлганим йўқ, лекин шу орада кўрганларим ҳамда фахмлаганларим ҳар ҳолда менинг татар қопимни қайнатиб юборади. Худо ҳаққи, менга керакмас бундай яхшиликлар! Мен кеча бу ерда ўн чақиримдан кўпроқ юриб, айланиб чиқдим. Адаб ҳақидаги суратли немис китобларида қандай тасвирланган бўлса, худди шундай, ҳеч фарқи йўқ: бу ерда ҳар бир уйнинг ўз фатери¹ бор, у ҳаддан ташқари хайрли ва фавқулодда ҳалол одам. Шунчалар ҳалолки, ҳатто унинг яқинига боришга ҳам кўрқасан. Олдига бориш қўрқинчли бўлган ҳалол одамларга сира тоби тоқатим йўқ. Ана шундай ҳар бир фатернинг ўз хонадони бор, кечқурунлари улар йиғилиб ибратли китоблар ўқийдилар. Уй узра арғувонлар ҳамда шаболудлар шовул-лаб туради. Кунботар шафақлари, томга лайлак уя қурган ва бари-бари беҳад шоирона, этингни жимирлатиб юборади...

Қўйнинг, жаҳлингиз чиқмасин, генерал, менга жозибалироқ ҳикоя қилишга ижозат беринг. Эсимда, менинг марҳум отам ҳам боғчамизда баланд арғувонлар тагида кечки пайтлар онам билан менга шундай китобчаларни ўқиб ўтирарди... Бошимдан ўтгани учун буни яхши биламан. Хўш, десагиз бу ердаги ана шундай онла фатерга қул ва тўла маънода унга қарам. Ҳаммалари хўкиздай ишлаб, яна ҳаммалари худди жуҳудлардай пул йиғишади. Айтайлик, фатер аллақанча гульден пул жамғариб бўлди, унинг бутун умиди тўнғич ўғилдап, унга бир бўлак ер ёки ҳунармадчилик қолдиришни кўзлайди; шунинг учун қизларига сеп бермайди, у қари қиз бўлиб ўтираверади. Шунинг учун кичик ўғилни асоратга ва ёки солдатликка сотадилар-да, пулни яна хонадоннинг сармоясига қўшиб қўядилар. Рост, бу ерда шундай қилинади; мен ўзим сў-

¹ Уй бошлиғи (немисча)— тарж. изоҳи.

раб билдим. Буларнинг ҳаммаси ҳалоллик билан, ҳаддан ортиқ ҳалоллик билан қилинади, ҳатто асоратга сотилган кичик ўғил ҳам ўзининг ҳалоллик йўлида пулланганлигига ишонади, — қурбон қилинган одамнинг қурбон қилинаётганлигидан севиниши бу энди ахлоқнинг расмана чўққиси десак ҳам бўлади. Кейин нима бўлади? Кейин тўпғич ўғилга ҳам осон эмас: унинг жигаридан уриб қўйган ўз Амальхенн бор, — лекин ҳали у билан қовушмоқлик имкони йўқ, чунки ҳамон етарлича миқдорда гульденлар жамғарилмаган. Улар одоб-икром, очиқ кўнгилик билан кутадилар ва ўзлари ҳам лабларида кулги, қурбонликқа борадилар. Энди Амальхеннинг икки юзи ич-ичига ботган, чўпдай озган. Ниҳоят, йиғирма йиллардан сўнг, сармоя кўпаяди; гульденлар яхшилик билан ҳалол жамғариб бўлинади. Фатер қирққа кирган тўпғич ўғил билан кўкракларни қуриган, бурни қизарган ўттиз беш яшар Амальхенга оқ фоғиқа беради... Яна шу пайт кўз ёши ҳам қилади, насихат ўқийди ва жон таслим этади. Тўпғич ўғил обрў-эътиборли ҳалол фатерга айланади, яна ўша-ўша тарих бошланади. Эллик йилми ва ёки етмиш йилми орадан ўтиб биринчи фатернинг набираси ҳақиқатан ҳам катта маблағ билан иш кўради, сўнг шу маблағни ўглига қолдиради, униси унга, униси унга ва беш-олти насл ўтиб барон Ротшильд ёки Гоппе ва Комп, ёки яна шуларга ўхшаш бирор кимса пайдо бўлади. Ана сизга улугвор манзара: юз йил ё икки юз йил қилинган меросий меҳнат, сабр-тоқат, ақл-идрок, ҳалоллик, ирода, матонат, ҳисоб-китоб, том бошида эса лайлак! Сизга яна нима керак, шундан ортиқ яна нима бор, мана шу пуктаи назар билан улар бутун дунё устидан ҳукм чиқара бошлайдилар ва гуноҳкорлар, яъни уларга жиндак бўлсин ўхшамайдиганларни дарҳол қатли ом қиладилар. Хўш, шундай бўлгач, мен яхшиис, русчасига тараллабедод яшашини ва рулетка ўйнаб бойиб кетишни истайман. Мен беш насл ўтказиб,

Гоппе ва Комп бўлишни хоҳламайман. Менга пул ўзим учун керак, мен ўзимни сармоя учун зарур қўшимча қиймат деб ҳисобламайман. Мен биламан, бу ерда хўп ёлғон-ялғиш гапларни лақирладим, лекин майли, шундай бўла қолсин. Меннинг эътиқодим шундай.

— Гапларингизда қанчалик ҳақиқат бор, билмайман, — деди ўйчанлик билан генерал, — лекин сизга бемалол қўйиб берса, тоза суюлиб кетасиз, буни аниқ биламан...

У одати бўйича ганини охиригача тугатмади. Бизнинг генералимиз оддий ва одми гаплардан кўра андак ортиқроқ бирон бир сўз айта бошласа, албатта, охирига етказ-

мас, гапни доим очик қолдирарди. Француз кўзини лўқ қилиб, бенисандона тинглаб ўтирарди. У мен айтган гаплардан ҳеч нима тушулмади дейиши мумкин. Полина бепарво ва кибрли эди. У менинг гапим у ёқда тургани, умуман ҳозир стол устида бўлиб ўтган суҳбатни мутлақо эшитмаганга ўхшарди.

V боб

У беҳад хаёлга толганди, лекин столдан турганимиз ҳамон ўзи билан бирга сайр қилишни таклиф этди. Биз болаларни олиб боғга, фаввора олдига жўнадик.

Мен ҳамон ўзимни босиб ололмаган эдим, шунинг учун унга қўпол ва аҳмоқона савол бериб қўйдим: нега анов французча, бизнинг маркиз Де-Грие сиз билан сайрга чиқмай қўйди, ва ҳатто баъзан куни бўйи бир оғиз гаплашмайди? — дедим.

— Нега десагиз, у аблаҳ, — деб менга галати жавоб берди қиз. Мен ундан маркиз Де-Грие ҳақида шундай таърифни илгари эшитмаган эдим, унинг нега даргазаб эканлигини англашдан чўчиб, индамай қўя қолдим.

— Генерал билан бугун оралари бузилган, пайқадингизми?

— Сиз нега шундайлигини билмоқчисиз, — деди жаҳл аралани қуруққина қилиб у. — Генерал унинг чапғалида эканлигини биласиз, бутун мол-мулки гаровга қўйилган, агар камшир ўлмаса, француз дарҳол унинг бутун мулкига эга чиқади.

— Э, ростдан ҳам, барчаси гаровга қўйилган экан-да? Қулоғимга бу гап чалинган эди-ю, лекин ҳаммаси қўйилганлигидан беҳабар эканман.

— Бўлмасам-чи?

— Унда mademoiselle Blanche билан хайрлашар эканмиз-да, — дедим мен. — У генерал оини бўлмайди! Сиз биласизми, менимча, генерал шунчалар қаттиқ севиб қолгани, агар мабодо mademoiselle Blanche уни гаплаб кетса, ўзини отиб қўйса ҳам ажабмас. Унинг ёшида бундай севиб қолиш хатарли.

— Мен ҳам унга бир нарса бўлса керак деб юраман, — деди ўйчан ҳолда Полина Александровна.

— Э, вой, бунинг зўрлигини кўринг, — деб қичқириб юбордим мен, — пул учун тегмоқчи экан, шунчалар ҳам сурбетлик бўладими. Андиша қилиб ўтиришмайди, юзингда кўзинг борми дейишмайди. Мўъжиза! Камширни айтмайсизми, ахир бундан ҳам ифлосроқ ва кулгилроқ иш

бўладими? Телеграмма устига телеграмма жўнатиб, ўлди-ми, ўлди? — деб сўрашни айтинг. А? Сиз бунга нима дейсиз, Полина Александровна?

— Қуриб кетсин ҳаммаси, — деди, у нафрати қўзиб сўзимни бўлар экан. — Мени ҳайрон қилаётган нарса бошқа, нега бунча оғзингиз қулогингизда? Мунча суюнмасангиз? Наҳот менинг пулимни ютқизиб қўйганингиздан хурсандсиз?

— Нега унда менга пул бердингиз? Сизга айтдим-ку, бошқалар учун, яна бунинг устига сиз учун ўйнай олмайман деб. Менга нимаики амр этсангиз, бажараман; лекин натижаси менга боғлиқ эмас. Ахир, бундан ҳеч нарса чиқмайди, деб огоҳлантирдим. Айтинг-чи, шунча пулни йўқотганингиздан қаттиқ хафамисиз? Нимага керак сизга шунча пул?

— Нима қиласиз сўраб?

— Ахир ўзингиз тушунтириб бераман девдингиз... Қулоқ солинг: мен ўзим учун ўйнасам, (менинг ўн икки Фридрихсдор пулим бор) аминманки, албатта ютаман. Ушанда сизга қанча керак бўлса, истаганингизча олинг.

У нафратланиб юзини буриштирди.

— Мендан жаҳлингиз чиқмасин, — давом этдим мен, — шундай таклиф қилганимга. Сизнинг олдингизда, яна ҳам тўғрироғи, сизнинг кўзингизда мен ҳеч нарсага арзимайман, бунга ишончим комил. Шунинг учун мендан бемалол пул олишингиз мумкин. Инъом қилипти деб, хафа бўлмаслигингиз керак. Яна бунинг устига сизнинг пулингизни бой бериб қўйдим.

У менга ўқдай назар ташлади, истехзо ва жаҳл билан сўзлаётганлигимни кўриб, яна гапни кесди.

— Менинг ҳол-аҳволимда сизни қизиқтирадиган ҳеч нарса йўқ. Агар билишни истасангиз, менинг қарзим бор. Хаёлимга жуда ҳам ғалати, жинни бир фикр ўрнашиб қолган эди, ўйинда мен худди албатта ютадигандай эдим. Нега хаёлимга бу фикр ўрнашиб қолган — билмайман, лекин мен шунга ишонардим. Сайлаб оладиган бошқа йўл-йўриқ имконим бўлмаганлиги учун ҳам, балки шундай ишонгандирман, яна ким биледи.

— Ёки қандай бўлмасин, ютиш керак бўлгандир. Бу биласизми, худди чўкаётган одам хасга ёпишганига ўхшайди. Агар у чўкаётган бўлмасайди, хас ҳам кўзига шох-бутоқдай кўрпимасди, тўғри эмасми.

Полина ҳайрон бўлди.

— Йе, — деди у, — сиз ўзингиз ҳам худди мана шу нарсага ишониб юрибсиз-ку? Икки ҳафта илгари сиз мен-

га рулеткада ютишимга ишонаман, деб узундап-узоқ гапирган эдингиз, яна бу одам телба бўлиб қолибди, деб ўйламанг, деган эдингиз, ёки ҳазиллашганимдингиз? Лекин эсимда, сиз жуда жиддий айтган эдингиз, сира ҳазилга ўхшамовди.

— Тўғри,— дедим мен хаёлга толиб,— ҳали-ҳанузгача ҳам ютишимга ишонаман. Тан олиб айтишим керакки, сиз туфайли менда ҳозир бир савол туғилди: нима учун бугун бемаъпиларча хунук ютқизиб қўйган бўлсам ҳам, бундан ўзимга ишончим йўқолмади? Мен ҳар қалай шунга амниманки, ўзим учун сал ўйини бошласам дарҳол, албатта ютаман.

— Бунчалар қаттиқ ишонишингизнинг сабаби нимада?

— Ростини айтсам — ўзим ҳам билмайман. Мен фақат шуни биламанки, албатта ютишим керак, менга бирдан-бир халос йўли шу. Мана шунинг учун ҳам назаримда албатта ютадиганга ўхшайман шекилли.

— Шу қадар қаттиқ ишонар экансиз, демак, сизга ҳам бу ҳаддан ташқари *керак-да*, тўғрими?

— Менда ҳам бунга жиддий зарурат бўлиши мумкинлигига бас бойлашиб айтаманки, сиз ишонмайсиз, шундайми?

— Бу менга барибир,— секин ва бепарво жавоб берди Полина.— Ростини айтсам,— *тўғри*, сизни бирон нарса жиддийроқ қийнаши мумкинлигига ишонмайман. Сиз қийналишингиз мумкин, лекин енгил-елпи. Сиз бевони ва суяги қотмаган одамсиз. Сиз пулни нима қиласиз? Ушанда менга келтирган важ-корсонларингиз ичида мен жиддийроқ ҳеч нима тополмадим.

— Айтгандай,— унинг сўзини бўлдим,— сиз қарзимни узишим керак дедингиз. Ғалати қарз экан бу! Француздан эмасми?

— Нималар деяпсиз ўзи? Бугун тилингиз мунча ачкиқ. Маст эмасмисиз мабодо?

— Ўзингиз биласиз, мен ҳамма парсаи гапиришим, баъзан очиқ-ошқора сўраб-петишим мумкин. Яна қайтараман, мен сизнинг қулингизман, қуллардан эса уялиб-қочиб ўтиришмайди, қулнинг ҳақорати ўтмайди.

— Бари бўлмағур гаплар! Сизнинг шу «қуллик» назарингизга сира тоб-тоқатим йўқ.

— Шуни билиб қўйингки, сизга қул бўлишни истаташимдан ўз қуллигимни айтиб турганим йўқ, шунчаки — менинг ўзимга сира боғлиқ бўлмаган бир нарса каби сўзлаялман.

— Тўғрисини айтинг, пул сизга нимага керак?
— Сизга буни билишнинг нима ҳожати бор?
— Узингиз биласиз,— жавоб берди у ва бошини мағ-
рур буриб қўйди.

— Қуллик фалсафасига тоқат қилолмайсизу қул бў-
лишни талаб этасиз: «Менга жавоб бер, гапни чўзма!»
Майли, шундай бўла қолсин. Пулни нима қиласан, дей-
сизми? Нима қилардим? Ҳамма гап — пулда-да!

— Тушуңдим, лекин пулни деб шунчалар девона бў-
лиш керак эмас-ку! Сиз ҳам ахир, ўзингизни йўқотиб
қўйипсиз, пул жинчиси бўлиб қоляпсиз. Бу ерда бир гап
бўлса керак, биронта бошқача мақсад. Гапни айлаштирмай
тўғрисини айтинг, мен шуни истайман.

Унинг, чамаси, жаҳли чиқа бошлаган эди, менга эса
чарсиллаб, жигибийрон бўлиб сўроққа тутиши мойдай
ёқарди.

— Албатта, мақсад бор, — дедим мен, — лекин қандай-
лигини тушунтириб беролмайман. Пулим бўлса сиз учун
ҳам қул эмас, бутунлай бошқа одам бўлиб қоламан, шун-
дан ортиқ мақсад йўқ.

— Қандай? Сиз бунга қандай эришасиз?

— Қандай дейсизми? Қандай қилсам сиз менга қул
деб қарамайсиз, буни сиз ҳатто тушунмас экансиз-да?
Мен худди мана шуни, яъни ажабланиб қарашларингиз,
хайрон бўлиб туришларингизни истамайман.

— Сиз, мен қул бўлиб қолганимдан лаззатланаман де-
ган эдингиз. Мен ўзим ҳам шундай деб ўйловдим.

— Сиз шундай деб ўйловдингизми?— деб қичқирдим
мен аллақандай маза қилиб.— Эҳ, соддалик сизга хўп
ярашади-да! Ҳа, ҳа, сизга қул бўлиш — мен учун фароғат.
Хўрлик ва топталишнинг энг сўнгги нуқтасида лаззат
бор, лаззат!— дер эдим мен довдираганча.

— Ким билади, балки у қамчида ҳам бордир, қамчи
елкага тушиб, одамнинг гўштини буйдалаб чиқаётганда...
Лекин мен балки бошқача лаззатларни ҳам тотиб кўриш-
ни истарман. Менга боя генерал йилига берадиган етти
юз сўми ҳисобидан насихат қилди, ўзингиз ҳам бор
эдингиз, мен ҳали бу етти юз сўмни ололмай ҳам қолсам
керак. Маркиз Де-Грие мени қошини чимриб томоша
қилади ва яна одаммисан демайди-я. Мен бўлсам балки
сизнинг олдингизда маркиз Де-Гриенинг бурнидан чўзиб
жуда ҳам тортгим келар?

— Ёш боланинг гаплари. Ҳар қандай шароитда одам
ўз обрўсида туриши мумкин. Агар ўртада кураш кета-

ётган бўлса, у одамни ерга урмайди, балки янада мумтоз қилади.

— Китобий гаплар! Сиз мени ўзини обрў-эътибор билан тутолмайди деб тахмин қиласиз. Яъни мен ўзим обрўли одамману, лекин ўзимни обрў-эътибор билан тутолмайман. Биласизми, бу ростдан ҳам шундай бўлиши мумкин? Барча руслар шунақа, биласизми, нега шундай: биз руслар ҳаддан ташқари бой ҳамда ҳар томонлама салоҳиятга эгамиз, лекин ўзимизга дарҳол муносиб шакл тополмаймиз. Бунда ҳамма гап шаклда. Аксарият ҳолларда биз руслар шунчалар бой салоҳиятга эгамизки, муносиб шакл тошни учун бизга даҳо керак. Даҳо эса камданкам топиладиган нарса, чунки унинг ўзи жуда ноёб. Фақат французлар ва эҳтимол бошқа баъзи европаликларда шакл шунчалар яхши таркиб топганки, энг муносиб одам бўла туриб ҳам, ўзини ҳаддан ташқари муносиб одамдай кўрсатиши мумкин. Шунинг учун улар шаклга алоҳида эътибор берадилар. Француз юракни ўқдай тешиб ўтадиган чинакам ҳақоратни кўтариши, ҳатто бурини ҳам жийриб ўтирмаслиги мумкин, лекин бурнига чертиб қўйсангиз буни ҳеч қачон кечирмайди, чунки бу қабул қилинган, одамлар онига ўзгармас бўлиб сингиган ўзини тутни, хулқ-атвор шаклларига эъд, уларни бузиш ҳисобланади. Бизнинг ойимчаларимиз француз деса ўлиб қолишади, сабаби уларнинг шакли яхши. Менимча, умуман, ҳеч қандай шакл бўлмаса керак, фақат хўроз бор, le coq gaulois¹. Дарвоқе, мен буни тушунолмайман, мен хотин киши эмасман, балки хўрозлар яхши бўлар. Умуман, буни қаранг, мен тоза маҳмадоналик қила бошлабман, сиз эса менга бўлди, бас, демайсиз. Мени тез-тез тўхтатиб турунг; сиз билан гаплашаётганимда, мен ҳаммаси, ҳамма-ҳаммасини айтиб улгуришни истайман. Мен бутунлай шаклимни йўқотиб қўяман. Мен фақат шакл эмас, умуман ҳеч қандай фазилатларга ҳам эга эмасман. Сизга шуни айтиб қўяётирман. Ҳатто фазилатлар орттирилга уришаётганим ҳам йўқ. Энди менда ҳамма нарсалар тўхтаб қолди. Пимагалигини сиз яхши биласиз. Қалламда битта ҳам тузук фикр йўқ. Мен анчадан бери дунёда пима бўлаётганидан, на Россияда ва на бу ерда, хабарим йўқ. Анов кун Дрездендан ўтдим, лекин Дрезденнинг ўзи қандайлиги эсимда йўқ. Мен ниманинг домига тушганлигимни ўзингиз биласиз. Сизнинг кўз ўнгиңгизда мен ҳеч нарсага арзимайман, менинг ҳеч нарсадан умидим

¹ Галль хўрози (франц.).

ҳам йўқ, шунинг учун тўғриси айтимаман: ҳамма жойда сиз кўзимга кўринасиз, қолган нарсалар мен учун барибир. Сизни нега ва қандай севаман — билмайман. Биласизми, балки сиз унчалар ҳам яхши эмасдирсиз? Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг: мен ҳатто билмайман сиз яхшимисиз, йўқми, чеҳрангиз қандай? Эҳтимол, сизнинг юрагингиз яхши эмас; ақлингиз эса қашшоқ; бу жуда шундай бўлиши мумкин.

— Балки сиз, — деди у, — менинг яхши қиз эканлигимга ишонмаганлигингиз учун ҳам, мени пулга сотиб олмоқчи бўлаётгандирсиз?

— Қачон сизни пулга сотиб олмоқчи бўлдим? — қичқирдим мен.

— Сиз ичингизни хўп ёрдингиз, энди эса калавапгизнинг учини йўқотиб қўйдингиз. Агар ўзимни бўлмаганда ҳам, менинг ҳурматимни пулга сотиб олмоқчисиз.

— Йўқ, сира ундай эмас. Сизга айтдим-ку, менинг тушунтириб беришим қийин. Сизнинг олдингизда гапимни йўқотиб қўяман. Маҳмадоналик қилипти, деб хафа бўлмаганг. Мендан нега хафа бўлиши мумкин эмаслигини ўзингиз тушунасиз: мен телба бўлиб қолганман. Айтганча, менга барибир, хафа бўлсангиз ҳам майли. Мен тепага, ўз ҳужрамга чиқиб, кўйлақларингиз қандай шувиллаганлигини хаёлимга келтиришим билан ўзимни қўярга жой тополмай қоламан, қўлларимни тишлаб танилагим келади. Нега энди мендан хафа бўласиз? Ўзимни қул деб атаганим учунми? Фойдаланинг меннинг қуллигимдан, фойдаланинг, фойдаланинг! Биласизми, мен бир кунмас бир кун сизни ўлдириб қўяман? Севмай қўйиб, ё рапик қилиб эмас, йўқ — шундай, ўзимдан-ўзим ўлдириб қўяман, чунки гоҳида сизни сиб қўйгим келади. Сиз эса куласиз...

— Ҳеч кулаётганим йўқ, — деди у жаҳли чиқиб. — Бўлди, бас қилинг энди.

У қаҳрининг зўридан базўр нафас олганча тўхтади. Худо ҳаққи, унинг ўзи чиройлими, йўқми билмайман, лекин мен унинг қаршимда мана шундай тўхтаб тек туришини бениҳоя яхши кўраман, шунинг учун ҳам, унинг жаҳлини тез-тез чиқаришини истайман. Балки у буни фаҳмлаб қолган бўлса, атай ўзини жаҳли чиққандай кўрсатармикин. Шу фикримни унга айтдим...

— Бунча каллаварамсиз! — деб хитоб қилди у пафрлаганиб.

— Менга ҳаммаси барибир, — деб давом этдим. — Биласизми, яна икковлашиб юришимиз жуда хатарли: мен кўп маҳал сизни бошлаб калтаклагим, мажақлагим, бўғиб тани-

лагим келади. Нима, сиз бунгача етиб бормайди деб ўйлайсизми? Сиз мени телба қилиб қўясиз. Жанжал-тўполондан қўрқиб ўтирармидим? Ё сизнинг қаҳру газабингизда? Нима бўлибди газаб қилсангиз? Мен ҳеч қандай умид қилмай севаман, шундан кейин сизни яна минг карра кўпроқ севаман. Сизни бир кунмас бир кун ўлдириб қўйсам, унда ахир ўзимни ҳам ўлдиришим керак бўлади; мен эса ўзимни ўлдиришни иложи борича узоқроққа чўзмам, сизсиз яшашнинг чидаб бўлмас қийноқларини бошимдан кечиришни истайман. Сизга одамнинг ақли бовар қилмайдиган бир нарсани айтай: мен сизни кундан-кунга баттарроқ яхши кўриб қоляпман, ахир бундай бўлиши мумкин эмас. Шундан кейин ўз қисматингга қандай қилиб кўр-кўрона ишонмай бўлади? Эсингиздами, уч кун бурун Шлангенбергда сизнинг қутқуйингиз билан қулонингизга шипшиган эдим: бир оғиз сўзингиз ва мен шу учурумга ўзимни отаман. Агар ўшанда, бўпти, ўзингни ташла, деганингизда, мен ташлардим. Наҳот сиз менинг ташлашимга ишонмасангиз?

— Вой, мунчалар тентак гаплар!— деб қичқириб юборди у.

— Тентакми, тентак эмасми, ишим йўқ,— деб қичқирдим мен.— Сизнинг олдингизда тинмай гапиришим, гапирганим, гапиришим керак — шуни биламан ва шунинг учун ганиравераман. Мен сизнинг қошингизда ўзимнинг бутун помус-оримни йўқотиб қўяман, менга ҳаммаси барбир.

— Сизни Шлангенбергдан сакратиб нима қиламан?— деди у қуруққина ва аллақандай кўнгилга оғир ботадиган қилиб.— Бунинг менга ҳеч қандай фойдаси йўқ.

— Тасавно!— деб қичқириб юбордим,— сиз мени эзиб, мажақлаб ташлаш учун атай шу «фойдаси йўқ» деган гарройиб сўзини айтдингиз. Мен бутун юрагингизни ич-ичингиздан кўриб турибман. Фойдаси йўқ, дейсизми? Лекин лаззатланиши доим фойдали-ку, майли, гарчи пашша устидан бўлсин — ёввойи, чексиз-адоқсиз ҳукми мутлақ — бу ҳам ўзига яраша роҳат-ку. Инсон — табиатан мустабид ва у боиқаларни қийноққа солишни яхши кўради. Сиз жуда ҳам яхши кўрасиз.

Эсимда, у менга аллақандай ўзгача бир синчковлик билан сарасоф солди. Барча беъмани ва бўлмағур ҳиссиётларим ўшанда юзимга тенчиб чиққан бўлса керак. Мен ҳозир аниқ хотирлайман, ўшанда ўртамизда, ҳақиқатан ҳам, баайни худди шу ёзаётганим гап-сўзлар бўлиб ўтган эди. Кўзларим қонга тўлди. Лабларимнинг чеккаларида

кўлик қотиб қолди. Шлангенберг тўғрисида эса, ҳозир ҳам қасам ичиб айтаманки, агар ўшапда ўзингни ташла деса, ташлаб юборган бўлардим! Ҳазиллашиб айтса ҳам, нафратланиб, масхаралаб айтса ҳам, — мен барибир ўзимни настга ташлардим!

— Йўқ, нимага, мен сизга ишонаман,— деди у ва Суни шундай нафрат ва заҳарханда билан, шундай кибру ҳаво билан айтдики, бундай оҳангда гапиршиш гоҳо фақат унинг қўлидангина келади,— худо ҳаққи, мен шу тобда уни ўлдириб қўйишим ҳеч гап эмасди. У ўзини хавф остига қўймоқда эди. Мен унга шунинг ҳам ростини айтиб қўя қолдим.

— Сиз кўрқоқ эмасмисиз?— деб сўраб қолди у кутилмаганда.

— Билмадим, балки кўрқоқдирман. Билмайман... бу ҳақда аччадан бери ўйламайман.

— Мабодо сизга, шу одамни ўлдириш, десам, уни ўлдиармидингиз?

— Кимни?

— Кимни хоҳласам, шуни.

— Французними?

— Сўраманг-да, жавоб беринг,— мен кўрсатган одамни. Сиз ҳозир жиддий гапирдингизми, йўқми, билишим керак?— У жиддий ва бесабрлик билан жавобимни кутиб турар эдики, мен қандайдир галати бўлиб кетдим.

— Э, ўзи менга айтасизми, йўқми, бу ерда нималар бўляпти!— қичқириб юбордим мен.— Нима бало, мендан кўрқасизми? Бу ердаги ҳамма бемазагарчиликларни ўзим кўриб турибман. Сиз Blanche деган шайтонга ҳирс қўйган, хонавайрон бўлган тептак бир одамнинг ўгай қизисиз; яна бу ерда — сизга сирли таъсир кўрсатиб юрган анов — француз ҳам бор, энди эса, менга қовоқ солиб, бундай... савол беряпсиз. Жилла қурса, нималар бўлаётганини билай ахир; аксинча бу ерда жинни бўлиб қоламан ва бирон нарса қилиб қўяман. Ёки мен билан очиқ-ойдин гаплашишдан уяласизми? Ахир, наҳот, мендан уяласиниз?

— Сиз билан бутунлай бошқа нарса ҳақида сўзлашингиз. Сиздан гап сўрадим, жавобини кутяман.

— Э, албатта, ўлдираман-да, — деб қичқирдим, — кимни кўрсатсангиз, ўшани, лекин сиз шундай қиласизми... Сиз шундай қил деб буюрасизми?

— Сиз нима деб ўйловдингиз, аяб ўтирармидим? Буюраману, ўзим бир чеккада тураман. Бунга чидармикинсиз? Йўл бўлсин сизга чидаш! Сиз буйруқ билан ўлдириш-

га ўлдирасиз-у, кейин нега мени юбординг деб, келиб ўзимни саранжом қиласиз.

Бу сўзларни эшитиб бошимга бир нарса гурсиллаб урилгандай бўлди. Рост, мен ўшанда ҳам унинг бу гапини ярим ҳазил, ярим чин, менинг жигимга тегиш, деб қабул қилган эдим; лекин ҳар ҳолда у жуда жиддий туриб айтган эди буни. Ҳар қалай унинг оғзидан шундай гап чиққани, менинг устимдан ҳукм юргизаётгани ва ўзи ҳам шундай ҳукмфармоликдан рози экани, шунинг учун ҳам тўғридан-тўғри: «Ўлсанг ўлиб кетавер, мен бир чеккада қоламан», деб айтаётгани мени лолу ҳайрон қилиб қўйди. Назаримда, бу сўзларда қандайдир ошкора бир сурбетлик ҳам бор эдики, буниси энди ҳаддан ортиқча эди. Хўн шундай экап, у менга буздан кейин қандай қарайди? Бу энди қуллик ва афтодаликнинг ҳамма чегараларидан ҳам ошиб-тошиб кетди-ку. Мана шундай қарайдан сўнг одамни ўзи қадар тег кўтаришади. Ҳа, бизнинг гапимиз қанчалар ақл бовар қилмас ва бемаъни бўлмасин, юрагим титраб кетди.

Бирдан у қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ўшанда биз скамейкада ўтирар, рўнарамизда болалар ўйнашар, сая нарида қарши томонда воксал олдида от-аравалар тўхтаб, одамларни хиёбонга тушириб кетар эди.

— Сиз ҳув анави семиз баронессани кўряписизми? — деб қичқирди у. — Баронесса Вурмергельм шу. Уч кун бўлди бу ерга келганига. Эрини кўряписизми? Найнов, қотма прусс, қўлида ҳассаси бор. Эсингиздами, уч кун бурун бизга қаттиқ тикилиб қараган эди? Ҳозир ўрнингиздан туриб, баронессанинг олдига боринг, илйпангизни қўлингизга олиб, французчалаб унга бир нима деб айтинг.

— Нега?

— Сиз Шлапгенбергдан ўзимни ташлардим деб, қасам ичяписиз; агар амр қилсангиз, одам ўлдиришига тайёрман деб турибсиз. Шу қотилликлар ва фожиалар ўрнига мен маза қилиб, қотиб-қотиб кулинини истаيمان. Гапни чўзмай энди боринг. Барон сизни таёғини кўтариб қандай ҳайдашини томонга қилмоқчиман.

— Сиз жигимга тегяписиз; қўлимдан келмайди, деб ўйлайсизми?

— Ҳа, жигингизга тегяпман, туринг, мен шунини хоҳлайман!

— Майли, борганим бўлсин, лекин бу кети зил ҳазил. Яна менга қаранг: генералга ёмон гап тегиб қолмасми-кан, кейин сизга ҳам? Худо ҳаққи, мен ўзимни ўйлаётганим йўқ, сизни, ундан кейин — генерални ўйлайман. Яна

бунинг устига хотин кишини таҳқирлашда нима ботирлик бор?

— Йўқ, сиз фақат тили узун йингит экансиз, энди билдим,— деди у нафратланиб.— Боя бекорга кўзингизга қон тўлган экан,— айтмоқчи, тушлик пайти қўпроқ вино ичганингиздан шундай бўлгандир.— Нима, ўзим билмайманми, бунинг аҳмоқона бачкана иш эканлигини, генералнинг ҳам жаҳли чиқишини? Мен қотиб-қотиб бир кулай девдим. Нима бўпти шунга хоҳласам! Сизга нима кераги бор хотин кишини мазах қилиб! Тагин калтак билан уриб ўлдириб қўйишмасин.

Мен индамай бурилдим-да, унинг хоҳишини адо этгани йўл олдим. Албатта, бу бемаънилик эди, ва албатта, мен унинг олдини ололмадим, лекин баронесса томон яқинлашиб борарканман, эсимда, негадир шўхлигим тутди, худди болалардай ўпкамни босолмай ҳовлиқа бошладим. Яна шунчалар ёмон гашим қўзига эдики, худди ичиб олган мастга ўхшардим.

VI боб

Уша бемаза воқеадан бери икки кун ўтди. Қанча ҳой-ҳуй, тўнолон, бақириб-чақирини, койини! Қандай бевошлик, англашилмовчилик, тентаклик ва бачканалик ва ҳаммасига айбдор мен. Баъзан гапнинг очиги, одамнинг кулгиси қистайди — бошқалар бўлмаганда ҳам, менинг кулгим келади. Менга нима бўлган, ўзимга-ўзим ҳисоб беролмайман, қутуриб кетдимми, иситмалаб қолдимми, ростда, ё шунчаки йўлдан чиқиб жиннилик қилипманми, то қўл-оёғимни боғлаб қўймагунларича. Гоҳо ўзимга ҳам ҳали ёш болага, мактаб скамейкасида ўтирганча, тирмизаклик қилаётганга ўхшайман.

Ҳаммасини қилган Полина, ҳа, Полина! Агар у бўлмаганда тирмизаклик қаёқда эди. Ким билади, балки мен буларнинг барини жонимдан тўйиб кетганим учун (шундай деб ўйлашнинг ўзи ҳам телбалик-ку) қилгандирман. Ҳа, яна тушунмайман, тушунмайман, унинг нимаси яхши ўзи! Лекин ўзи яхшиликка яхшику-я; менимча, яхши. Ахир у бошқаларни ҳам ақлдан оздиряпти. Ўзи сабама-растадай, хушқомат. Фақат жудаём нозик. Менимча, уни икки буклаб бир тугун қилиб боғлаб қўйини мумкин. Обгининг изи ишгичка, узунчоқ — юрагини ўртаб юборади. Ҳа, ўртаб юборади, баайни шундай. Сочлари қўнғироқ тусга мойил. Кўзлари — худди мушукникидай, лекин бағоят мағрур ва кибрилли боқади. Бундан тўрт ой муқаддам янги хизматга ўтган кезларим бир куни кечқурун залда

уни Де-Грие билан узоқ, қизишиб гаплашаётганини кўриб қолдим, Де-Гриеге шундай қилиб бир қараб қўйдик... кейин мен ўз хонамга ухлагани кирганимдан сўнг тасаввурида қиз унга қаттиқ шапалоқ туширгандай бўлиб туюлди,— ҳозиргина туширгану, мана энди унинг рўпарасида тикилиб турибди... Шу оқшомдан бошлаб мен уни севиб қолдим.

Воқеамизга қайтайлик.

Мен йўлқадан хиёбонга тушдим, хиёбоннинг ўртасига туриб олдим-да, баронесса билан баронни кута бошладим. Орамизда беш қадамча қолганда мен бошимдан шляпамни олиб, таъзим қилдим.

Эсимда, баронесса қучоққа сиғмас даражада бениҳоя кенг, оч кулранг, бурма-жимжимали, орқа этаги бежама, ишак либос кийганди. Ўзи паст бўйли, лекин ҳаддан зиёда тўлишган, семиз бағбақаси осилиб тушган ва шунинг учун бўйни қаердалигини билиб бўлмайди. Юзи шафақдай қип-қизил. Кўзлари кичкина, қаҳрли ва тик боқади. Босайми, босмайми деб қадам қўяди, ўз кўнглида гўё борлиқнинг шарафи. Барон новча ва қотма. Немисларга хос юзи қийшиқроқ ва буткул майда чизик ажин босган; кўзида ойнак; қирқ бешларга борган, чоти худди нақ кўкрагидан бошлангандай; бу — зот аслигининг нишонаси демак. Тустовуқдай кеккайган. Бўй-басти ҳалшираганроқ. Чехрасида аллақандай қўйдаи ювошлик зоҳир, бу ўзига яраша теран фикрнинг ўрнини босади.

Буларнинг бари кўз ўнгимдан уч сония ичида ўтди.

Таъзим қилганим, қўлимдаги шляпа билинар-билинмас улар эътиборини тортди. Фақат бароннинг қошлари андак уюлди. Баронесса устимга бостириб, гўё юриб келарди.

— *Madame la baronne*, — дедим мен овозимни баралла кўтариб ҳар бир сўзни чертиб айтарканмац, — *j'honneur d'être votre esclave*¹.

Кейин таъзим қилдим, шляпани бошимга кийдим ва юзимга тамкин бир ифода бериб баронга қараганча илжайиб ўтдим.

Полина шляпамни ечишни буюрган эди, ҳазил-мазах ва таъзимни эса мен ўз ақлим билан ўйлаб топдим. Билмаймац, мен нега бундай ўзимдан кетдим? Худди тоғ тепасидан юмалаб тушаётгандай эдим.

— Гейп! — қичқирди, ёки яна ҳам тўғрироғи, томоғини қириб деди барон менга жаҳли чиққан кўйи ҳайрон бўлиб қараб.

Мен унга ўгирилиб, юзига тик қараб табассум қил-

¹ Баронесса хоним.. камини бир қулингизман (*франц.*).

гапча эъзоз-икром алфозида кутиб тўхтадим. У афтидан ҳеч нарсага тушунмай қошларини нес plus ultra¹ учирди. Унинг афт-ангори тобора тундлашиб борарди. Баронесса ҳам мен томонга ўгирилди ва ғазаб билан ажабланиб қаради. Ўткинчиларнинг нигоҳи шу томонга қадалди. Баъзиларни тўхтаб томоша қила бошладилар.

— Гейн! — бу сафар томоғини икки баравар балаandroқ кирди барон, унинг қаҳри икки баробар зиёда бўлганди.

— Jawohl², — деб чўзилдим мен ҳамон унинг юзидан кўз узмаганча.

— Sind Sie rasend?³ — деб қичқирди у таёғини силкитиб ва чамаси бирмунча юраги пўкиллаб. Афтидан, уни менинг уст-бошим иккилаштириб қўйганди. Мен ўзига тўқ, барча тузук одамлар каби яхши ва ҳатто олифталарча пўрим кишини эдим.

— Jawo-o-ohl! — худди ҳамма берлинликлар каби «о» — ни чўзиб жоним борича қичқирдим мен. Берлинликлар икки танининг бирида «явол» деб туришади ҳамда фикр ва ҳиссиётларининг маъно турланмишларини ифода қиларак «о»ни ё чўзишади ва ё қисқарттиришади.

Барон ва баронесса тезгина орқаларига ўгирилиб, ўтакалари ёрилгудек бўлиб мендан қочишди. Атрофдаги одамларнинг баъзилари гап-сўз қилиб, баъзилари менга таажжубланиб қарашди. Лекин буниси яхши эсимда йўқ.

Мен орқамга қайтдим, Поллина Александровна томон бамайлихотир қадам ташлай бошладим. Лекин ҳали скамейкага юз қадамча етмасимдан, у ўрнидан турди-да, болаларни ёнига олиб отелга қараб кета бошлади.

Мен унга остопа олдида етиб олдим.

— Тентакликини... адо этдим, — дедим мен унинг ёнига ўтиб.

— Хўп нима бўпти? Энди жазосини тортаверасиз! — деди у менга ҳатто қарамасдан ва зинадан кўтарила бошяди.

Кеч оқшомгача боғда тентираб юрдим. Боғдан ўтиб ўрмонга, ундан қўшини князлик ерларигача бориб қолибман. Бир уйчада тухум едим ва вино ичдим; шу қинлоқча овқат учун мендан бир ярим талер пул шилиб олдилар.

Соат ўл бир бўлгандагина уйга қайтдим. Дарҳол мени генерал сўраётганини айтдилар.

Бизинкилар отелда икки номерга жойлаштирилган; ҳам-

¹ Энг юқори нуқтасига (лат.).

² Ха (нем.).

³ Сиз нима, эсимизни сиз қўйдимизми? (нем.).

маси бўлиб тўрт хона. Биринчи, энг каттаси — салон, бу ерда рояль ҳам бор. Унинг ёнидагиси ҳам каттагина хона — бунда генерал туради. У кабинетнинг ўртасида гоётада улуғвор бир қиёфада мени кутиб турарди. Де-Грие диванда ясланиб ўтирарди.

— Марҳаматли афандим, ижозатингиз билан сўрасам, нима қилиб қўйдингиз?— деб бошлади генерал менга қарата.

— Менимча, гапнинг пўст калласини айтиб қўя қолганингиз маъқул, генерал,— дедим мен.— Сиз, афтидан, менинг бир немис билан қандай учрашганим ҳақида гапирмоқчига ўхшайсиз?

— Бир немис дейсизми?! Бу немис — барон Вурмергельм — катта одам! Сиз унга ва баронессага қўйонлик қилибсиз.

— Ундаймас.

— Сиз уларни қўрқитиб юборибсиз, марҳаматли афандим,— деб қичқирди генерал.

— Э, сира унақамас. Берлинда бўлган пайгимда улар тўхтовсиз такрорлайверадиган, одамнинг гашини келтириб чўзаверадиган «jawohl» сўзи қулоғимга ўрнашиб қолибди. Мен у билан хиёбонда учрашганимда, нимагалигини билмайману шу «jawohl» қаердандир эсимга тушиб қолса бўладими, шу денг, жуда гашимга тегиб кетди... Бунинг устига шу баронесса денг, менга уч марта дуч келди, нуқул устимга тўғри бостириб келаверади, мени худо билади чувалчанг деб ўйлайдими, босиб ўтса бўлаверадиган. Билсангиз, менинг ҳам ўзимга яраша ориятим бор. Мен шляпани олдим-да, одоб билан (ҳа, ишонинг, одоб билан) дедим: «Madame, j'ai l'honneur d'être votre esclave». Барон менга қараб «гейн!»— деб қичқирган эди, менинг ҳам унинг баширасига «jawohl» деб бақиргим келди. Мен шундай деб икки марта қичқирдим ҳам: аввал секингина айтдим, кейин кучимнинг борича бақирдим. Бор гап шу.

Гап олишим керак, мен буни тамомила болаларча тушунирганимдан ёмон хурсанд эдим. Бўлиб ўтган воқеани иложи борича жуда бемаъни қилиб кўрсатишни ҳаддан ташқари истамоқда эдим.

Берган сари тилим епилиб борарди.

— Нима, менинг устимдан куляпсизми, дейман,— деб қичқирди генерал. У французга қараб, бу одам доим бир балони бошлаб юради, деди французчалаб, Де-Грие разилна иржайиб, елкасини қисиб қўйди.

— О, асло ундай деб ўйламанг, ҳеч ундаймас!— деб хитоб қилдим генералга,— менинг қилигим, албатта, яхши

эмас, буни чин дилдан буйнимга оламап. Бу қилигимни ҳатто болаларча аҳмоқлик ва одобсизлик деб аташ ҳам мумкин, лекин шундан ортиғи оргиқ. Биласизми, генерал, мен бениҳоя пушаймонман. Лекин мени ҳатто шу пушаймондан ҳам халос этувчи бир ҳол бор бунда. Кейинги пайтларда, бунга икки ва ҳатто уч ҳафта бўлиб қолди, мен ўзимни ёмон ҳис қилипман: касал, асабий, инжиқ, ҳавойи бир алфоздаман, баъзан эса бутунлай иродамини йўқотиб қўйман. Рост, мен бир неча маротаба баъзи пайтлар маркиз Де-Гриеге мурожаат қилмоқчи ҳам бўлувдимму... Лайтгандай, охиригача айтмай қўя қолай; балки, у хафа бўлар. Хуллас, булар бетобликнинг аломатлари. Билмадим, баронесса Вурмергельм ундап кечирим сўраётган чоғимда ушбу ҳолни назарга олармикин (чунки мен ундап кечирим сўраш ниятидаман)? Менимча, ҳисобга олмайди, бунинг устига, андак хабарим бор, кейинги пайтларда адлия оламида ушбу ҳолдап бўлар-бўлмасга бузиб фойдалана бошланди: жинойий ишлар кўриляётганда адвокатлар жинойтчиларни улар жинойт содир бўлган пайтда ҳеч нарсани эслолмайдилар, шундай касал бор, деб оқлашга уринадилар. «Ўлдириб қўйгану, лекин қандай ўлдирганлигини эслолмайди». Буни қарапми, генерал, медицина уларнинг даъволарини тасдиқламоқда — ҳақиқатан ҳам, шундай касаллик бўлади, одам вақтинча эсини йўқотиб қўяди, ҳеч нарсани хотирлай олмайди ё чала хотирлайди, ва ё сал-пал хотирлайди. Аммо барон билан баронесса — эски авлоднинг одамлари, бунинг устига прусс юнкери ва помещиклари. Эҳтимол, адлия ҳам медицина соҳасидаги бу янгиликлар уларга ҳали маълум бўлмаса керак, шунинг учун менинг узрхоҳликларимни қабул қилолмайдилар. Сиз нима деб ўйлайсиз, генерал?

— Бўлди, бас афандим! — кескин деди генерал газабини сочишдан ўзини тутиб, — бас! Мен ўзимни сизнинг болаларча майнавозчиликларингиздан бутунлай, бира тўла қутқармоқчиман. Барон билан баронессадан сиз кечирим сўрамайсиз. Сизнинг ҳар қандай муомалангиз ва ҳатто узр сўраб мурожаат қилишингиз ҳам уларга ҳаддан ташқари ҳақорат бўлиб туюлади. Барон сиз менинг хонадонимга маъсуб одам эканлигингизни билиб, мен билан воқсалда гаплашди ва очигини айтсам, сал бўлмаса отини моқчи ҳам эди. Мени қандай аҳволга солиб қўйганлигингизни тушуняпсизми, — мени-я марҳаматли афандим? Мен, мен барондап кечирим сўрашга мажбур бўлдим ва дарҳол, ҳатто шу бугуноқ сиз менинг хонадонимга маъсубликдан маҳрум қилишасиз деб унга сўз бердим...

— Буни қаранг, буни қаранг, генерал, ростдан ҳам, у мени сиз айтмоқчи, хонадонингиздан маҳрум қилишни талаб этдимми?

— Йўқ; лекин мен уни шу билан рози қилишга ўзимни бурчли деб билдим ва албатта, барон бундан мамнун бўлди. Сиз билан хайрлашамиз, марҳаматли афандим. Менда қолган тўрт фридрихсдору уч флорин ҳақингизни бу ернинг ҳисоби баробарида оласиз. Мана, пулингиз, манави эса ҳисоб-китоб қоғози; ўзингиз яна текшириб кўришингиз мумкин. Хўп, хайр. Шу ондан эътиборан биз бегонамиз. Бошимга ташвини ва маломат орттирдирингиз, сиздан бошқа ҳеч нарса кўрмадим. Мен ҳозир кельнерни чақираман, эртадан бошлаб сизнинг отелдаги сарфу харажатларингизга жавоб бермаслигимни айтаман. Ҳамина камтарин қулингизман.

Мен пул, қалам билан охириги ҳисоб-китоб ёзилган қоғозни олдим, генералга таъзим қилдим ва унга бағоят жиддийат билан шундай дедим:

— Генерал, иш бундай тугаши мумкин эмас. Барондан бунча маломат эшитганингиз мен учун жуда ачинарли, лекин мени маъзур тутингу — бунга ўзингиз айбдорсиз. Қайси юз билан сиз мен учун баронга жавоб бердингиз? Менинг хонадонимга мансуб деган сўзингизни қандай тушунайлик? Мен сизнинг уйингизда ўқитувчиман, шу холос. Углингиз ҳам, васийингиз ҳам эмасман, ва менинг қилиқларим учун сиз жавоб беролмайсиз. Ўз ҳақ-ҳуқуқим ўзимда. Ёшим йигирма бешда, университет номзодиман, мен дворянман, сизга бутунлай бегона одамман. Сизни бир қатор фазилатларингиз учун чексиз ҳурмат қиламан, бўлмаса шу ондаёқ сизни майдонга чақирган, меннинг ҳисобимдан гап айтиб юрганингиз учун жавоб беришликни талаб қилган бўлардим.

Генерал қотиб қолди, қўлларини ёзди, кейин бирдап французга ўгирилиб қаради ва унга шоша-пиша менинг сал бўлмаса уни дуэлга чақирай деганимни баён қилди. Француз хандон ташлаб кулиб юборди.

— Лекин мен баронни шундай қўймайман, — тамомла совуққонлик билан дедим мен мсье Де-Гриенинг хахолаб қулганига заррача парво қилмай, — сиз, генерал, бугун бароннинг надоматларини тинглашга рози бўлиб, унинг маънафати кўзлаётган экансиз, бу билан ўзингизни бутун ушбу ишнинг иштирокчиси қилиб қўймоқдасиз, шунинг учун сизга айтиб ўтишим керакки, мен эртага эрталабдан қолдирмай барондан нега менда иши бўла туриб, гўё мен ўзим учун унга жавоб беринга муносиб эмасдай, мени

қўйиб, бошқа кишига мурожаат қилганлигининг сабабини алоҳида тушунтириб беришни ўз номидан талаб этаман.

Юрагим қандай сезган бўлса, шундай бўлди. Генерал менинг яна тентаклик қилмоқчи бўлаётганимни эпитиб, ўлгудай қўрқиб кетди.

— Наҳотки, сиз шу лаънати машамшани давом эттирмоқчисиз! — деб қичқирди у, — мен не кушларга солмоқчисиз ўзи, о худо! Ундай қила кўрманг, ундай қила кўрманг, марҳаматли афандим, акс ҳолда, қасам ичманки!.. Бу ерда ҳам шаҳар бедарвоза эмас, ва мен... мен... гапнинг қисқаси, менинг унвонимни... барон ҳам албатта... бир сўз билан айтганда, сизни қамоққа олишди ва тўполок кўтармаслигини учун бу ердан полиция билан чиқариб юборишади! Биласизми бунини! — Қаҳрининг зўридан у нафас ололмади қолди, лекин барибир ёмон қўрқмоқда эди.

— Генерал, — деб жавоб бердим у тоқат қилолмайдиган хотиржамлик билан, — тўполок қилмасдан бурун тўполок қилди деб қамаш мумкин эмас. Мен ҳали барон билан орали очиқ қилаётганим йўқ, мен бу ишга қандай равиш ва қандай асосда киришман, сизга мутлақо қоронгу. Гўё менинг эркин продам устидан кимдир ҳоким, гўё мен шу ҳокимга қарам ҳолда яшайман, мен ҳақимда бундай ҳақоратомуз тахминларга нечук борилганини тушунтириб беришларини истайман, холос. Сиз бундай ташвишланиб ўтирманг, бекор хавотир оляпсиз.

— Худо ҳаққи, худо ҳаққи, Алексей Иванович, қўйинг бу бемаъни ниятингизни! — деб гўлдирай бошлади генерал, бирдан сўзларидаги қаҳрли оҳангни қўйиб, ялшишига ўтди ва ҳатто қўлларимни ушлаб олди. — Ўзингиз ўйланг, бундан нима чиқади? Яна дилхиралик! Тушунинг ахир, мен ўзимни бу ерда бутунлай бошқача тутганим керак, ва айниқса, ҳозир!.. Айниқса ҳозир!.. О, сиз менинг аҳволим қандайлигини билмайсиз, билмайсиз!.. Бу ердан жўнаб кетганимиздан сўнг, сизни яна қабул қилишга тайёрман. Мен ҳозир йўлига шундай, хўш, қисқаси — ахир сиз сабабларини яхши тушунасиз-ку! — деб қичқирди у алам билан, — Алексей Иванович!..

Эшикка томон тисарилиб борар эканман, ундан қайта-қайта хавотир олмасликни сўрадим, ҳаммаси жойида ва яхши бўлади, деб кейин тезгина чиқиб кетдим.

Баъзан руслар чет элларда жуда ҳам қўрқоқ бўладилар, нима дейишаркин, қандай қарашаркин, уни ундай қилсак, бунини бундай қилсак, тўғри бўлармикин, деб ёмон

чўчиқираб турадилар, худлас — ўзларини жуда ўнгайсиз ва қисиниб-қимтиниб тутадилар ва айниқса, димоғларида мўътабарлик даъвоси бўлганлар. Уларга энг ёқадиган нарса — қандайдир олдиндан белгилаб қўйилган, қотиб ўзгармас бўлиб қолган низом — шу низомга улар ҳар ерда — отеллар, сайр-саёҳатлар, анжуманлар, йўлларда... кўр-кўрона риюя қиладилар. Лекин генерал «ўзимни бошқача тутишим керак», аҳволим қандайлиги ҳам маълум деб ўзини ошкор қилиб қўйди. Шунинг учун ҳам бирдан юраги нуқиллаб, дарров гап оҳангини ўзгартирди, менга бошқача гапира бошлади. Мен буни пазардан қочирмай эътиборга олиб қўйдим. Албатта, эртага у калтабишларча бироқта шаҳар ҳокимига мурожаат қилишни мумкин, шунинг учун ҳам, ҳақиқатан ҳам, эҳтиёт бўлишим керак.

Очигини айтсам, генерални сира хафа қилиш шунинг йўқ эди; лекин энди Полинанинг жаҳлини чиқаргим келди. Полина менга қаттиқ бераҳмлиқ қилди ва мен шу ёмон аҳмоқона йўлга итариб юборди. Энди уни шундай аҳволга солишим керакки, ўзи бўлди, бас қилинг, деб ялғиниб келсин. Менинг майнавозчиликларим ниҳоят ушунг ўзига ҳам доғ бўлиб тушиши мумкин. Бунинг устига менда эндиликда аллақандай бошқача хоҳиш-истаклар ҳам пайдо бўлди; агар мен, мисол учун, ўз ихтиёрим билан унинг қонини ҳеч нарсага айланган бўлсам, ахир бу одамлар кўз ўнгида ҳам сувга тушган товук бўлишим керак, дегани эмас-ку мутлақо, ва тағин келиб-келиб шу барон мени «таёқ билан урадим». Уларнинг ҳаммалари устидан маза қилиб кулгим келди, қани, бир ўзимни кўрсатиб қўяй-чи. Кўрсинлар майли! Не ажаб! Полина жанжалдан қўрқиб, яна мени олдига чақирар. Мабодо чақирмаганда ҳам, ўз кўзи билан кўради, мен сувга тушган товук эмасман...

(Қизиқ хабар: ҳозир энагамизни пиллаюяда учратиб қолдим, у менга Марья Филипповна бугун ёлғиз ўзи кечки поезд билан Карлсбадга қариндошникига кетганлигини сўйлаб берди. Бу қандай хабар бўлди? Энаганинг айтишига қараганда, у анчадан бери кетмоқчи экан; лекин шахотки бундан ҳеч кимнинг хабари йўқ? Дарвоқе, балки фақат мен билмагандирман. Энага, Марья Филипповна уч кун аввал генерал билан анча борди-келдига бориб қолди, деб оғзидан гуллаб қўйди. Тушунарли. Бунинг боиси — mademoiselle Blanche бўлса керак. Ҳа, бизда ҳал қилувчи дамлар келаётир.)

Эрталаб кельнерни чақириб, менга алоҳида ҳисоб очишни айтдим. Хужрам одамни қўрқитадиган даражада қиммат эмас, шу ерда тураверса ҳам бўлар эди. Менинг ўн олти фридрихсдор маблағим бор эди, у ёғи... у ёғида эса, ким билади не-не бойлик! Қизиғи шундаки, мен ҳали ютганим йўқ, лекин ўзимни худди ютгандай, бой бўлиб кетгандай ҳис қиламан, хатти-ҳаракатим ҳам шунга яраша, ўзимни бошқача тутолмайман.

Мен ҳали барвақт эканлигига қарамасдан дарҳол биздан унча узоқда бўлмаган d'Angleterre отелига, мистер Астлей олдига бормоқчи бўлиб отланган эдим, кутилмаганда, олдимга Де-Грие кириб келди. Бунақаси ҳеч қачон бўлмаган эди ва бунинг устига у жаноб билан орамиз бузуқ, бир-биримизни ёқтирмас, мупосабатларимиз тарапга эди. У мени мутлақо писанд қилмас ва буни ҳатто яширгиси ҳам келмасди. Мен эсам — мен эса уни ёқтирмасликка ўз сабабларим бор эди. Қисқаси, уни ёмон кўрардим. Унинг келиши мени ҳайрон қилиб қўйди. Фавқулодда бир ҳодиса рўй берган бўлса керак, деб ўйладим.

У мулоийм бўлиб кириб келди ва хужрамни мақтади. Мен қўлимда шляпам билан турганлигимни кўриб, шунча барвақт айлангани чиқасизми, деб қизиқди. Мистер Астлейнинг ҳузурига иш билан кетаётганимни эшитиб, ўйланиб, фикр қилиб туриб қолди, чеҳраси ҳаддан ташқари ташвишли тусга кирди.

Де-Грие ҳамма французлар каби лозим ва фойдали бўлса, қувноқ ва серилтифот, қувноқлик ва илтифотга зарурат қолмаганда эса, чидаб бўлмас даражада зерикарли бир одам эди. Табиатан илтифотли француз камдан-кам бўлади; у мажбуран, ниманидир мўлжалга олиб илтифот қилади. Агар мисол учун ўзини фусункорроқ, оригиналроқ, ноодмироқ кўрсатишни зарурат деб билса, унинг ғоятда аҳмоқона ва нотабийй фантазияси аввалдан қабул қилинган, сийқаси чиқиб кетган поромлардан туғилади. Умума, асли француз деганингиз хонаки, майда, одми ижобий хислатлардан таркиб топгандир, — бир сўз билан айтганда дупёдаги энг зерикарли хилқат. Менимча, фақат тажрибасиз одамлар ва айниқса, рус ойимқизлари француз деса; кўнгиллари суст кетади. Ўзини билган тупна-тузук одамлар бу қотиб қолган салоннамо илтифотлар, қувноқликлар ва шўх-панликнинг асл қадрини яхши билади ва уларга асло тоқат қилолмайди.

— Сизда ишим бор эди,— дедил гап бошлади у ҳар нечук бўлса-да одоб билан,— яшириб ўғирмайман, олдингизга элчи ёки яна ҳам тўғрироғи, генерал номидан воситачи бўлиб келдим. Рус тилини жуда ёмон билганим учун кеча мен нима гаплигини унча тушунмадим; лекин генерал менга бошдан-оёқ тушунтириб берди, тан олишим керакки...

— Менга қаранг, monsieur Де-Грие,— деб унинг гапини бўлдим,— сиз шу ишнинг ҳам ўртасига тушибсизда. Мен, бор-йўғи, оддийгина «un outchitel» ва ҳеч қачон бу хонадоннинг яқин дўсти ёки бошқа бирор янада яқинроқ муносабатларга лойиқ кимса бўламан деб, даъво қилмаганман, шунинг учун шарт-шароит қандайлигини билмайман; лекин менга тушунтириб беринг-чи: наҳотки, сиз энди бутушлай шу хонадоннинг аъзоси бўлиб қолган бўлсангиз? Чунки сиз бўлар-бўлмас ҳамма нарсага аралашасиз, дарров ўртага тушасиз...

Саволим унга ёқмади. Тагидаги маънони тушунди, лекин сир бой бермади.

— Генерал билан қисман иш юзасидан ва қисман айрим бир шарт-шароит тақозосига кўра алоқаларимиз бор,— деди у қуруққина қилиб.— Генерал мени сизга кечаги ниятингиздан қайтинг деб юборди. Сиз ўйлаб тонган нарсаларнинг бари, албатта, жуда антиқа, лекин у қўлингиздан ҳеч нарса келмаслигини тушунтиришимни сўради; бу ҳам ҳали оз — барон сизни қабул қилмайди ва охир-оқибатда ҳар қалай у ахир сизнинг бемазагарчиликларингиздан қутулиш учун барча воситаларга эга. Тушунсангиз-чи, ахир. Айтинг-чи, буни давом эттиришдан нима фойда? Генерал эса қулай фурсат туғилиши билан яна сизни ўз уйига қабул қилмоқчи, унгача яна ҳақингизни сақлаб турмоқчи, vos appointements¹. Бу сизнинг фойдангиз-ку, тўғри эмасми?

Мен унга хотиржамлик билан сиз бирмунча янглишяшсиз, дедим; мени балки барон ҳузуридан ҳайдаб чиқармайдилар, аксинча, гапимни тинглайдилар; қани, айтинг-чи, дедим унга, мендан гап олгани келдингизми, бу ишларни қандай амалга оширишимни билмоқчимисиз?

— Э худойим-ей, генералга бу ишнинг дахли бор, албатта, сизнинг нимани, қандай қилишингизни у билгиси келади. Бу жуда табиий!

Мен гап тушунтира бошладим, у эса тарвақайлаб, мен томонга бошини бир оз қийшайтирганча, юзида яшириб

¹ Мойнагизни (франц.).

бўлмайдиган ошкора бир киши билан эшитарди. Умуман унинг кибру ҳавоси жуда баланд. Мен ўзимни ишга жуда ҳам жиддий нуқтаи назар билан қараётган кишидек тутишга бор кучим билан ҳаракат қилдим. Барон генералга менинг устимдан шикоят қилди, гўё мен генералнинг хизматкоридай ва бу билан, биринчидан, мени ишдан маҳрум қилди, иккинчидан эса, мени ўзига ўзи жавоб беролмайдиган, ўзини ҳимоя қилолмайдиган ва демак, ҳатто гапланиб ўтиришга ҳам арзимайдиган одам каби камситди. Мен буни ҳақорат деб тушунаман; бироқ, ёшимиз, жамиятда эгаллаган мавқеимиз ва ҳоказо, ва ҳоказо, ўртаимиздаги фарқларни (мен шу ерга келганда ўзимни кулгидан зўрга тўхтатиб қолдим) ҳисобга олиб, яна бир карра енгилтаклик қилиб қўйишни истамайман, баронни очиқ беллашувга тортиш ва ёки жавоб талаб қилишдан ўзимни тияман. Шунга қарамасдан, мен у ва айниқса, баронесса олдида узрхоҳлик қилишга ҳақим бор, деб ҳисоблайман, бунинг устига, мен ростдан ҳам, кейинги пайтларда ўзимни нотоб, парижон, яна шма десамикин, жуда ғалати сезаётирман ва ҳоказо, ва ҳоказо. Бироқ бароннинг ўзи кеча генералга мурожаат қилди ва унинг олдида мени ишдан бўшатиш талабини қўйди, бу, албатта, мен учун ҳақорат, менинг аҳволим энди шу даражага етдики, бунда мен барон билан баронессадан узр сўрашдан маҳрумман, чунки барон ҳам, баронесса ҳам, барча оқсуяклар дунёси ҳам мени кўрқиб кетганидан кечирим сўрайпти, ўз хизмат жойига қайтиш учун шундай қилипти, деб ўйланади. Бундан келиб чиқаётган хулоса шуки, мен энди аввал бароннинг ўзи мендан майли жуда камтарона тарзда бўлса ҳам узр сўрасин, деб, талаб этишга мажбурман,— мисол учун, мен сизни ҳеч хафа қилмоқчи эмасдим, десин. Барон ана шундай дегандан кейин менинг ҳам елкамдан тош тушади ва чин дилдан, самимият билан унга ҳам ўз узрларимни айтаман. Бир сўз билан айтганда, деб хулоса қилдим мен, илтимосим фақат шу: барон елкамдан тошни олсин.

— Фу, жудаям инжиқ, жудаям позик бўлиб кетибсиз! Кечирим сўраб нима қиласиз? Тап олинг, monsieur... monsieur... сиз буларнинг барини атайлаб, генералнинг жаҳлини чиқариш учун қиласиз... балки ўзингизнинг бироқ мақсадингиз ҳам бордир... mon cher monsieur, pardon, j'ai oublié votre nom, monsieur Alexis?.. n'est ce pas?¹.

¹ Азизим кечиринг, исмигизни унутибман, Алексейми?.. Шундай эмасми? (франц.).

— Лекин, менга қаранг, mon cher marquis¹, сизнинг бу билан нима ишингиз бор?

— Mais la generale...²

— Генералга нима? У кеча бир парсалар деб айтаётганди, аллақандай бошқача бир шаронт... қисқа оёқ... мен жуда хавотирландим... Лекин ҳеч нимани англамадим.

— Бу ерда бир гап бор,— ҳақиқатан ҳам, бошқача бир шарт-шаронт бор,— деб илб кетди Де-Грие ялинчоқроқ бир оҳанг билан, кейли тобора ўзидан ўзилинг ганиш кела бошлади — Mademoiselle de Cominges сизга тапишми?

— Яъни, mademoiselle Blanche демоқчимисиз?

— Ха, шу mademoiselle Blanche de Cominges «et madame sa mère...³ тушунинг ахир, генерал... бир сўз билан айтганда, генерал ошиқ бўлиб қолган ва ҳатто... ҳатто, балки ҳали никоҳ ҳам ўқитилар. Шундай шаронтда тасаввур қилиб кўринг, турли жанжал-тўполоқлар, машмашалар...

— Мен бу ерда никоҳга тегишли ҳеч қандай жанжал, машмаша кўрмайман.

— Ammo le baron est si irascible, un caractere prussien, vous savez, enfin il fera une querelle d'Ailemand⁴.

— Қилса менга қилади, сизга эмас, чунки мен бошқа бу хонадонга тегишли эмасман... (Мен атайлаб, иложи борича алмойи-алжойи қилиб гапирмоқдайдим). Менга қаранг, нима ҳал бўлганми, mademoiselle Blanche генералга турмушга чиқадики? Нимани кутиб ўтиришибди? Мен айтмоқчиманки, биз хонадон аъзоларидан буни яширининг ҳар қалай, нима ҳожати бор?

— Мен сизга айтолмайманки... ҳар ҳолда бу ҳали бутунлай... бироқ... Биласиз-ку, Россиядан хабар келишини кутишяпти; генерал ишларини саранжом қилиши керак...

— Э-ҳа! la baboulinka!

Де-Грие менга еб юборгудай ўқрайиб қаради.

— Бир сўз билан айтганда,— ганимни бўяди у,— мен сизнинг табиатап илтифотли, ақлли, одобли экаплигишгизга ишонаман... бу ўтинчи сизни ўз бағрига тугишган ўғилдай олиб, севиб, ардоқлаб, эъозлаган хонадон учун адо этарсиз, албатта...

¹ Қимматли маркиз (франц.).

² Лекин генерал... (франц.).

³ Мадемуазель Бланш до Коменж ва онасини (франц.).

⁴ Барон жуда қизиққон, прусс характери, биласизми, у арманга парсалардан жанжал чиқаради (франц.).

— Э, нима деяпсиз: менш ҳайдаб юборишди-ку! Сиз буни шунчаки йўлига қилишди, деяпсиз ҳозир; лекин, менга қаранг, агар сизга: «Мен, албатта, сенинг қулоғингдан чўзишни истамайман, лекин одамларнинг кўзи учун ижозат бер, қулоғингдан бир чўзиб қўяй...», десалар, нима, бу бари бир бўладими?

— Ундай бўлса, ҳеч қандай илтимосга қулоқ солмасангиз,— деб бошлади у жиддий, димоғ-фироғ билан,— огоҳлантириб қўйишга ижозат беринг, чора-тадбир кўрилади. Бу ерда бошлиқлар бор, улар сизни шу бугуноқ шаҳардан чиқариб юборишади,— que diable! un blanc bec comme vous¹ барондай бир зотни дуэлга чақирмоқчи! Нима, сизга индамай қараб ўтиришадими? Ишонинг, ҳеч ким бу ерда сиздан қўрқмайди! Агар мен илтимос қилган бўлсам, ўз номимдан илтимос қилдим, чунки сиз генерални ташвишга қўйяпсиз. Наҳотки, наҳотки, барон сизни лакейга айтиб қувиб чиқаришига ишонмайсиз?

— Ахир мен ўзим бормайман,— деб бениҳоя хотиржам жавоб бердим мен,— сиз янглияпсиз, monsieur Де-Грие, бу ишни жуда иззат-иқром билан қиламиз, сиз ўйлаганча бўлмайди. Мен мана ҳозирнинг ўзида мистер Астлейнинг олдига бораман, ундан ўртада воситачи бўлишни сўрайман, менга second² бўлсин. У мени яхши кўради, шунинг учун йўқ демаса керак. У бароннинг олдига боради, барон уни қабул қилади. Агар мен un outchitel бўлсам, ва нимагадир subalterne³ кўринсам, ҳеч ким мени ҳимоя қилмаса, мистер Астлей бутунлай бошқача — у лорднинг, чинакам лорднинг жияни, буни ҳамма билади, лорд Пиброк, лорднинг ўзи ҳам шу ерда. Менга ишонинг, барон мистер Астлейни жуда яхши қабул қилади, унинг гапига қулоқ солади. Мабодо, қулоқ солмаса, унда мистер Астлей буни ўзига писбатан ҳақорат деб тушунади (инглизларнинг қапдайлигини яхши биласиз) ва барон қошига ўз помидан дўстини жўнагади, унинг эса яхши дўстлари бор. Ана, энди ўзингиз нима бўлишини ҳисоблаб кўринг, балки сиз ўйлаганчалик бўлмаса керак.

Француз жуда ҳам қўрқиб кетди; ҳақиқатан ҳам, бу гапларнинг ҳаммаси ростга ўхшаб кўринар, бундан шу нарса келиб чиқадики, демак, уринсам, менинг ҳам қўлимдан бир иш келар экан.

¹ Эсини еган! Сизга ўхшап оғзидан она сути кетмаган (франц.).

² Секундант (франц.).

³ Қарам (франц.).

— Лекин сиздан ўтиниб сўрайман,— деб ёлвориб сўрай бошлади у,— қўйинг шу гапларни! Нима, ишқал чиқариш сизга ёқадими! Сиз кечирим сўрашларини эмас, ишқал чиқаришни истайсиз! Бундан тўғри, антиқа эрмак ва ҳангома чиқиши мумкин, буни сизга айтувдим, сиз балки, фақат шуни хоҳлаб турган бўлсангиз ҳам керак, лекин, бир сўз билан айтганда,— мен ўрнидан туриб шляпамни қўлга олганимни кўргач, у гапига хотима ясади,— сизнинг олдингизга бир кишининг икки оғиз сўзини етказмоқчи бўлиб келган эдим, ўқиб кўринг,— менга жавобини олиб келиш топширилган.

У шундай деб, чўнтагидан букланган ва маҳкам қилиб ёпиштирилган мўъжазгина қоғозни олиб менга узатди.

Полипанинг қўли билан шундай деб ёзилган эди:

«Назаримда, сиз бу машмашани давом эттирмоқчисиз. Йахшиингиз чиқиб, энди майнавозчилик қилмоқдасиз. Лекин бу ерда ўзгача бир ҳол борки, сизга у ҳақда балки кейин гапириб берарман; сиз эса илтимос, ўзингизни босинг ва бас қилинг бу ишларни. Мунча тентак бўлмасангиз! Сиз менга кераксиз ва ўзингиз ҳамма гапингизга қулоқ соламап, деб ваъда берган эдингиз. Шлангенбергини эсланг. Қобил бола бўлишингизни сўрайман, лозим бўлса, амр этаман. Сизнинг П.

Боқий: агар мендан кечаги иш учун хафaroқ бўлсангиз, унда мени кечиринг».

Шу сўзларни ўқиб бўлгач, кўз ўнгимда ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Лабларим қув оқарди ва мен қалт-қалт титрай бошладим. Лаънати француз менинг қандай ноқулай аҳволга тушганимни гўё кўришни истамгандай кўзини олиб қочаркан, ўзини зўр бериб ҳеч нарса билмаган анойи қилиб кўрсатмоқчи бўларди. Бундан кўра устимдан ошқора қаҳ-қаҳ уриб кулса, менга осонроқ эди.

— Яхши,— дедим мен,— бориб айтинг, mademoiselle хотиржам бўлсин. Менга қаранг, сиздан бир нарсани сўраб олай,— деб қўшимча қилдим кескинлик билан,— нега менга бу хатни боядан бери бермадингиз? Бўлар-бўлмас нарсалар ҳақида валдираб ўтирмасдап, менимча, гапни шундан бошлашингиз керак эди... агар сиз, чиндан ҳам, фақат шу вазифа билан келган бўлсангиз.

— О, мен ўйловдимки... умуман, бу ҳаммаси жуда галати, шунинг учун табиий бесабрлик қилганимни кечиринг. Нима қилмоқчи эканлигингизни шахсап ўзим ўз оғзингиздан тезроқ эшитиб билсам дегандим. Айтмоқчи, мен

бу хатда нима деб ёзилганини билмайман, уни қачон берсам бари бир эмасми, деб ўйловдим.

— Билдим, сизга буни бошқа ҳеч иложи қолмагандагина бериш топширилган, агар гап билан кўндирсангиз, бериб ўтирманг, дейишган. Шундай эмасми? Ростини айтинг, *monsieur Де-Грие!*

— *Peut-être!*,— деди у ўзини аллақандай вазмин тутиб ва менга аллапечук ғалати қараб.

Мен шляпамни олдим; у бошини силкиди-да, чиқиб кетди. Менга худди мийвотида кулиб кетаётгандай бўлди. Бошқача бўлиши ҳам мумкинмиди ахир?

— Ҳали сен шошмай тур, французча, беллашиб кўрамиз!— деб тўнғиллаб кўйдим ўзимча зиналардан тушиб борарканман. Худди бошимга бир нарса урилгандай мен ҳали бир фикрга келолмаган эдим. Очиқ ҳавода сая ўзимга келдим.

Икки дақиқалардан сўнг равшан фикрлай бошладим, шуида миямга ярқ этиб икки фикр келди: *биринчиси*,— кеча кечқурун қизиқ устида айтиб юборилган болаларча дўқ-пўнса, ақл бовар қилмас иддаолар, арзимас гаплардан, буни қарангки, ҳамма баробар оёққа турди! Ва *иккинчи* фикр — лекин, ва ажабо, бу французнинг Полинага таъсири қандай? Унинг бир оғиз сўзи билан Полина нима лозим бўлса, шуни қилади, хат ёзади ва ҳатто мендан *илтимос* ўтинади. Ҳа, уларнинг муносабатлари танишганимиздан бери мен учун сирли жумбоқ бўлиб келади; бироқ шу кейинги кунлар ичида мен қизнинг ундан қаттиқ нафратланиши ва ҳатто буткул ёмон кўришини фаҳмлаб қолдим, француз эса қизга ҳатто қайрилиб қарамас, ҳатто у билан дағал муомала қиларди. Мен буни сездим. Полинанинг ўзи менга нафратланама, деб айтганди; кейинги пайтлар унинг оғзидан мана шундай фавқулодда сўзлар чиқиб кетадиган бўлиб қолганди... Демак, қиз французнинг қўлига тушган, аллақандай заنجирлар билан боғланган...

VIII боб

Шаболуд хиёбонда, бу ерда променад деб юритиладиган сайлда, мен ошнам инглизши учратдим.

— О, о!— деб юборди у мени кўриб,— мен сизга, сиз менга. Нима, орани очиқ қилдингизми?

— Айтинг-чи, сиз қасрдан ҳаммасини биласиз,— деб

¹ Эҳтимол (франц.).

сўрадим ҳайрон қолиб, — наҳотки, булар ҳаммага маълум бўлса?

— О, йўқ, ҳаммага маълум эмас; маълум қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Биров гапирганини эшитмадим.

— Унда сиз қаердан биласиз?

— Мен биламап, билишга тўғри келиб қолди. Энди еиз бу ердан қаерга борасиз? Мен сизни севаман, шунинг учун олдингизга келдим.

— Сиз ажойиб одамсиз, мистер Астлей, — дедим мен (ҳар ҳолда мен қаттиқ таажжубда эдим: у қаердан билади?), — мен ҳали қаҳва ичганим йўқ, сиз ҳам, афтидан, яхши ичмаган кўринасиз, шунинг учун, юринг, воксалдаги кафега борайлик, у ерда ўтириб, чекишайлик ва мен сизга барини ҳикоя қилиб бераман, кейин... Сиз ҳам айтиб берасиз.

Кафе юз қадамча нарида эди. Бизга қаҳва келтиришди, ўтирдик, мен панирос тутатдим, мистер Астлей ҳеч нарса тутатмади, менга кўзини тикканча тингламоққа шай бўлди.

— Мен ҳеч қаяққа кетмайман, мен шу ерда қоламан, — деб бошладим мен.

— Мен ҳам қолишингизга ишонган эдим, — деди маъқуллаб мистер Астлей.

Мистер Астлей ҳузурига йўл оларканман, Полиани яхши кўришим ҳақида сира гапирини пиятим йўқ ва ҳатто атойти бу ҳақда ҳеч нарса деб оғиз очмоқчи эмасдим. Мана шунча кунлар ўтиб мен у билан бу ҳақда бир оғиз ҳам сўйлашмагандим. Бунинг устига у жуда ҳам тортинчоқ эди. Мен Полиа унда жуда кучли таассурот қолдирганлигини аввалданоқ дарров сезган эдим, лекин у ҳеч қачон қизнинг номини тилига олмасди. Лекин қизиқ, ҳозир рўпарамда қўлом каби кўзларини менга тикиб ўтираркан, ўзим ҳам билмайман, нима учундир, бутун муҳаббатимни барча тафсилотлари билан оқизмай-томизмай унга ҳикоя қилиб бергим келди. Ярим соатча ҳикоя қилдим, елкамдан тоғ қулагандай енгил тортдим, ахир, мен илқ марта бу ҳақда бошқа одамга сўйлашим эди! Баъзи бир отаини ўринлар келганда, унинг жуда қисиниб, уялиб кетаётганлигини сезиб, мен ҳикоямнинг япада алапгали чиқшини учун зўр берардим. Фақат бир нарсадан пушаймон киламан; мен балки француз ҳақида ортиқчароқ гапириб юборган бўлсам керак...

Мистер Астлей қаршимда қимирламай ўтириб, тек тинглар, чурқ этиб овоз чақирмас, нигоҳини кўзимдан узмасди; лекин мен француз ҳақида гапирга бошлаган

эдим, мени тўхтатди-да, жиддий сўради: шу чекка ҳол ҳақида тўхталишга сизнинг ҳақингиз борми? Мистер Астлей доим жуда ғалати саволлар берарди.

— Сиз ҳақсиз, асосим йўқ, — дедим мен.

— Ўша маркиз ҳамда мисс Полина ҳақида сиз тахмин ва тусмоллардан бошқа аниқ бир гап айтоласизми?

Мен мистер Астлей каби тортинчоқ одамдан бундай қатъий саволни эшитиб яна ажабландим.

— Йўқ, аниқ ҳеч нарса билмайман, — деб жавоб бердим мен, — ҳа, ҳеч нарса.

— Ундай бўлса, бу ҳақда мен билан гаплашиб ва яна устига-устак ўз ичингизда ҳам шундай деб ўйлаб яхши қилмагансиз.

— Бўпти, бўпти! Айб менда; лекин ҳозир гап бунда эмас, — деб тўхтатдим уни ҳамон ажабланган кўйи. Шундан сўнг кечаги воқеани барча майда-чуйдаларигача, Полинанинг қилиги, барон билан бўлиб ўтган саргузашт, ишдан бўшатиладганим, генералнинг ҳаддан ташқари кўрқиб кетгани ва ниҳоят, Де-Гриенинг бугун азонлаб олдимга кириб келганлигини барча тафсилотлари билан ҳикоя қилиб бердим; охирида унга хатни олиб кўрсатдим.

— Сиз буларнинг ҳаммасига нима дейсиз? — сўрадим ундан. — Сизнинг фикрингизни билгани келдим. Менинг ўзимга келадиган бўлсак, назаримда, бу французчани ўлдириб ташлардим, балки ҳали шундай қиларман.

— Мен ҳам, — деди мистер Астлей. — Мисс Полинага келадиган бўлсак, у... биласизми, биз мажбурият остида қолганимизда, бизга мутлақо ёқмайдиган манфур одамлар билан ҳам муомала қиламиз. Бу ерда бошқа бир чекка ҳоллар билан боғлиқ сизга номаълум муносабатлар бўлиши мумкин. Сиз жуда қаттиқ ташвишланмасангиз ҳам бўлади, — маълум даражада, албатта. Унинг кечаги қилигига келсак, бу, очиги, жуда ғалати, — сиздан қутулиш учун бароннинг таёғига (нега барон қўлида асо бўла туриб, уни ишга солмади экан, ҳайронман) дучор қилгани учун эмас, умуман, бундай қилиқ шунчалар... шунчалар жовибадор қизга асло ярашмайди. Албатта, ўзининг бу кулгили хоҳишини сиз дарҳол адо этасиз деб кутмаган бўлиши ҳам мумкин...

— Биласизми, нима? — деб қичқириб юбордим мен мистер Астлейга диққат билан тикилиб, — менимча, сиз буларнинг барини, биласизми, кимдан эпитгансиз? — мисс Полинанинг ўз оғзидан!

Мистер Астлей менга ажабланиб қаради.

— Кўзингиз ёняпти, мен ундан бадгумонлик аломат-

ларини ўқияпман, — деди у ва яна дарҳол ўзини босиб олди, — лекин сиз ўз гумонларингизни ошкора қилмоқ учун заррача ҳақингиз йўқ. Мен бу ҳақни тан ололмайман ва сизнинг саволингизга жавоб беришдан маълум даражада бош тортаман.

— Хўп, бўлди! Кераги ҳам йўқ! — деб қичқирдим мен нимагадир ғалати ҳаяжонланиб ва бу фикр калламга қаёқдан келиб қолганлигини тушунолмай! Мистер Астлей қачон, қаерда, қандай қилиб Полинанинг ишончига кириб олибди? Кейинги вақтларда мен ҳар ҳолда мистер Астлейни кўз ўпгимдан қочириб қўйган эдим. Полина эса мен учун доимо сирли жумбоқ бўлиб келган, ҳатто шупчалар жумбоқки, мисол учун, ҳозир мистер Астлейга севгим тарихини сўзлашга тушарканман, ҳикоя қила туриб, шунга ҳайратланиб қолдимки, қиз билан муносабатларим ҳақида аниқ-равшан, ишонарли бир гап айтолмадим. Аксинча, ҳаммаси ишонини қийин бўлган, ғалати, асоссиз ва ҳатто ҳеч нарсага ўхшамайдиган гаплар эди.

— Хўп, майли, майли; мен калламни йўқотиб қўйдим, ҳали кўп нарсаларни яхши фикр қилолмайман, — деб жавоб бердим энтикиб. — Ростини айтсам, сиз яхши одамсиз. Энди бошқа гап, мен сиздан маслаҳат эмас, ўз фикрингизни айтишингизни ўтинаман.

Мен бирпас жим қолдим, сўнг дедим:

— Нима деб ўйлайсиз, генерал нега бунча қўрқиб кетди? Нега менинг бемаълидан-бемаъли майнавозчилигимдан шунча даҳмаза ўйлаб чиқаришди? Бу ҳангомага ҳатто Де-Гриенинг ўзи ҳам аралашди (у эса фақат энг муҳим ҳоллардагина аралашади), ўз оёғи билан олдимга келди (қалай!), ялинди, ёлворди, тушунапсизми, Де-Грие менга ялиндиб келди-я! Ниҳоят, бир нарсани ҳам эътиборга олинг, у олдимга соат тўққизда, ўнга яқинлашиб қолганда келди, мисс Полинанинг хати эса қўлида эди. Савол туғилади, қачон ёзилган эди бу хаг? Балки, мисс Полинани уйғотиб ёздиришгандир! Бундан ташқари, менга яна шу нарса равшан бўлдики, мисс Полина унга тобе (чунки менам ҳам узр сўради!); бундан ташқари, унга нима, буларнинг баридан унга шахсан нима фойда? Нега у бунчалар қаттиқ қизиқиб қолди? Нимага улар қандайдир бир барондан бунчалар қўрқиб кетишди? Хўш, яна, генерал *mademoiselle Blanche de Cominges* га уйланса нима қилибди, осмон узилиб ерга тушибдимми? Улар мана аҳвол шундай бўлгани учун ўзларини аллақандай бошқача тутишлари кераклигини айтишади, — лекин энди ҳаддан ташқари бошқача бўлиб кетди-ку, ўзингиз ўйланг!

Сиз нима дейсиз бунга? Кўзингиздан билиб турибман, сиз бу ерда ҳам мендан кўпроқ хабардорсиз!

Мистер Астлей мийиғида кулди ва бошини силкиб кўйди.

— Ҳақиқатан ҳам, мен бу ерда сиздан кўра кўпроқ нарсаларни билсам керак,— деди у.— Бу ерда гап фақат mademoiselle Blanchega тегинли ва ишончим комилки, бу чиндан шундай.

— Хўш, mademoiselle Blanche бўлса нима?— қичқардим мен тоқатсизлашиб (бирдан юрагимда ана энди mademoiselle Полина ҳақида бирон гап очилади, деган умид туғилди).

— Менинг назаримда, ҳозирда mademoiselle Blanche қандай бўлмасин барон ва баронессанинг кўзига тушиб қолмасликнинг пайида, улар учрашиб қолсалар, бу унинг учун яхшилик билан тугамаслиги аниқ.

— Уҳу! Уҳу!

— Mademoiselle Blanche бундан уч йил бурун мавсум пайтида бу ерда, Рулетенбургда бўлган эди. Мен ҳам ўшанда шу ерда эдим. Mademoiselle Blanche у пайтда mademoiselle de Cominges эмас, худди шунингдек, унинг madame veuve¹ Cominges деган онаси ҳам йўқ эди. Ҳар ҳолда буни эшитган, билган эмасмиз. Де-Грие — Де-Грие ҳам йўқ эди. Мен шунга қатъиян аминманки, улар ҳеч қандай қариндош эмаслар, ҳатто танишганларига ҳам кўп бўлмаган. Де-Грие маркиз бўлганига ҳам ҳали унча кўп вақт ўтгани йўқ — бир воқеа юзасидан бу менга маълум. Ҳатто адашмасам, у яқиндан бери Де-Грие бўлиб қолган. Мен бу ерда бир одамни биламан, у Де-Грие бошқа номда юрган пайтларини эслайди.

— Лекин унинг анча-мунча казо-кузо танишлари бор-ку?

— О, бу бўлиши мумкин. Ҳатто mademoiselle Blachening ҳам шундай таниш-билишлари бўлса эҳтимол. Лекин уч йил бурун mademoiselle Blanche баронессанинг шикоятни билан полиция томонида чақирғирилади, ундан шаҳардап чиқиб кетишни талаб қиладилар, у шаҳардап чиқиб кетади.

— Қандай қилиб?

— Ўшанда аввал у бу ерда италиялик аллақандай бир князь билан пайдо бўлди, номи *Барберини* деганга ўхшашроқ, анча тарихийроқ зот экан. Кўрсангиз, ҳамма-

¹ Бева (франц.).

ёғи узун ва бриллиант, ҳатто сохта ҳам эмас. Улар ажойиб-гаройиб экипажда юришарди. Mademoiselle Blanche аввал tente et quagante ни яхши ўйнаб юрди, кейин қаттиқ омади кетди; шундай эсимда турибди. Бир куни кечқурун у ҳаддан ташқари кўн пул юққизиб қўйгани ёдимда. Лекин энг ёмони, бир кун, un bean matin¹ унинг князи номаълум ёққа гумдон бўлди; от ҳам йўқ, экипаж ҳам — бари ғойиб бўлди. Отелдан қарзга ботишган. Mademoiselle Зельма (у бирдан Барберини эмас, Зельма бўлиб қолди) бошини қаерга уришин билмайди. Бутун отелни бошига кўтариб уввос солди, чиққирди, қутуриб кетганидан устидаги қўйлагини далва-далва қилиб йиртиб ташлади. Отелда бир поляк графи турарди (саёҳат қилиб юрган полякларнинг бари граф) қўйлақларини йиртиб юборган, атирда чайилган гўзал қўллари билан юзини худди мушукдай юлиб, тимдалаётган Зельма графини бирмунча мутаассир қилиб қўйди. Улар гаплашиб олдилар, тушлик пайтигача Зельма анча овуниб, таскин тошганди. Кечқурун граф уни қўлтиқлаганча воксалда пайдо бўлди. Зельма одатини қанда қилмай хандон ташлаб кулгани кулган, қилиқлари ҳам шўх-шап, яллама эди. Рулетка ўйнайдиган баъзи хонимлар тоифаси бор, улар стол олдига келадилар-да, ўзларига жой очини учун кучлари борича ўйнаётган одамнинг елкасидан туртадилар, хонимлар ўзига хос шундай эркалик қиладилар. Зельма худди ана шулар хилидан эди. Сиз бундай хонимларни кўрдингизми?

— О, албатта.

— Уларга қараманг. Тушна-тузук одамларининг гашини келтирадиган бундай хонимлар ҳали йўқолган эмас, ҳар ҳолда худонинг берган куни стол тепасида мивг франкли пулларни майдалаб ўйнайдиганлари топилиб туради. Шуниси ҳам борки, пул майдалашга қурблари етмай қолган заҳоти уларга залдан чиқиб кетишини таклиф этишади. Mademoiselle Зельма ҳали пул майдалаб турар, лекин ҳеч ўйинда қўли келмасди. Агар билсангиз, шу хонимларнинг аксарият пайтлар ўйинда омадлари чопади; улар ўзларини ҳайрон қолар даражада оғир-босиқ тутишади. Айтмоқчи, ҳикоям тугай деб қолди. Кунлардан бир куни худди князь каби граф ҳам зим-зиё, ғойиб бўлди. Mademoiselle Зельма кечқурун ёлғиз ўзи ўйнагани келди; бу сафар ҳеч ким унга ўз қўлини таклиф қилмади. Икки кун ичида у бор буд-шудини бой берди. У сўнгги лундо-

¹ Гўзал тоғ чоғида (франц.).

рини қўйиб, уни ҳам ютқизди-да, атрофига алапглаб қаради ва шундоққина ёпида унга диққат билан даргазаб бўлиб қараб турган барон Фурменгельмни кўрди. Аммо mademoiselle Зельма бароннинг қаҳрлашиб турганлигини пайқамай, унга маълум табассуми билан мурожаат қилди-да, мен учун қизилга ўн лундор қўймайсизми, деб сўради. Маана шу сабаб бўлиб, баронессанинг шикоятти билан унга кечкурун воксалда бошқа қорангизни кўрсатманг, деб таклиф этишди. Сиз бу шармандаликнинг майда-чуйда тафсилотларини қаердан билишимга ҳайрон бўлишингиз мумкин, мен бу хунук гапларнинг барини мистер Фидер деган қариндошимнинг оғзидан эшитганман, у mademoiselle Зельмани ўша кечаёқ коляскада Рулетенбургдап Спага олиб кетган. Маана энди тушунгандирсиз: mademoiselle Blanche генералга хотин бўлмақчи, афтидан, яна худди уч йил аввал бўлганидай воксал полициясидан хунук таклиф олишни истамайди. Ҳозир у ўйнамай қўйган чамаси, у бирмунча сармоя тўплаган бўлса керак, шу сармоя ҳисобидан бу ердаги ўйинчиларга қарз беради, улардан кейин проценти билан ундириб олади. Бу анча фойдалироқ. Шўринг қурғур генерал ҳам ундан қарзмасмикин дейман. Эҳтимол, Де-Грие ҳам қарздир. Эҳтимол, Де-Грие унга шерик бўлиши ҳам мумкин. Ана энди билгандирсиз, у қандай бўлмасин, жилла қурса, тўй бўлиб ўтгунча, барон билан баронессанинг кўзига кўринмай туришни хоҳлайди. Бир сўз билан айтганда, у ҳозир ҳечам жанжалга дучор бўладиган аҳволда эмас. Сиз эса уларнинг хонадонига алоқадорсиз, сизнинг хатти-ҳаракатларингиз жанжал чиқариши мумкин, ахир у ҳар куни одамлар ўртасига генерал ва ёки мисс Полина билан қўлтиқлашиб чиқади. Энди тушундингизми?

— Йўқ тушунмадим!— деб қичқириб юбордим мен, столга жоним борича қаттиқ урарканман, қўрқиб кетган гағсон¹ олдимизга чониб келди.

— Менга қаранг, мистер Астлей,— деб такрорладим мен жон ҳолатда,— сиз унинг тарихини ва демак, mademoiselle Blanche de Cominges кимлигини яхши билар экансиз, нега жуда бўлмаса мени ёхуд генерални ва ниҳоят, энг асосийси, мисс Полинани огоҳлантирмадингиз, ахир мисс Полина mademoiselle Blanche билан одамлар ўртасида қўлтиқлашиб юрибди-ку? Ахир, бунга тоқат қилиб бўладими?

— Сизни огоҳлантиришининг сира ҳожати йўқ эди,

¹ Официант (франц.).

чунки қўлинигиздан ҳеч нарса келмасди,— хотиржамлик билан жавоб берди мистер Астлей.— Қайдам, нима деб ҳам огоҳлантирардим? Балким, генерал mademoiselle Blanche ҳақида мендан ҳам кўпроқ билар, шунга қарамасдан, бари бир уни ва мисс Полинани ёнига олиб айланиб юради. Генерал — бахтсиз одам. Кеча мен mademoiselle Blanche жуда ҳам чиройли отда monsieur Де-Грие ва анови пакана рус князи билан биргаликда чопишиб кетаётганларини кўрдим, генерал эса жайдарин отда уларнинг орқаларидан кетиб борарди. У эрталаб оёғим оғрипти, деб нолиган эди, лекин отда жуда виқорли ўтирарди. Шунда бирдан бошимга шўрлик, бутунлай адоий тамом бўлган одам экан, деган фикр келди. Боз устига, буларнинг бари менинг ишим эмас, мен мисс Полина билан яқиндагина танишдим. Ҳа, айтганча (бирдан ҳушёр торти мистер Астлей), маълумингизки, сизни чин дилдан яхши кўришимга қарамасдан, баъзи бир тахлит саволлар беришга сизни ҳақлисиз деб тан ололмайман...

— Бас,— дедим мен, ўрнимдан тураркапман,— менга энди кундек равшан, мисс Полина ҳам mademoiselle Blanche ҳақидаги барча гаплардан хабардор, лекин ўзининг французидан айрилиб қолмаслик учун mademoiselle Blanche билан сайр қилишдан бош тортолмайди. Ишонинг, бошқа ҳеч нарса уни mademoiselle Blanche билан бирга юришга ва менга хат ёзиб баронга тегманг, деб ялинишга мажбур қилолмасди. Ана шундай таъсир ўтказиб қўйилгани учун ҳам кўзига бошқа ҳеч нарса кўринмайди! Лекин, буни қаранг, унинг ўзи-ку мени барон билан тўқнаштирган! Э, жин чалсин, ўйлай агар бу ерда бирон нима тушунсам!

— Сиз аввало, mademoiselle de Cominges генералнинг қаллиғи эканлигини унутиб қўяётирсиз, иккинчидан генералнинг ўғай қизи мисс Полинанинг кичкина укаси ва кичкина синглиси бор, улар генералнинг ўз пушти камаридан бўлган болалар, бу эс-ҳушидан айрилган киши уларни бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйган, ризқларини қийган.

— Э-ҳа, ҳа! Тўғри! Болаларни ташлаб кетиш — уларни тамомила хонавайрон қилиш, улар билан бирга қолиш эса — манфаатларини ҳимояга олиш, жиндаккина бўлсада, мол-мулкнинг қолган-қутганини асраш. Ҳа, ҳа, бунинг ҳаммаси тўғри! Лекин барибир, бари-бир! О, улар нега кампиришо билан бунчалик қизиқиб қолганларига энди тушундим!

— Ким дейсиз?— сўради мистер Астлей.

— Анови Москвадаги ўлмай ҳаммапи куйдираётган қари алвасти, қачон ўларкин деб, кунда телеграмма кутишади!

— Тўғри, бутун иш унга қараб қолган. Ҳамма гап, меросда! Мерос тегадиган бўлса, генерал уйланади; мисс Полинанинг ҳам боши очилади, Де-Грие эса...

— Нима, Де-Грие?

— Де-Гриеге бўлса пул тўланади; у бу ерда фақат шунни кутиб юрибди.

— Фақатми! Сиз фақат шунни кутипти, деб ўйлайсизми?

— Мен ортиқ ҳеч нарса билмайман,— буткул жим бўлиб қолди мистер Астлей.

— Мен эса биламан, мен биламан!— деб такрорладим бўғилиб, у ҳам мерос кутипти, чунки Полина сен олади, қўлига пул теккач, у дарҳол ўзини Де-Гриенинг бўйинига ташлайди. Барча хотинлар шундай! Уларнинг энг мағрурлари — энг бачкана муте ва қулга айланадилар! Менинг у ҳақдаги фикрим шу! У, айниқса, ёлғиз ўзи хаёлга толиб ўтирганда кўринг: аллақандай муте, маҳкум, бетадбир! Ҳаётнинг барча шўришу гавголарига рози... у... у... лекин ким мени чақиряпти?— ажабланиб дедим мен.— Ким у қичқираётган? Аниқ эшитдим, русчалаб: «Алексей Иванович!»— деб чақиринди. Хотин кишининг товуши, эшитинг, эшитинг!

Биз бу пайт отелга яқинлашиб қолган эдик. Кафедап қачон туриб кетганимизни ҳам мутлақо билмай қолибмиз.

— Қўлогимга хотин кишини чақиргандай бўлиб эшитилди, билмадим, кимни чақиринди; русчалаб чақиринди; мана энди кўрдим, қаердан чақиринишганини,— деди қўли билан кўрсатиб мистер Астлей,— ҳов, анави катта креслода ўтирган хотин қичқиряпти, креслони анча хизматкорлар нешайвоп олдига кўтариб чиқинди ҳозир. Орқадап чамадонларни кўтариб келишяпти, демак, яқинда поезд келган.

— Аммо нега у мени чақиради? Япа қичқиряпти; аиа, қаранг, менга қўл силкиянти.

— Кўряпман, қўл силкиётганини,— деди мистер Астлей.

— Алексей Иванович! Алексей Иванович! Оҳ, худойим, қулоги том битганими!— деган шовқин, бақиринч-чақиринч овози келарди отель остонасидап.

Биз отель томон югурдик. Мен остона саҳнига қадам босди-му... қўлларим ҳайратдан шалвираб тушди, оёқларим тошдек қотиб қолди.

Отель эшиги олдидаги юқори чорси майдончада, зинапоялардан кўтариб олиб чиқилган креслода эркагу аёл хизматкорлар, отелнинг аллақанча ялтоқланган қуллуқчилари ҳамда шунчалар шовқин-сурон, асъасаю дабдаба, кўчу кўрон, ўз хизматкору қора-қуралари билан келган мўътабар хонимни қарни олгани чиққан обер-кельнернинг қуршовида — кампиршо! Қўр тўкиб ўтирарди. Ҳа, бу ўша, телеграмма устига телеграмма жўпатилган ва телеграмма кутилган, ўлиб ўлмаган москвалик помещчик ва аслзода хотин, шиддаткор ва давлатманд, ёни етмиш бешга чиққан Ia babulinka, Антонида Васильевна Тарасевичеванинг шахсан ўзи ёзда ёққан қор каби тўсатдан бостириб етиб келганди. У оёқсиз бўлиб қолган, кейинги беш йил ичида фақат креслода кўтариб олиб юришар, лекин ҳамон ўз одатларини канда қилмаган, ўктам, диловар, тапти, тик ўтириб, ҳаммага шангиллаб амрона бақириб-чақирадиган, вагиллаб уришиб ташлайдиган кампир, — генерал хонадонига ўқитувчи бўлиб ўтганимдан бери уш икки марта кўрганымда қандай бўлса, ҳамон баайини ўшандай, сира ўзгармаган эди. Табиийки, унинг қошида дол бўлиб қотиб қолгандим. У эса ўзини креслода олиб чиқаётганларидаёқ юз қадам наридан сиртлондай кўзлари билан мени кўрган, таниган ва исминини айтиб чақирган эди, буни қарангки, ўз одатига кўра огимни ҳам бир эшитиб, сўнг буткуш эсида сақлаб қолганди. «Шундай одам гўрга кирарканми, тобутга тушиб, мерос қолдирарканми, кутинганини қаранг, — хаёлимдан шу фикр учиб ўтди, — э, у ҳали ҳаммамизни, бутун отелни гўрга тиклади! Э, худойим-эй, энди бизникиларнинг ҳоли не кечади, генералнинг аҳволи нима бўлади! Кампир энди бутун отелни бир чеккага суриб ташлайди!»

— Сени нима жиш урди, отагинам, кўзингни бақрайтириб қараб турибсан! — деб қичқирарди менга кампир, — гаъзим-назим, салом-наломни ҳам билмайсанми? Ё бурнинг кўтарилиб кетдимми, хоҳламайсанми? Ёинки, балки, танимай турибсанми? Эшитяпсанми, Потанич, — деб мурсажаат қилди у сафарда ҳамроҳ бўлиб келган соч-соқоли оқарган, фрак кийган, оқ галстук таққан, тенкакали оч қизғини, мўйсафид мулозимга қарата, — эшитяпсанми, танимаётир! Мени гўрга тикиб бўлишган! Телеграмма устига телеграмма: ўлдиме, ўлмадимми? Мен ҳаммасини биламан! Мен эса, мана кўриб турибсан-ки, тип-тирикман!

— Маъзур тутиш, Антонида Васильевна, мен сизга

нега ёмонликни раво кўрар эканман? — хурсанд бўлиб жавоб бердим ўзимга келиб, — мен фақат ҳайрон бўлиб қолдим... Ажабланмай ҳам бўладими, шундай кутилмаганда...

— Нимасига ажабланасан? Ўтирдиму келавердим. Вагон юмшоқ, қасир-қусур йўқ. Сен айлангани чиқувдингми?

— Ҳа, воксални сайр қилиб келдим.

— Йхши экан, бу ерлар, — деди кампир алаңглаб, — ҳаво илқ, дов-дарахт кўп. Шуни яхши кўраман! Бизниклар уйдами? Генерал-чи?

— О! Уйда, ҳозир ҳаммалари уйда бўлсалар керак.

— Э, бу ерда ҳам соатга қараб, бутун тартиб-қоидага риоя қилишадими? Ўзларини кўрсатишади. Эшитдим, экинжаллари ҳам бор эмиш, *les seigneurs!*¹ Дамлари чиқиб кетгач, чет элга қочишади! Ирасковья ҳам шу ердами?

— Полина Александровна шу ерда.

— Анов французча ҳамми? Ўзим ҳали ҳаммасини кўраман. Алексей Иванович, йўл бошла, тўппа-тўғри унинг олдига. Ўзинг бу ерда тузук юрибсанми?

— Ёмонмас, Антопида Васильевна.

— Ҳой, Потапич, сен анави галварс кельнерга айт, менга қулайроқ, баланд бўлмаган жой берсин, парсаларни ҳам ҳозир ўша ерга олиб чиқ. Э, нимага ҳаммалари мени кўтаришга ёпишади? Нега тикилишади? Вой, қулваччалар-эй! Анов ёнингдаги ким? — яна менга қарата деди у.

— Бу мистер Астлей, — жавоб бердим.

— Қандай мистер Астлей?

— Саёҳатчи, менинг яхши танишим; генерал билан ҳам таниш.

— Инглиз. Тишининг оқини кўрсатмай менга тикилиб туришини кўр. Мен, нафсиламрга, инглизларни севаман. Хўп, қани, юқорига, тўғри уларнинг олдига олиб чиқинг; қаерда улар?

Кампирни юқорига олиб чиқинди; мен отелнинг кенг пиллапоясидан олдинда борардим. Бизнинг юришимиз ғоятда дабдабали эди. Ким учратса, тўхтаб, кўзлари алаңжалаб бўлиб қарашарди. Бизнинг отелимиз бу ерда энг яхши, энг қимматбаҳо ва энг олиймақом деб саналарди. Пиллапоя ҳамда коридорларда доимо ажойиб-ғаройиб хонимлар ва салобатли инглизлар учраб турарди. Кўплар пастда обер-кельнердан сўраб-суриштиришар, кельнернинг ўзи эса қаттиқ ҳайратда қолганди. У, албатта, барча сў-

¹ Рус арковлари (франц.).

раганларга бу чет эллик мўътабар хоним бўлади, une gusse, une comtesse, grande dame¹, энди у бир ҳафта илгари la grande duchesse de N.² эгаллаб турган хоналарга жойланади. Креслода кўтариб борилаётган кампирнинг мумтоз ҳамда ҳукмфармо ташқи кўриниши ҳаммани лол қилиб қўйганди. Кўзига ким ташланмасин, кампир унга бошдан-оёқ қизиқиб разм солар ва улар ҳақида менадан баланд овоз билан сўраб-суриштирарди. Кампир йирик одамлар тоифасидан эди, гарчи у креслодан қўзғалмаса ҳам, лекин қараган одамга унинг қадди-қомати баланд эканлиги сезилиб турарди. Унинг сикәси тахтадай текис, кресло суяги-гичига яслашмасди, юз тузиллишлари йирик ва бўртиб чиққан, катта, оқарган бошини тик тутарди; боқинилари ҳам аллақандай кибру ҳаволи ва қаттиқ эди; қарашлари ҳам, хатти-ҳаракатлари ҳам табиий эканлиги сезилиб турарди. Етмиш бешга чиққан бўлишига қарамасдан, афт-ангори анча тиниқ, ҳатто тишлари ҳам ҳали бус-бутун эди. У қора шпак кўйлак ва оқ калланўш кийганди.

— У мени тамомила ром қилиб қўйди,— деб шипшиди менга мистер Астлей ёнимда юқорига кўтариларкан.

«Телеграммалардан хабари бор,— деб ўйлардим мен.— Де-Гриени ҳам билади, аммо mademoiselle Blanche афтидан, унга ҳали маълум бўлмаса керак». Мен дарҳол бу ҳақда мистер Астлейга айтдим.

Ғуноҳкор банда! Ҳали ҳайроналигим ўтиб-ўтмай, мана энди генералнинг қошига момогулдиракдек кириб боришимиздан ўзимда йўқ қувониб кетаётирман. Оғзим қўлоғимда, олдинда қанот чиқаргудай бўлиб борардим.

Бизникилар учинчи қаватда туришарди: мен махсус айтиб ва ё эшикни қоқиб ўтирмадим, эшикни шартта ланг очиб юбордим, кампирни голибона бир тарзда ичкарига олиб кирдилар. Худди атай қилгандай уларнинг ҳаммалари генералнинг кабинетига йирилган эдилар. Соат ўн икки бўлиб қолган, улар чамаси, аллақандай сайрга,— ким коляскада, ким отда чиқишга ҳозирлик кўраётгандилар; яна таниш-билишлардан ҳам аллакимлар бор эди. Генерал, Полина билан болалар, уларнинг энагасидан ташқари кабинетда яна шулар ҳозир эди: Де-Грие, суворалардай кийинган mademoiselle Blanche, унинг онаси madame veuve Cominges, пакана князь, ва мен уларникида аввал ҳам бир кўрганим қандайдир немис олим ва сайёҳ. Кампир ўтирган креслони хонанинг қоқ ўртасига, генералдан уч

¹ Рус хотин, графиня, катта хоним (франц.).

² Улуғ княгиня де Н. (франц.).

қадам нарига қўйдилар. Э, худо, шу манзарани ҳеч қачон унутмайман! Биз кирмасдан олдин генерал бир нарса деб сўзлаётган, Де-Грие эса унинг гапини тўғрилаётган эди. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, mademoiselle Blanche ва Де-Грие икки-уч кундан бери нима сабабдандир пакана князнинг атрофида айланиб-ўргилишар ва яна нақ — a la barbe du puvge general¹; ва барчаларини эҳтимол, сохтароқ бўлса-да, лекин шўх-эркин, очиқ-яқин оқлавий кайфиятга мойил эдилар. Кампирни кўриниши билан генерал шағамдек қотиб олди, оғзини катта оқганча нимадир демоқчи бўлиб тўхтади. Кўзлари худди ром қилингандай бақрайди. Кампир ҳам унга нидамай, қимир эгмай тикилиб турар — қапчалар таптана, диловарлик, киноя бор эди унинг боқинида! Ҳамма тарап сукутга чўмган, улар бир-бирларига ўн сония чамаси қараб қолдилар. Де-Грие аввал тарафда қотди, кейин тез орада унинг чехрасида фавқулодда таъвиш, хавотирланниши акс этди. Mademoiselle Blanche қошларини чимирди, оғзини очди ва жуда галати қилиб кампирга тикила бошлади. Князь билан олим бутун манзарани ҳеч нарсани тушунмай томоша қилиб туришарди. Полишанинг нигоҳида фавқулодда ҳайрат ва ажабланниши ифодаси пайдо бўлди, лекин у бирдан дока рўмолдай оқариб кетди; бир зумдан сўнг унинг юзига қон тенди, ёноқлари дув қизарди. Ҳа, барчаларини учун бу фалокат эди! Мен нигоҳимни кампирдан ва атрофдагилардан олиб уйгурмас, дам кампирга, дам уларга тикилиб қарар эдим. Мистер Астлей бир чеккада, ўз одатига кўра, хотиржам са тек турарди.

— Мана, стиб ҳам келдим! Телеграмманинг ўринига! — жимликни бузиб, айюҳаннос солди кампир. — Ҳа, кутмаган эдингларми?

— Антоинда Васильевна... аммажон... лекин қандай қилиб... — гўлдиради шўрнинг қургур генерал. Агар кампир яна бир неча сония, нидамай турганда, генерал эҳтимол ҳушдан кетиб қулаган бўларди.

— Нима, қандай қилиб? Ўтирдиму келавердим. Темир йўлни нимага чиқарган? Сиз ҳаммангиз бу ерда, кампир ияк қоққандир, бизга мерос қолдиргандир, деб ўйлаб ўтиргандирсиз? Бу ердан қандай телеграммалар юборганингни мен биламан-ку. Пулни бекорга сарф қилгансан. Бу ердан арзон эмасдир. Мен эса оёғимни қўлимга олдим у бу ёққа чондим. Мапови ўна французми? Monsieur Де-Грие шекми?

¹ Шўрлик генералнинг нақ бури тагида (франц.).

— Oui madame, — деб илиб кетди Де-Грие, — et croyez, je suis si enchanté . . . votre sante . . . c'est un miracle . . . vous voir ici, une surprise charmante . . .¹

— Ҳа, charmante деган сенинг тилингдан; сен масхаравозни билман, сенга мана шу тирноқчалик ишонмайман! — кампир унга жимжилогини кўрсатди. — Мапови ким бўлди? — деб сўради у mademoiselle Blancheni кўрсатиб. Суворалардай кийинган, қўлида қамчи ўйнаган, сўлқиллаб турган француз ойимча, афтидан, кампирни таажжубга солди. — Шу ерликми, нима бало?

— Бу mademoiselle Blanche de Cominges манави киши эса унинг онаси madame de Cominges улар шу ердаги отелда истиқомат қилинади, — маълумот бердим мен.

— Қизи эр қилганми? — тортирмай сўрашда давом этди кампир.

— Mademoiselle de Cominges ҳали ойимқиз, — деб жавоб бердим мен иложи борича ҳурмат билан овозимни атай насайтириб.

— Ўйноқими?

Мен саволни англолмадим.

— Зериктириб қўймайдими? Русчани тушунадими? Манави Де-Грие Москвада тоза бизчалаб чуғурлашни, боғдан тоққа сакрашини ўрганиб, уста бўлиб олди.

Мен унга mademoiselle de Cominges ҳеч қачон Россияда бўлмаганлигини айтдим.

— Bonjour!² — деди бирдан кампир mademoiselle Blancheга дафъатан мурожаат қилиб.

— Bonjour, madame, — қондасини келтириб, нафис тиз букиб таъзим бажо қилди mademoiselle Blanche, у ҳаддан эпёд камтарлик ва одоб-пбо ниқоби остида юз ифодаси ҳамда қомати билан бундай гоятда галати савол ва муомаладан беҳад ҳайратда қолганлигини билдириб ўтди.

— О, кўзини сузишини қарап, тапшоз, ўзини тарозуга солади, юриш-туришидан маълум; актриса бўлса керак-да. Мен шу отелга тушдим, пастдаман, — деди у бирдан генералга қараб, — сенга қўшни бўлман; хурсандмисан, йўқми?

— О, аммажон! Иполинг, менинг самимий туйғуларим... менинг самимий туйғуларим... менинг мамнуниятим, — деб илб кетди генерал. У анча ўзига келиб қолган эди, у ўрни келганда гапни қойиллатиб қўяр, бо-

¹ Шундай хоям... Ишонинг қувончим чексиз... сизнинг соғлигингиз... мўъжиза... сизни бу ерда кўриш... гўзал ҳада (франц.).

² Салом! (франц.).

лохонадор ва бирмунча жимжимали қилиб сўзлай оларди, ҳозир ҳам оҳанжамасини келтира бошлади. — Сизнинг бетобланиб қолганингизни эшитиб биз қаттиқ ташвишга тушдик, тинчимизни йўқотиб қўйдик... Биз кўнглимизни чўктирадиган телеграммалар олдик, мапа энди кутилмаганда...

— Ҳа, алдоқчи, алдоқчи! — деб унинг сўзини бўлди буви-миз.

— Лекин қандай юрак билан, — деб овозини кўтариб-роқ зудлик билан кампирнинг гапини бўлди генерал «алдоқчи» деган сўзни қулоғининг бир чеккасидан ўтказиб юборишга ҳаракат қилиб, — қандай қилиб йўлга отландингиз? Ахир, ёшингиз бир жойга бориб қолган, соғлигингиз ҳам... рост, жуда ҳам кутилмаган антиқа инч бўлди, ажабланмай иложинг йўқ. Лекин мен жуда ҳам хурсандман... биз ҳаммамиз (у боши осмонга етган кишидай дилбар табассум қила бошлади) бор кучимиз билан мавсумини яхши ўтказишингиз учун ҳаракат қиламиз...

— Бўлди, бас; бекорчи гаплар; қўйиб берса аравани тоза қуруқ олиб қочасан; мен ўз кунимни ўзим кўраман. Лекин сизларга ҳам бегона эмасман; кўнглимда кек асрамайман. Қайси юрак билан йўлга чиқдингиз, дедингми? Бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Ҳаммаси жуда оддий. Нимасига улар бунча ҳайрон қолишади, тавба. Салом, Прасковья. Яхши юрибсанми, бу ерда?

— Салом, бувижон, — деди Полина кампирга яқинлашиб келаркан, — анча бўлдимин йўлга чиққанингизга?

— Ақлингга балли, қизим, хўп, сўрадинг; оҳ-воҳдан пима фойда! Мана кўрдингми: ётдим-ётдим, тоза доридармон қилишди, кейин мен докторларни қувиб юбордим, кейин Николаинг жомчисини чақиртирдим. У бир хотинни сано қилиғи билан шундай касалдан тузатиб юборган экан. Менга ҳам анча эм тушди; уч кун деганда қора терга тушиб, оёққа туриб кетдим. Кейин яна ўзимнинг немисларим йиғилишди-да, қулоғимни қоматга келтиришди: «мана, энди, дейишадн нуқул, чет элга бориб сувга тушсангиз, бир кун олганингиздан кейин ҳаммасини кўрмагандай бўлиб кетасиз». Борсам, борибман-да, деб ўйладим. Дурь-Жағинлар оҳ-воҳ қилишди: «Шунча жойга етиб боришни айттинг!» Ана, холос! Бир кунда ҳаммасини йиғинтирдик, ўтган ҳафтаинг жума кунини бир қизни, яна Потаничнин, хизматкор Фёдорни ёшимга олдим, бу Фёдор тушмагурни Берлиндан қайтариб юбордим: қарасам, менга ҳеч кераги йўқ экап, бир ўзим ҳам бемалол етиб келаварарканман... Алоҳида вагон олдим, юкчилар

бўлса ҳамма бекатларда бор, танга берсанг, хоҳлаган жойингга олиб бориб қўйишади. Ў, ижарага олган уйларингизни қаранг!— деб яқунлади у атрофга назар солиб.— Қайси пулларингга, отагинам? Ахир, бор нарсанг гаровда-ку. Манови французнинг ўзидан қанча қарзсан, одам ҳуркади! Мен ҳаммасини биламан, ҳаммасинг!

— Мен, аммажон...— деб бошлади генерал қаттиқ ўсал бўлиб,— мен ҳайронман, аммажон... Мен чамаси, бировнинг назоратисиз ҳам... бунинг устига менинг сарф-харажатларим бор маблағимдан ортиқ эмас, биз бу ерда...

— Қандай қилиб ошмасин? Гапингни қара! Болаларнинг ризқини ҳам созуриб бўлаётгандирсан! Сендақа васийни қара-ю.

— Ундай бўлса, агар ундай бўлса...— деб бошлади генерал жони ҳиқилдогига келиб,— шу сўзингиздан кейин, билмадим...

— Баракалла, сенга, билмайсан-а? Рулеткадан бошинг чиқмаётгандир! Суробинг тўғри бўлиб қолгандир?

Генерал шу қадар лол бўлиб қолган, ҳаяжон ҳиссиётларининг зўридан нима дейишини ҳам билмасди.

— Рулетка дейсизми! Мен-а? Шунча обрў-эътиборим била... мен-а? Сал эви билан бўлсин, аммажон, сиз ҳали унча соғайиб кетмаганга ўхшайсиз...

— Э, ёлгончи, ёлгончи; судраб ҳам олиб чиқолмасалар керак у ердан, ёлгонлаганинг ёлгонлаган! Мен ўзим рулеткасини бугун бир кўриб қўяй. Прасковья, сен менга бу ерда томоша қиладиган жойларни айтиб бер, э, маана, Алексей Иванович кўрсатади, сен, Потанич, қаерга боришни ҳаммасини ёзиб ол. Нимани томоша қилишади бу ерда?— деб сўради у яна Полинадан.

— Бу ерга яқин жойда қаср вайроналари бор, ундан кейин Шлангенберг.

— Шлангенберги нимаси? Дарахтзорми?

— Йўқ, дарахтзор эмас, тоғ; пуант бор...

— Яна пуанти нимаси?

— Тоғдаги энг баланд нуқта, атрофи ўраб қўйилган жой. У ердан атроф жудаям чиройли кўринади.

— Тоққа креслони кўтариб чиқиш керакми? Олиб чиқишадими, йўқми?

— О, юкчиларни топиш мумкин,— деб жавоб бердим мен.

Шу пайт бувимизнинг олдига саломлашгани энага Федосья келди, генералнинг болаларини ҳам ола келди.

— Ўпинмай қўя қолайлик! Болалар билан ўпиниш-

ни ёқтирмайман: ҳамма болалар мишиқи. Хўш, ўзинг қалайсан, Федосья?

— Бу ер жаям, жаям, яхши, опахон Антонида Васильевна,— жавоб берди Федосья.— Ўзингиз тузукмисиз, онахон? Сизни ўйлайвериб бу ерда эсимиз кетди.

— Биладан, ўзим ўргилай. Булар ҳаммалари меҳмонларми, а?— деди бувимиз Полинага қарата.— Ацави жимитгина киши ким, кўзойнак таққан?

— Князь Нильский, бувижон,— шивирлади Полина.

— Э, русми? Мен тушунмайди дебман! Балки, эшитмагандир! Мистер Астлей, боя кўрувдим. Э, маана, ўзиям шу ерда экан,— уни кўриб бувимиз,— салом!— деди бирдан унга қарата.

Мистер Астлей жимитина унга таъзим қилди.

— Хўш, сиз менга нима яхши гап айтасиз? Бир нарса деги! Буни унга таржима қилиб бер, Полина.

Полина таржима қилди.

— Сизга қараган одамнинг кўзи қувонади. Соғ-саломат юргангиздан хурсандман,— деди фавқулудда ҳозир жавоблик билан мистер Астлей. Кампирга буни таржима қилиб беришди, унга, афтидан, жавоб маъқул тушди.

— Инглизларнинг тили доим биёрон бўлади,— деди бувимиз.— Мен нима учундир доим инглизларни яхши кўраман, улар французчаларга сира ўхшамайди! Менинг олдимга киришди,— деб яна мистер Астлейга мўрожаат қилди у.— Сизни унчалик ташвишга қўймасликка ҳаракат қиламан. Унга шуни таржима қилиб бер ва яна айтиб қўй, мен шу ерда, пастдаман, шу ерда, пастдаман, билдингизми, пастда, пастда,— деб такрорлади у мистер Астлейга қўли билан пастни кўрсатиб.

Бу таклифдан мистер Астлейнинг боши кўкка етди.

Бувимиз Полинага бошдан-оёқ диққат билан разм солди ва мамнун бўлди.

— Мен сени, Прасковья, нима қилай, яхши кўраман,— деди у бирдан,— сен ажойиб қизсан, уларнинг ҳаммаларидан яхшироқсан, лекин феъл-атворинг ҳам бор-да, ўх! Рост, менинг ҳам характерим шунақа; қани орқангни ўғир-чи; сочингнинг тагида нарса йўқми?

— Йўқ, бувижон, ўз сочим.

— Ана бунинг тузук, ҳозирги аҳмоқона медаларни жиним сўймайди. Жуда сулув бўлибсан. Агар ўнгил бола бўлсам, ўзим сени яхши кўриб қолардим. Нега турмушга чиқмаяпсан? Лекин мен энди борай. Сайру томоша қилайлик, ҳадеб вагон, вагон... Хўш, қани айт-чи, ҳалиям хафа бўлгб турибсанми?— деди у генералга қарата.

— Йўғ-эй, аммажоп, хафа эмасман! — ҳушиши йиғиштириб деди анча дадилланган генерал, — биламан, сизнинг ёшингизда...

— Cette vieille est tombee en enfance¹, — шипшиб қўйди менга Де-Грие.

— Мен бу ерда ҳаммасини кўрмоқчиман. Сен менга Алексей Ивановични бериб турасанми? — деди бувимиз генералга.

— О, истаганингизча, лекин мен ўзим ҳам... Полина monsieur Де-Грие ҳам... биз ҳаммамиз сизга ҳамроҳ бўлсак, бошимиз осмонга етади...

— Mais, madame, cela sera un plaisir², — деб гап қистирди Де-Грие мафтункор табассум билан.

— Ҳа, баракалла, plaisir. Кулгим келади сенга қараб, отагинам. Айтгандай, сенга бари бир пул бермайман, — деб қўшиб қўйди бувимиз бирдан генералга қараб. — Қани, энди менинг номеримга борайлик: бир кўздан кечирайликчи, кейин томоша қилиб юрамиз. Қани кўтаринглар.

Бувимизни яна кўтариб олишди ва ҳамма тўдалашиб, кресло билан изма-из пиллапойдан пастга тушди. Генерал бошига тўқмоқ билан урилгандай гаранг борарди. Де-Грие алланимани фикрларди. Mademoiselle Blanche бир қолмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин фикрдан қайтиб, бошқалар қатори пастга тушди. Унинг ортидан дарров князь ҳам юрди, тепада, генералнинг хонасида фақат немис билан madame veuve Cominges қолишди.

Х боб

Шифоли сувларда — ва афтидан, бутуп Европада ҳам, отелларнинг бошқарувчилари, обер-кельнерлар ижарадорларга уй ажратишда уларнинг талаб, хоҳишларига қараб эмас, ўзларининг улар ҳақида чиқарган хулосаларига кўра иш тутадилар; ва айтиш керакки, камдан кам хато қилдилар. Лекин бувимизга шунчалар ҳашамдор жой ажратишибдики, ҳатто бир оз ҳаддан ошириб ҳам юборишибди: тўртта кўркам безатилган хона, ванна, хизматкорлар учун алоҳида жой, жорняга алоҳида кабинет ва ҳоказо ва ҳоказо. Ҳақиқатан ҳам, бундан бир ҳафта бурун ушбу хоналарда аллақандай grande duchesse истиқомат қилган, квартирани янада обрўлироқ қилиб кўрсатиш учун бу

¹ Бу кампир бола бўлиб қолибди (франц.).

² Лекин, хопим, бу биз учун ёқимли (франц.).

ҳақда япги ижарадорларга дарҳол ҳикоя қилиб бериларди. Бувимизни барча хоналарга олиб киришди, тўғрироғи, креслода айлантириб, гилдиратиб юришди, кампир уйларни зеҳн солиб, диққат билан кўриб чиқди. Ёши анча ўтишқираган, бошида сочи қолмаган обер-кельнер тавозе билан унинг ёнида юрди.

Улар кампирни ким деб қабул қилишди, билмадиму, лекин жуда мўътабар, ҳаддан ташқари бой хоним ўрнида кўрганлари аниқ. Гарча бувимиз ҳеч қачон княгиня бўлмаган эсалар-да, отел китобига дарҳол шундай деб ёзиб қўйилди: «Madame la generale princesse de Tarasewitchewa»¹. Ўз хизматкорлари, вагонда махсус ажратилган жой, сон-саоқсиз бўғчалар, туғушлар, чамадошлар ва ҳатто сандиқлар кампирнинг обрўйини чандон ошириб юборганди. Кресло, кампирнинг кескин, амрона товуши, унинг ҳукм-ҳикмати, тап тортмас, ҳеч қандай эътирозга ўрни қолдирмайдиган бетгачонар саволлари, бир сўз билан айтганда, адл, шаҳдам, ҳукмфармо қиёфаси ҳаммани ўзига ром қилиб қўйганди. Кампир уйларни кўздан кечираркан, гоҳо бирдан креслони тўхтатишни сўрар, хонадаги ашё-анжомлардан бирини кўрсатар ва тавозе билан кулиб турган, лекин энди юраги анча-мунча пўкиллай бошлаган обер-кельнерга кутилмаган саволлар берарди. Кампир саволларини француз тилида берар, лекин бу тилни жуда ёмон билгани учун кўпинча мен тилмочлик қилиб турардим. Обер-кельнернинг аксарий жавоблари унга ёқмас, қаноатлантирмас эди. Ўзи ҳам худо биледи, аллақандай ишга дахли бўлмаган чет нарсаларни сўраб-сураштиради. Мисол учун, бирдан таниқли рассомнинг мифологик воқеа асосида ишланган оригиналидан олинган суратнинг заиф нусхаси рўнарасида тўхтаб қоларди.

— Кимнинг сурати?

Обер-кельнер бирон графциянинг сурати бўлса керак, деб жавоб берди.

— Вой, нега билмайсан? Шу ерда яшаб, яна билмайсан. Нега бу ерга осилган? Нега кўзлари қисниқ?

Обер-кельнер бу саволларнинг ҳаммасига қопиқарли жавоб беролмай ўзини йўқотиб қўйди.

— Вой аҳмоқ-ей!— деб ҳукм чиқарди бувимиз русчалаб.

Уни кўтариб бошқа хоналарга олиб киришди. Бир саксония ҳайқалчаси хусусида яна ўша ҳангома такрорланди,

¹ Жаноби олиялари генералойим, княгиня Тарасевичева (франц.).

бувимиз ҳайкалчани узоқ томоша қилиб турди-да, сўнг нима учундир чиқариб ташлашни буюрди. Ниҳоят, яна обер-кельнердан суриштира бошлади: хобхонадаги гидамларнинг баҳоси қанча ва улар қаерда тўқилган? Обер-кельнер сўраб биламан, деб ваъда қилди.

— Вой эшшаклар-эй!— деб тўнгиллади бувимиз ва сўнг бугун диққатини каравотга қаратди.

— Шақ тахти равоннинг ўзи-я! Очинг, ичини!

Тўшакнинг қаватини очдилар.

— Яна, яна очинг, ҳаммасини очинг. Ёстиқларни, рўйжаларни ҳаммасини ечиб ташланг.

Барини ағдар-тўнтар қилиб юборишди, бувимиз диққат билан кўздан кечирди.

— Яхшики, каналари йўқ экан. Барча рўйжаю чойшабларини олинг! Менинг ўз рўйжа ва чойшабларим, ёстиқларимни қўйинг. Бироқ булар ҳаммаси ҳашамдор экан, мен кампирга бундай уйнинг нима ҳожати бор: бир ўзим зерикаман. Алексей Иванович, болаларни ўқитиб бўлганингдан сўнг менинг олдимга тез-тез кириб тур.

— Мен кечаги кундан эътиборан генерал хонадонида хизмат қилмайман,— жавоб бердим мен,— отелда бутушлай ўз ҳисобимдан турибман.

— Нега бундай бўлди?

— Яқинда бу ерга Берлиндан бир мўътабар немис барони хотини билан келди. Кеча мен сайр қилиб юрганамда у билан Берлин лаҳжасига риоя қилиб ўтирмасдан сўйлашдим.

— Хўп, шунга нима бўлибди?

— У буни одобсизликка йўйиб, генералга шикоят қилди, генерал эса мени кечанинг ўзида истеъфога чиқарди.

— Нима, сен баронни сўқиб-петганмидинг ўзи? (Мабодо, сўққан бўлсанг ҳам, ҳеч бокиси йўқ!)

— О йўқ. Аксинча, барон менга ҳассасини ўқталди.

— Э, сен сўлагингни оқизиб туравердингми, муаллимингни ҳақорат қилдириб,— деб мурожаат қилди у бирдан генералга, яна ишдан қувиб юборибсан? Ҳаммаларинг — қалпоқсанлар,— қалпоқсан баринг, кўриб турибман.

— Ташвишлашманг, аммажон,— бир мунча такаббурона оҳангда қуруққина жавоб берди генерал,— қандай шикоятини ўзим биламан. Бунинг устига Алексей Иванович сизга унчалар ҳам тўғри гапириб бергани йўқ.

— Сен индамай кетавердингми?— деди бувимиз менга қараб.

— Мен баронни дуэлга чақирмоқчи бўлган эдим, — дедим мен иложи борича камтарлик ҳамда вазминлик билан, — ammo генерал қаршиллик қилди.

— Нега сен қаршиллик қилдинг? — яна бувимиз генералга қарата деди. (Сен эса, отагинам, боразер, чақирганда келарсан, — деди у обер-кельнерга ҳам қараб, — нима қиласан, оғзингни очиб қараб туриб. Нюрибергликларнинг шу афт-апгорига сира тоқатим йўқ!) — Обер-кельнер таъзим қилиб чиқиб кетди, албатта, бувимизнинг нима деб мақтаганига тушулмади.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг, аммажон, ҳозир дуэлга тушиниб бўладими? — деди иржайиб генерал.

— Нега бўлмас экан? Эркакларнинг ҳаммаси хўроз; уришаверсин-да. Кўриб турибман, ҳаммаларнинг қалпоқ-сацлар, ўз юртигнни ҳимоя қилолмайсанлар. Қани, кўтаринглар! Потапич, юк кўтарадиган иккита одам ёлла, доим тайёр турсин, ҳақини келиниб ол. Иккитадан кўп бўлмасин. Фақат зиналардан кўтариб чиқишади, текис жой бўлса, кўчада гидиратиб юрса ҳам бўлаверади, шундай деб айт; яна олдиндан ҳақини ҳам тўлаб қўй, ҳурмат қилишади. Сен ўзинг доим ёнимда тур, сен эса, Алексей Иванович, сайр пайтда менга ўша баронни кўрсат: қаандай таъвия фон-барон экан, кўриб қўйлик. Хўш қаерда анов рулеткаси?

Мен рулетка воксалда, алоҳида залларда жойлашганлигини маълум қилдим. Шундан сўнг саволлар ёғилиб кетди: рулетка кўпми? Кўп одам ўйнайдими? Қуни бўйи ўйнашадими? Ўзи қаандай тузилган? Мен ниҳоят, ҳаммасини яхшиси, одам ўз кўзи билан кўргани маъқул, сўз билан таърифлаб бериш анча мушкул дедим.

— Хўш, қани, тўғри ўша ёққа кетдик! Бошла, Алексей Иванович!

— Не, қаандоқ бўлди, аммажон, йўлдан келиб дам олмайсизми? — меҳрибонлик қилди генерал. У андак талмовсираб қолди, умуман, уларнинг ҳаммалари алланечук саросимага тушиб, бир-бирларига қарай бошладилар. Улар тўғридан-тўғри воксалга кампирга ҳамроҳ бўлиб боришдан негадир қисинаётган, кампир у ерда ҳам, одамларнинг кўз ўнгидида бир кори ҳол қилиб қўймасмикан, деб хавфсираётган эдилар; лекин бари бир ҳаммалари бувимиз билан бирга бориш неганини билдирдилар.

— Дам олиб нима қиламан? Чарчаганим йўқ; беш куп ўтириб келганим ҳам стар. Кейин бу ердаги булоқларини, шифобахш сувларини бориб кўрамиз. Унда сўнг... ҳалиги нимаиди, — сен айтдинг-ку, Прасковья, — пуант, дедилгани?

— Пуант, бувижон.

— Пуант бўлса, пуант. Яна нима бор бу ерда?

— Бу ерда кўрадиган нарсалар кўп, бувижон,— қий-палиброқ деди Полина.

— Э, ўзинг ҳам билмайсан! Марфа, сен ҳам мен билан борасан,— деди кампир жориясига.

— Э, у нима қилади, аммажон?— тинирчилаб қолди генерал,— бу ахир, мумкин эмас; Потаничнин ҳам воксалга киритишлари даргумон.

— Бекор гап! Нима, хизматкор деб, ташлаб кетаверадими? Ахир, у ҳам тирик одам; мана бир ҳафтадан бери йўл юрамиз, унинг ҳам кўргиси келади. Мен билан бор-маса, ким билан боради? Ёлғиз ўзи кўчага чиққачи кўр-қади.

— Майли-ю, бувижон...

— Э, нима, мен билан боргани уяласанми? Унда уйда ўтир, сендан ҳеч ким сўраётгани йўқ. Вой, анов генерални; мен ўзим ҳам генералойим бўламан. Менга дум бўлмай қўя қолинлар, нима қиласиз, судралганиб? Мен Алексей Иванович билан томоша қиламан баршин...

Лекин Де-Грие ҳаммамиз бирга борамиз, деб туриб олди, кампирга сизга ҳамроҳ бўлинадан бошимиз осмонга етади, у-бу деб, шакаргуфторлик қила бошлади. Ҳаммалари йўлга тушдилар.

— Elle est tombé enfance,— деб такрорлади Де-Грие генералга,— seule elle fera des bêtises...¹. У ёғини мен эшитмай қолдим, лекин чамаси, қандайдир нияти борга ўхшайди, ҳатто яна андак умид уйғонган ҳам шекилли.

Воксалгача ярим чақиримча келарди. Йўлимиз шабо-луд хиёбонидан ўтар, сквергача борилиб, уни айлашиб ўтилгач, тўғри воксалдан чиқиларди. Генералнинг кўнгли бир оз жойинга тушди, гарчи бу юришимиз антиқа бўлиб кўринса-да, лекин ҳаммаси батартиб, бадастур эди. Умуман, қариб қурби кетган, касал, ногирон бир кимсанинг шифоли сувларга келганида ҳеч қандай ҳайрон қоларли нарса йўқ эди. Лекин, афтидап, генерал воксалдан кўр-қарди: касал, ногирон бир кампирга воксалда нима бор? Полина билан mademoiselle Blanche гилдираб бораётган креслонинг икки томонида кетишарди. Mademoiselle Blanche бир ганириб, икки кулар, ўзини ибо билан тутар ва ҳатто бувимизга шўхлик қилиб, ҳазилланиб ҳам кўяр-дики, ниҳоят, кампир уни икки оғиз мақтаб қўйди. Полина кампирнинг бошқа ёнбошида унинг дўлдай ёғилаётган саволларига жавоб беришга мажбур эди, чунончи: ўтиб кет-

¹ У тоза ишқал чиқаради (франц.).

ган ким? улов мишиб ўтган хотин ким? шаҳар каттами? боғ каттами? бу қанақа дарахтлар? анови қалдай тоғлар? бу ерда бургутлар бўладими? анов уйнинг томи жуда қизиқ-а? Мистер Астлей мен билан ёнма-ён бораркан, бугун эрталабдан жуда ғалати ишлар бўлади, деб шипшиб қўйди. Потанич билан Марфа эса креслонинг ишундоқ орқасида боришар — Потанич фрак, оқ бўйинбоғ, картузда эди, ёши қирққа чиққан, икки юзи қип-қизил, лекин сочларига оқ оралай бошлаган қиз — Марфа эса, бошига қалпоқча, эғнига чит кўйлақ, оёғига эчки терисидан ишланган гарчли бошмоқ кийганди. Бувимиз дам-бадам ўгирилиб қараб, уларга бир нарсалар деб қўярди. Де-Грие ва генерал бир оз орқада қолинган, алланималар ҳақидадир куйиб-пишиб гаплашишарди. Генералнинг шаҳди жуда наст; Де-Грие ўлиб-тирилиб ниманидир уқтирарди. У генералга далда бераётган бўлса эҳтимол; аллаинарсаларни унинг қулогига қуяди. Бироқ бувимиз боя гапнинг иўст калласини айтди-қўйди: «Сенга пул бермайман». Балки Де-Грие бу гапни миясига сиғдирилмас, лекин генерал ўз аммасини яхши билади. Мен Де-Грие билан mademoiselle Blanche бир-бирларига им қоқиб қўяётганларини сезиб қолдим. Князь билан немис сайёҳнинг қорасини хиёбоннинг нариги бурчидан кўриб қолдим, улар биздан орқада қолиб, бошқа ёққа кетишди.

Биз воксалга голибона кириб бордик. Швейцарлар ва лакейлар худди отел хизматкорлари каби бизни иззат-икром билан қарши олдилар. Бироқ улар жуда қизиқиб томоша қилишарди. Бувимиз аввал ҳамма залларни кўрсатиб чиқишни сўради: баъзи нарсаларни мақгади, баъзилари уни заррача қизиқтирмади; ҳаммаси ҳақида сўраб-суриштирди. Ниҳоят, ўйин залларига ўтдик. Ёшиқ эшик олдида худди соқчидек турган лакей қаттиқ ҳайратга тушганча, эшикни ланг очиб юборди.

Бувимизнинг рулетка олдида пайдо бўлиши ҳаммага қаттиқ таъсир қилди. Рулетка столларида ҳам, залнинг нариги бошидаги trente et quarante столида ҳам, юз эллик ва балки икки юз чоғлик ўйинбозлар бир неча қатор бўлиб тўдалашиб турмоқда эдилар. Стол олдида суқулиб кириб олишга муяссар бўлганлар, одат бўйича, жойларида маҳкам туришар ва пулларини то ютқизиб битирмагунларича ўринларидан жилмас эдилар; зотан, оддий томошабин бўлиб, ўйин жойини бекорга банд қилиб туриш мумкин эмас. Стол атрофига қатор қилиб стуллар қўйилган бўлишига қарамай ўйинбозлар уларга камдан-кам ўтирадилар, айниқса, одам кўп бўлган маҳалларда, бинобарин,

тик турган ҳолда ўйналса, тиқилиброқ жойлашиш, қулайроқ пул қўйиш мумкин. Иккинчи ва учинчи қаторлар ўз навбати кутиб биринчи қатордагиларнинг орқасида турадилар; лекин баъзан сабрлари чидамай биринчи қатор орасидан қўллари суқиб ўз бўнақларини қўядилар. Ҳатто учинчи қатордан ҳам худди шу йўсибда пул қўядиганлар топилиб туради. Шу билан, беш-ўн дақиқа орадан ўтмай, столнинг у ёхуд бу бошида «жанжал» бошланиб қолади. Воксал полицияси анча яхши ишлайди. Албатта, тиқилинчдан қочиб қутулишнинг иложи йўқ; аксинча, одам қанча кўп бўлса, шунча хурсанд бўладилар, нега десангиз, бу фойдали; лекин стол атрофида ўтирган саккиз крупер одамларнинг қанча пул тикканликларини ҳушёр кузагиб турадилар, ютган-ютқизган билан ҳисоб-китоб қиладилар, жанжал чиқса, ўртада турадилар. Ҳеч иложи бўлмай қолса, полицияни чақирадилар ва иш бир зумда битади. Полициячилар ҳам шу залнинг ўзиде ўйинчилар орасида ҳамма қатори оддий кийимда юрадилар, шунинг учун уларни биллиб олиш қийин. Улар айниқса, ўғрилар ва кисавурларга кўз-қулоқ бўлиб турадилар, рулетка ўғрилик ва кисавурликка анча қулай жой бўлгани учун, бу ерда улар топилиб туради. Ростдан ҳам, бошқа ҳамма жойларда чўнтак кесиш ва ё қулф бузишга тўғри келади, иш ўнгидан келмаганда, оқибати хунук тугайди. Бу ерда эса, рулетка олдига келиб ўйин бошласа, бас, бировнинг ютуғига кўзини бақрайтириб туриб қўл узатиш ва очиқдан-очиқ ўз ҳамёнига солиш ҳеч гапмас; агар ўртада жапжал чиқиб, тортишув бошланса, муттаҳам овозини баланд кўтариб, ҳаммага эшиттириб, ютуқ мепик деб, туриб олади. Агар иш усталик билан чаққон қилинган ва гувоҳлар шикланиб турган бўлса, унда ўғри пулни дарров ўзиники қилиб улгуради, албатта, бу унчалик ҳам катта миқдордаги пул бўлмайди. Агар каттароқ пул тикланган бўлса, у аввалроқ круперлар ва ўйинбозларнинг баъзи бирлари томонидан эътиборга олиб қўйилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Лекин пулнинг чўғи пастроқ бўлса, унинг ҳақиқий эгаси баъзан жанжалланиб ўтиргани орияти йўл қўймай секин чеккага чиқиб кета қолади. Аммо ўғрини қўлга туширишса, дарҳол уни шовқин-сурон кўтариб чиқариб юборишади.

Бувимиз буларнинг, ҳаммасини чеккароқда ҳаддан ташқари қизиқиб томоша қилди. Ўғриларни чиқариб юборишлари унга айниқса ёқди. *Trente et quarante* унда кўп ҳам қизиқиш уйғотмади; унга кўпроқ рулетка ва зўлдирчанинг тиринглаб айланиши ёқиб қолди. Инҳоят у

Ўйинни яқинроқдан томонга қилиш истагини билдирди. Қандай бўлганлигини билмайману, лекин хизматчилар ва баъзи кунда-шунда агентлар (булар кўпроқ бор будшудини бой берган, энди барча чет эллардан келган кишилар ва омадёр ўйинбозларга у-бу ёрдам кўрсатиш найидан бўлган поляклар) жуда ҳам тижиллич бўлишига қарамай дарҳол кампирга бош крупернинг нақ ёнидан, столнинг шундай ўртасидан жой топиб, шу ерга унинг креслосини елдириштиб келдилар. Кўнгина ўзи ўйнамайдиган, лекин томошаталаб бўлган кишилар (аксари инглизлар оила, бола-чақалари билан) бувимизни яқинроқ кўрини учун столга яқинроқ суридилар. Бувимиз турган томонга жуда кўч лорнетлар тўғриланди. Круперларнинг кўзиде умид чақнади; бундай антиқа ўйинчи фавқулодда бирон нима ваъда қилар эди. Ёши етмишдан ошган, ногирон бир кампир ўйнамоқчи экан,— албатта, бу кунда учраб турадиган оддий ҳодиса эмас. Мен ҳам стол томонга суқилдим-да, бувимизнинг ёнига турдим. Потанич билан Марфа анча олисда издиҳом ичиде қолиб кетишди. Генерал, Полина, Де-Грие ва mademoiselle Blanche ҳам бир чеккада, томошабинлар орасиде туришди.

Бувимиз аввал ўйинчиларни томоша қила бошлади. У менга шиддатли, хириллаган товуш билан: ким бу? ким бу?— деб шипширди. Унга, айниқса, столнинг у четиде туриб ўйнаётган йингит ёқиб қолди. У жуда катта қимор ўйнар, ўртага минглаб пул тикар, атрофдагиларнинг пичирлаб айтишларича, қирқ минг франк миқдориде ютган, бу қогоз ва олтин пуллар унинг олдида тоғдай уюлиб ётарди. Унинг ранги оқарган; кўзлари чўғ бўлиб ёнар, қўллари қалтирарди: у энди ҳисоб-писоб қилиб ўтирмай, қўлига қанча пул ситса, шунча қўяр, ютгани ютган, олдин пул уйгани уйган эди. Лакейлар унинг ён-вериде гирдикапалак бўлишар, ўтирсин деб, кресло суриб келишар, эркинроқ турсин, одамлар қисиб ташламасин учун атрофини очишар,— буларнинг барини катта чўтал илинжида қилишарди. Айрим қиморбозлар ютган вақтлари хурсанд бўлиб кетиб, чўнтақларидан қўлларига сиққанча пул олиб уларга бериб кетадилар. Йингитнинг ёнида ҳозир бир полякча зўр бериб нарвона бўлар, унинг қулогига тавозе билан ҳадеб аллашималар деб шивирлар,— афтидан, қандай ўйнаш, нимага қўйиниши маслаҳат берар,— албатта, бўлажак бой чўтал умиди билан ўлиб-тирилар эди. Аммо ўйинбоз унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамас, бекорга пул тикиб, бекорга ютиб оларди. У чамаси эсини йўқотаётган эди.

Бувимиз уни бир печа дақиқа кузатиб турди.

— Айт унга,— деб бирдан безовталаниб мени туртди бувимиз,— унга айт, бас қилсин, тезроқ пуллариши олиб чиқиб кетсин. Ютқизиб қўяди!— бесарапком бўлиб қаттиқ ҳаяжонга тушди у.— Потанич қани? Потанични юборинг унинг олдига!— Э, айтсанг-чи, унга, айтсанг-чи, турткиларди мени,— э, қай гўрга кетди бу, Потанич! *Sortez, sortez!*¹— деб қичқира бошлади у йиғитга қараб. Мен унга томон энгашдим-да, бу ерда қичқирини мумкин эмас, ҳатто сал овоз чиқариб гаширишга ҳам йўл қўйилмайди, нега десангиз, бу ҳисоб-китоб қилишга ҳалал беради, бўлмаса, бизни ҳозир ташқарига ҳайлаб юборинади, деб нишанидим.

— Вой, тавба-эй! Адойи тамом бўлади, ўзи хоҳлаб турганга ўхшайди... унга қарай олмайман, ичим ўпирилиб кетяпти. Вой, қулоқсиз-эй!— бувимиз шундай деб тезроқ бошқа ёққа қараб олди.

Чап томонимизда, столнинг нариги ёғида ўйинчилар орасида бир ёшгина хоним ҳаммадан ажралиб турар, унинг ёнида аллақандай митти одам ҳам бор эди. Ким эди бу митти — хонимнинг қариндошими ва ёхуд уни шунчаки қизиқ учун бирга олиб юрадим,— билмайман. Шу бой хонимни мен авваллари ҳам кўрган эдим; у ҳар куни пешини пайти роса соат бирда ўйпагани келар, соат ресса иккида кетар эди; кушга бир соатдан ўйнарди. Уни яхши таниб қолишган, пайдо бўлиши ҳамон дарров унга кресло тутинарди. У кинесасидан бир қанча тилла, бир қанча минг франкни пуллариши чиқаради-да, аста, совуққонлик билан ичида ҳисоблаб қўя бошлар, олдидаги қоғозга қалам билан рақамларни тизиб ёзар, худди шу дамда қаторлашиб чиқаётган имкониятларининг тартиботини излаб топишга ҳаракат қиларди. У анча-мунча каттагина пул тикарди. Ҳар куни минг, икки минг, қўпи билан уч минг — шундан ортиқ эмас,— ютарди, ютиб олгач, дарҳол залдан чиқиб кетарди. Бувимиз анчагача уни томоша қилиб турди.

— Э, мапа бу ютқизмайди! Бу сира ютқизмайди! Қайси зотдан? Билмайсанми? Ким ўзи?

— Француз хотини, ановнақалардан бўлса керак,— деб нишанидим мен.

— Э, қадам олишидан маълум. Тирпоғи ўткирми дейман. Энди менга тушунтириб бер, ҳар бир айланани шимани билдиради, қандай қўйини керак?

¹ Кетинг, кетинг! (*франц.*).

Мен ўз билганимча бувимизга ютуқларнинг мана шу кўпдан-кўп комбинациялари, rouge et noir, pair et impair, manche et passe¹, ва нихоят сонларнинг турлича ўзига хосликлари ҳақида сўзлаб бердим. Кампир диққат билан тинглар, эсида сақлар, яна — қайтадан суриштирар, ёдлаб оларди. Ютуқларнинг мавжуд тартиботига мисоллар ҳам келтириши мумкин эди, шунинг учун кўп нарсаларни дарров ёдлаб, эсда сақлаб қолса бўларди. Бувимиз анча қаноат ҳосил қилди.

— Э, бу zero² дегани нима? Алави сочи жингалак беш крупер ҳозир zero деб қичқирди-ку? Нимага у столда бор пулларнинг ҳаммасини ўзига йиғиштириб олди? Шунча пул-а, ҳаммаси ўзигами? Буниси қандоқ бўлди?

— Э, zero банкнинг фойдаси. Агар зўлдирча zero га тушса, столга қўйилган барча пуллар ҳеч қандай ҳисоб-китобсиз банк фойдасига ўтади. Рост, ўйин учун зарб яна бир такрорланади, лекин банк ҳеч нарсга тўламайди.

— Ана холос! Мен қуруқ қолавераманми?

— Йўқ, бувижон, сиз агар олдинроқ zero га қўйган бўлсангиз, zero чиқиб қолса, сизга ўттиз беш баробар кўп ҳақ тўлашади.

— Ростдан ўттиз беш баробарми, тез-тез чиқиб турадимми бу? Нима учун унга тикаверишмайди, каллаварамлар?

— Ўттиз олти имконият бунга қарши, бувижон.

— Бекор гап! Потапич! Потапич! Шошма, менанг ёнимда ҳам пул бор, мана!— у киссасидан пул тўла ҳамённи олди-да, ичидан бир фридрихсдор чиқарди.— Ма, ҳозир ўша zero га қўй.

— Бувижон, zero ҳозиргина чиқди,— дедим мен, энди анчагача чиқмайди. Кўп ютқизиш қўясиз; пича тўхтаб туриш.

— Э, алдама, тик!

— Майли-ку, лекин у эҳтимол кечгача ҳам чиқмас, сиз минггача кетқизиш қўясиз, бунақа воқеалар бўлган.

— Бекор гап! Бекор гап! Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. Нима? Ютқиздингми? Яна тик!

Иккинчи фридрихсдорни ҳам ютқиздик; учинчисини қўйдик. Бувимиз ўрнида зўрга ўтирар, айланаётган дигирчакнинг уячалари ичида сакраб юрган зўлдирчадан ёниб турган кўзларини узмасди. Учинчисини ҳам ютқиздик. Бувимиз ўзини тутолмас, жойида тек ўтиролмас, кру-

¹ Қизил ва қора, жуфт ва тоқ, кам ва ошиқ (франц.).

² Ноль (франц.).

пер биз илхақ кутган зего ўрнига «trente six¹» деб эълон қилганда, ҳатто мушти билан столга туширди.

— Қуриб кетсин! — жаҳли чиқди бувимизнинг, — э, қачон чиқади бу яшшамагур зероси? Ўлсам ўламанки, лекин шу зего чиққунча ўтираман! Бу ҳаммаси апов афтиинги ел егур жингалак крупернинг иши, у ўла қолса ҳам чиқармайди! Алексей Иванович, бирданга икки тилла тик! Бўлмаса зигирдай қўйиб, зего чиқиб қолса, ҳеч нарса ололмай қоласан.

— Бувижон!

— Тик, тик! Сепикимас пул!

Мен икки фридрихсдор қўйдим. Зўлдирича анчагача дигирчак ичида учиб юрди, сўнг ниҳоят, уячаларига тушиб сақрай бошлади. Бувимиз тек қотганча, қўлимни маҳкам қилди, ва бирдан — қарсса!

— Зего, — деб эълон қилди крупер.

— Кўринг, кўринг! — Чехраси чарақлаб очилган, ўзидан мамнуи бувимиз менга тезгина ўгирилиб қаради. — Сенга айтдим-ку, айтдим-ку! Худо ўзи икки тилла ташга қўй деб, кўнглимга солган экан. Қани, энди мен қанча оламан? Нега беришмаяпти? Потанич, Марфа, қайга гойиб бўлишди булар? Бизникилар ҳаммаси қаерда? Потанич, Потанич!

— Бувижон, кейин, — деб шивирладим унга, — Потанич эшикда турибди, уни бу ерга қўйишмайди. Ана, қаранг, бувижон, сизга пул тўлашяпти, олинг! Бувимизга кўк қозга эллик фридрихсдор солиб муҳрланган, вазмин тугунчани ташлашди ва яна муҳрланмаган йигирма фридрихсдорни санаб узатишди. Буларнинг барини мен бувимизнинг олдига куракча билан суриб қўйдим.

— Faites le jeu, messieurs! Faites le jeu, messieurs! Rien ne va plus?² — деб эълон қиларди крупер, ўйинга чорлаб рулеткани айлантирмоқчи бўларди.

— Э, худо! Кеч қолдик! Ҳозир айлантириб юборишди! Тик, тик! — безовталаниб қолди бувимиз, — мунча имиллайсан, тезроқ, — деб ҳовлиқарди у мени кучи борича туртиб.

— Нимага тикамиз, ахир, бувижон?

— Зего га, зего га! Яна зего га! Иложи борича кўпроқ қўй! Ҳаммаси бўлиб қанча пулимиз бор? Етмиш фридрихсдорми? Аяб ўтирма, бирваракай йигирма фридрихсдордан тикавер.

¹ Уттиз олти (франц.).

² Ўйинга пул тикинг, жаноблар! Ўйинга пул тикинг! Бошқа ҳеч ким қўймайдими? (франц.).

— Эсингизни йиғинг, бувижон! У баъзан икки юз мартаб чиқмайди! Бу аҳволда бор сармойиңиздан айриласиз?

— Қўй, алдама, алдама! тик! Тилим қақшаб кетяпти? Ўзим биламан,— титраб-қақшаб жазавага тушди, бувимиз.

— Устав бўйича zeroга бирваракай ўн икки фридрихсдордан ошиқ қўйиш мумкин эмас, бувижон,— мана, бўпти, қўйдим.

— Нега мумкин бўлмас экан? Э, сен мени алдаётганиңг йўқми? Мусье! Мусье!— деб турткилади у рулеткани айлаштироқчи бўлиб турган, чап томонида ўтирган крупнерни,— *combien zero? donze? donze?*¹

Мен дарров кампирниңг саволини французчалаб тушунтириб бердим.

— *Oui, madame*²,— одоб билан гасдиқлади крупер,— худди шунингдек, ҳар бир тикиш бирваракай тўрт миңг флориндан ошмаслиги керак, устав бўйича,— деб қўшиб қўйди у яна изоҳлаб,

— Майли, плож йўқ, ўн икки қўй.

— *Le jeu est fait*³!— қичқирди крупер. Дигирчак айлана кетди, ўн уч чиқди. Ютқиздик!

— Яна, яна, яна!— Тик яна!— қичқирарди бувимиз. Мен энди қаршилиқ қилмай қўйдим, елкамни қисдим-да, яна ўн икки фридрихсдор тикдим. Дигирчак узок айланди. Бувимиз дигирчакдан кўзини узмас, дағ-дағ қалтирарди. «Шаҳотки, у ростданам, яна zero га ютаман деб ўйлаётган бўлса?»— унга ҳайрон бўлиб тикилганча хаёлимдан кечирдим. Унинг чеҳрасида албатта ютаман деган ишонч норламоқда эди, мана-мана zero!— деб эълон қилишларига унинг ишончи комил эди. Зўлдирча катакка тушди.

— *Zero!*— қичқирди крупер.

— Ана!!!— жўшиб тантана қиларкан, менга қаради бувимиз.

Мен ҳам ўйинчи эдим; мен бунн ўша дамда қаттиқ ҳис қилдим. Қўл-оёғим қалт-қалт титраб, бошим бир нарса урилгандек гувилларди. Албатта, бунақаси камдан-кам учрайди, қандайдир ўнта зарбдан сўнг уч карра zero чиқди: лекин бунга унчалар ажабланиб ўтирмаса ҳам бўларди. Мен ўзим уч кун бурун zero уч карра кетма-кет чиққанлигини ўз кўзим билан кўрганман, шунда олдидаги

¹ Ноль қанча туради? Ўн иккими? Ўн иккими? (франц.).

² Шундай хоним (франц.).

³ Ўйин бошланди (франц.).

қоғозга зарблар қандай тушаётганлигини батафсил қайд қилиб бораётган үйпичилардан бири кечагина шу зего бир кеча-кундуз ичн фақат бир марта чикди, холос, деган эди ҳаммага эшиттириб.

Катта ютуққа ўйнаб ютган одам каби бувимизга алоҳида хурмат кўрсатиб, эътибор билан ҳисоб-китоб қилинди. Камшир роппа-роса тўрт юз йигирма фридрихсдор, яъни тўрт миң флорину йигирма фридрихсдор олиши керак эди. Йигирма фридрихсдорни унга тилла тапга билан, тўрт миңини эса — банк билетлар билан тўлашди.

Бу сафар энди камшир Шотапични чақириб ўтирмади; у бутунлай бошиқа нарса билан машгул эди. У ҳозир туртиб-турткиламас, сиртдан анча сокин эди. Агар таъбир жойиз бўлса, у ич-ичдан қалтирарди. Бутун диққати аллашмага жам бўлган, мўлжал олмоқда эди:

— Алексей Иванович! У бирваракай фақат тўрт миң флорин тикиш мумкин деб айтдимиз? Ма, ол, шу тўрт миңнинг ҳаммасини қизилга қўй, — бир қарорга келди бувимиз.

Ушн бундай қайтаринининг фойдаси йўқ эди. Дигирчак айланиб кетди.

— Rouge! — эълон қилди крупер.

Яна тўрт миң флорин ютдик, демак ҳаммаси бўлиб саккиз миң.

— Тўрт миңини мешга бер, қолган тўрт миңини яна қизилга қўй, — амр қилди бувимиз.

Мен тагин тўрт миң қўйдим.

— Rouge! — яна эълон қилди крупер.

— Ҳаммаси ўн икки миң! Қани, бу ёққа бер. Тиллаларни бу ёққа ҳамёнга тўк, қоғоз пулларни эса яшириб қўй.

— Бас! Уйга! Креслони жилдириг!

XI боб

Креслони залнинг нариги ёғига, эшикка томон гилдиратиб олиб кетинди. Бувимиз ял-ял яшнаб кетганди. Бизникилар ушннг атрофини дарҳол ўраб олиниб, табриклай бошлашди. Бувимизнинг хатти-ҳаракати қапчалар ғалати бўлиб кўринамасин, ушннг бугунги ютуғи кўп нарсаларнинг ўрнини босиб кетар, шушннг учун генерал ҳам одамлар кўз ўнгиде шуздай ғалати хотинга қариндош экаплигини ошкора қилишдан чўчимай қўйди. У калондиморлик ва ясамароқ кувонч билан худди ён болани эркалатгандай кампирни табриклади. Дарвоқе, у бошиқа барча томошабинлар

қатори афтидан қаттиқ ҳайратга тушганди. Теварак-атрофимизда ҳамма бувимизни гапирар, бувимизни кўрсатишарди. Кўплар уни яқинроқдан кўриш учун ёнидан ўтишарди. Мистер Астлей чеккароқда ўзига таниш икки инглиз билан у ҳақда муҳокама қилиб турарди. Бир қанча пурвиқор аёл томошабинлар, хонимлар унга аллақандай мўъжиза каби улугвор таажжуб билан кўз солишарди. Де-Грие табассум ва табрикларини мисли сочиб юборди.

— Quelle victoire!¹— дерди у.

— Mais, madame, c'était du feu!²,— деб унга жўр бўларди ялтоқи бир жилмайишлар тортиқ қилиб mademoiselle Blanche.

— Ҳа, муни қаранг-а, ўн икки минг флорин ютиб олибман! Ўн икки мингини қўя туринг, олтинлар-чи! Олтинлар билан ўн уч минг бўлади ҳисоб. Бу бизнинг пулга қанча бўлади? Олти мингларга бориб қолар-ов?

Мен, етти мингдан ошади, ҳозирги курс бўйича саккиз мингга ҳам бориб қолади, дедим.

— Ҳазилми, саккиз минг! Сизлар эса, бу ерда қўлингизни бурнингизга тикиб ўтирибсиз, қалпоқлар! Потапич, Марфа, кўрдингларми?

— Онажонимиз, қандай қилдингиз? Саккиз минг сўм-а,— деб хитоб қиларди айланиб-ўргилиб Марфа.

— Манглар, сизларга ҳар бирингизга менадан беш тилла танга, мана!

Потапич билан Марфа ўзларини ташлашиб унинг қўлларини ўпа бошлашди.

— Юкчиларга ҳам бир фридрихсдордан берилсин. Ҳар бирига бир тилла танга бер, Алексей Иванович. Маюв лакей қуллуқ қиялтимми, ановиниси ҳамми? Табриклашялтимми? Уларга ҳам биттадан фридрихсдор бер.

— Madame la princesse . . . un pauvre expatrié... malheur continué... les princes russes sont si généreux³, деб кресло атрофида чирмовуқдай ўралашарди эски камзул, йилтироқ нимча кийган мўйловдор бир кимса картузини қўлида ўйнатганча таъма ва тавозе билан оғзини қийшайтириб.

— Унга ҳам фридрихсдор бер, йўқ, иккита бер, бўлди, бас, уларнинг охири бўлмайди шекилли. Кўтаринглар, олиб бординглар! Прасковья,— деб мурожаат қилди у По-

¹ Қандай ғалаба (франц.).

² Лекин, хоним, бу жуда зўр бўлди! (франц.).

³ Княгиня жаноби олиялари... бечора муҳожир... Бахтсизлик ичида қолдим... рус князлари шу қадар хайр-саховатли.. (франц.).

дана Александровнага, — мен сенга эртага кўйлаклик олиб
Бераман, ановинга ҳам, mademoiselle нимайди, отинг қур-
тур mademoiselle Blanche, шундаймиди, унга ҳам кўйлак-
лик олиб бераман. Унга таржима қилиб бер, Прасковья!

— Mersi, madame, — ликиллаб тиз букиб таъзим қил-
ди mademoiselle Blanche у оғзини майна қилгандай қий-
найтириб кулди-да, Де-Грие ва генералга қараб қўйди.
Генерал бир оз қисинар, хиёбонга етиб келганимизда у
ҳаддан ташқари енгил тортди.

— Федосья, Федосьяни айтмайсизми, тоза анграйиб қо-
ладиган бўлди-да, — дерди бувимиз генерал хонадонининг
энагасини эслаб. — Унга ҳам кўйлаклик совга қиламиз.
Ҳей, Алексей Иванович, Алексей Иванович, анов тиланчи-
га садақа қил!

Йўлдан аллақандай жулдур кийинган, елкалари ти-
ришган бир кимса ўтиб борар, икки кўзи бизда эди.

— Бу тиланчига ўхшамайди, бувижон, биронта сан-
дирвоқи шекилли.

— Бер! бер! унга бир гульден бер!

Мен унинг олдига бордим-да, садақа узатдим. У менга
ёмон таажжубланиб тикилди, аммо гульденни индамай ол-
ди. Ундан май ҳиди анқирди.

— Ўзинг-чи, Алексей Иванович, бахтингни синаб кўр-
мадингми?

— Йўқ, бувижон.

— Кўзларинг ёниб кетди, кўрдим.

— Мен ҳали бир синаб кўраман, албатга, кейинроқ.

— Тўғри зего га қўявер! Мана кўрасан! Қанча пулни
бор!

— Бор-йўғи йигирма фридрихсдор, бувижон.

— Озроқ экан. Агар хоҳласанг, сенга эллик фридрих-
сдор қарз бериб тураман. Анави тахланганни майли, ола
қол, сен эса, отагинам, умидвор бўлиб ўтирма, сенга бер-
майман! — бирдан генералга қарата деди у.

Генерал икки букилиб қолгандай бўлди, лекин миқ эт-
мади. Де-Гриенинг қовоғи солинди.

— Que diable, c'est une terrible vieille!¹, — деб тишининг
орасидан шипшиди генералга қараб.

— Тиланчи, тиланчи, ана яна тиланчи! — деб қич-
қирди бувимиз, — Алексей Иванович, бунга ҳам гульден
бер.

Бу сафар аллақандай этаги узун кўк камзул кийган,

¹ Жин урсин, ёмон кампир экан (франц.).

қўлида узун илгичка қамчин тутган, ёғоч оёқли мўйсафид учради. У кекса солдатга ўхшарди. Аммо унга гульден узатган эдим, у ўзини бир қадам орқага ташлади-да, мени ўқрайиб кўздан кечирди.

— Was ist's der Teufel! — деб қичқирди у бўралаб сўкинганча.

— Жиппи! — деб қичқирди бувимиз ҳам қўлини ситаб.— Юринглар, ҳой! Очкаб кетдим! Ҳозир тушлик қилиб оламиз, кейин бир оз дам олиб ётамиз, кейин яна ўша ёққа борамиз.

— Сиз яна ўйнамоқчимисиз, бувижон? — қичқирдим мен.

— Сен нима деб ўйловдинг? Бу ерда сизлар шўрингизга шўрва тўкилиб юрсангиз, мен, нима, сизларга қараб ўтирайми?

— Mais, madame, — деб яқинлашди Де-Грие, — les chances peuvent tourher, une seule mauvaïse chance et vous perdrez tout... surtout avec votre jeu... c'était terrible !²

— Vous perdrez absolument ³, — деб чурқиллади mademoiselle Blanche

— Сизларнинг нима ишларингиз бор-а? Ютқизсам, ўз пулимни ютқизаман! Қаерда қолди анави, мистер Астлей? — деб сўради у мендан.

— Воксалда қолди, бувижон.

— Аттанг; ана уни яхши одам деса, бўлади.

Бувимиз уйга келгач, зинада обер-кельнерни учратиб қолди-да, уни ёнига чақириб қандай ютгани ҳақида мақтанди, кейин Федосьяни чақириб, унга уч фридрихсдор ҳади қилди, сўнг таом келтиришни буюрди. Кампир овқатлапаркан, Федосья билан Марфа унинг атрофида гиргиттон бўлишар, оғизларидан бол томарди.

— Сизга қарайману ҳеч кўзимни узолмайман, опажон, — лаби-лабига тегмай бидилларди Марфа, — Потаничга нуқул дейманки, онажонимиз асти нима қилмоқчи. Столнинг усти эса, вой, худойим-эй, пулга тўлиб кетибди! умрим бино бўлиб бунча пулни спра кўрмаганман, атрофда ўтирганларнинг ҳаммаси жаноблар, ҳаммаси жаноблар. Потанич, дейман, шунча жапоблар қаердан келишди? Худо онажонимизга ўзинг мадад бер дейман. Сиз

¹ Жип урсин, ўзи нима гап! (нем.)

² Лекин хоним, омад келмаслиги мумкин, бир потўгрп ўйин — кейин ҳаммасини бой берасиз... айниқса сизнинг бу қўйинингизда... жуда ёмон бу! (франц.).

³ Сиз мутлақо ютқизиб қўясиз (франц.).

учуп худодан сўрайману юрагим эса худди тўхтаб қолаётгандек, тўхтаб-тўхтаб қолаётгандек, нуқул қалғирайман, титроқ босади. Худо, ўзинг унга мададкор бўл, дейман, ана, худонинг ўзи сизга етказди. Ҳозиргачаям, онажоним, ҳадеб титрайман, титраганим ҳеч ўтиб кетмайди.

— Алексей Иванович, тушликдан сўнг тайёр бўлиб тур, соат гўртларда борамиз. Ҳозирча сенга хайр, менга биронта доктор-докторни чақириб эсингдан чиқмасин, ҳали сув ҳам ичиш керак. Бўлмаса эсингдан ҳам кўтарилади.

Бувимизнинг ёнидан бошим говлаб чиқди. Бизникиларнинг ҳоли энди нима кечади, ишлар қандай бўлади, шуларни тасаввур қилишга уринардим. Улар (айниқса, генерал) кампирни қўрганларидан бери ўзларига сира келолмаётганликлари равшан эди. Дам сайин интизор бўлиб кутилган ўлим хабари (ва, демак, мерос ҳам) ўрнига даҳватан кампирнинг етиб келиши уларнинг мақсадлари ва азму қорорларини шунчалар тилка-пора қилиб ташлаган эдики, бувимизнинг рулеткада қозонган зафарлари ҳақида нима дейишни ҳам билмас, мисоли кесак бўлиб қолган эдилар. Ҳолбуки, ушбу кейинги рўй берган воқеа олдингисидан ҳам муҳимроқ эди, негаки, гарчи кампир икки қайта ашиқ-равшан қилиб, генералга пул бермайман, деган бўлишига қарамасдан, ҳали балки яна ким билсин, — ҳар ҳолда умидсизланишга эрта эди. Генералнинг барча ишларига бош-қош бўлиб турган Де-Грие умид узмаган эди. *Mademoiselle Blanche* ҳам бу ишларга бош суққан (ёмонми, генералойим бўлиш, мероста эга чиқин!), у ҳам, ишончим комилки, умидини йўқотмаган ва ҳар қандай йўл билан бўлмасин, кампирнинг бош-кўзини айлантиришга, уни қўлга олишга тайёр эди, — бу жиҳатдан, у эркаланиб, эркаланиш, ийдириниш билмайдиган, димоғдор ва кибру ҳаволи Полинанинг бутунлай тескарсин эди. Лекин эндиликда, бувимиз рулеткада мана шундай зафарлар қозонгандан кейин, унинг феъл-атвори улар кўз ўнгида равшан ва ҳар томоплама (қийиқ-қайсар, ҳукмрон кампир *et tombee en enfance*) муҳрланиб қолгандан кейин, ҳа, эҳтимолки, шундан кейин ҳаммаси тамом бўлди: ахир, у амал-тақал қилиб бу ерга етиб келганидан ёш боладай хурсанд ва энди сўнги тапгасини ютқизгунча ўйнайди. «О, худойим! — деб ўйладим, (ва худоё, ўзинг кечиргайсан, заҳархафта қилиб қўйдим) — худойим, ахир, боя кампир ўйинга чиқарган ҳар бир Фридрихсдор, генералнинг жонига наштар бўлиб ботди,

Де-Гриенинг фигодини оширди, mademoiselle de Cominges нинг аламига алам қўшди, инчунин, энди бу бечорага кўрмоқ бору емоқ йўқ. Яна бир нарса: бувимиз худо берган ютуқдан суюниб кетди, ҳаммага пул улашаётган ва ҳар бир ўткинчи кўзига тилакчи бўлиб кўринаётган найтда ҳам, ўзини тўхтатолмай генералга: «Сенга эса, бари-бир бермайман!» — деб юборди. Бу демак: шу фикр миясида қаттиқ ўрнашиб қолган, ўзига-ўзи шундай сўз берган, оёғини маҳкам тираб олган; чатоқ! чатоқ!»

Мен бувимизнинг олдидан чиқиб, катта зинадан энг юқори қаватга, ўз ҳужрамга кўгарилар экалман, мана шундай фикрлар миямда қуюн каби айланарди. Буларнинг бари мени қаттиқ қизиқтириб қўйганди; гарчи мен авваллари ҳам олдимда актёрларни бир-бирларига боғлаб турган энг асосий йўғондан-йўғон илларни сезиб, англаб турган бўлсам-да, лекин барибир бу ўйиннинг барча воситалари ҳамда сирларини билмас эдим. Полина ҳеч қачон менга ишониб юрагини очган эмас. Рост, баъзан у худди билмагандай менга юрагини очиб қолар, лекин шунда дарҳол, доимо барча айтган сўзларини кулгига айлантирар, ёки атайлаб барчасини чалкаштириб юборар, ёлғонга чиқарарди, — мен буни сезиб қолгандим. О! У кўп нарсаларни яширарди! Ҳар ҳолда мен бу сирли кучаниш ва зўриқишлар охирига етаётганлигини сезиб турардим. Яна бир зарба билан ҳаммаси ошкор бўлади ва тугайди. Мен ҳам бу ишларнинг баридан манфаатдор эдим, лекин ўз қисматим устида қайгурмасдим. Менда ғалати бир кайфият ҳукмрон: чўптагимда бор-йўғи йигирма фридрихсдор пул; бегона юртларда, ниммага, қандай яшашимни билмайман, ҳеч нарсадан умидим, мўлжалим йўқ — лекин парвойим фалак! Агар Полина ҳақидаги ўй тутиб турмаганда эди, мен тамомила воқеаларнинг кулгилни ечимига берилиб кетган ва тинмай қаҳ-қаҳ уриб кулган бўлардим. Полина мени ўйлатиб қўйган эди, унинг тақдирини ҳал бўлаётганлигини ҳис қилиб турардим, лекин гуноҳқорман, нима қилай, мени унинг қисмати ташвишлантираётгани йўқ. Мен унинг сир-асрорини билишни истайман; у олдимга келиб: «Ахир, мен сени севаман» — деб айтишини хоҳлайман, бунинг иложи бўлмаса, бу телбаликдан ҳеч нарса чиқмаса, унда... Ҳўп, унда нимани ҳам истайман? Нимани ишташимни билармидим? Мен ўзлимни йўқотганман; фақат унинг ёнида бўлсам, унинг камалакдек зиёсида товлансам, ёнсам, абадулабад, буткул, доимо, бир умр шундай қолсам дейман. Шундан бошқа ҳеч нарса билмайман! Мен ахир уни қандай тапилаб кетаман?

Учинчи қаватга, уларнинг коридорига чиққанимда, мени бир нарса туртгандай бўлди. Мен орқамга ўгирилдим ва йигирма қадамча нарида эшикни очиб чиқаётган Полинани кўрдим. У худди мени кузиб, пойлаб тургандай имлаб олдига чақирди.

— Полина Александровна...

— Жим! — огоҳлантирди у.

— Биласизми, — деб пичирладим унга, — ҳозир бир нима биқинимга туртгандай бўлди; қарасам — сиз! Сиздан худди оҳанрабо чиқиб тургандай!

— Манави хатни олинг, — деди қовоғи солиқ, ташвишли ҳолда Полина, у, афтидан, менинг нима деганимни ҳам эшитмади, — ҳозир мистер Астлейнинг шахсан ўзинга элтиб беринг. Илтимос, тезроқ. Жавоби керак эмас. Унинг ўзи...

У гапини охирига етказмади.

— Мистер Астлейгами? — ажабланиб қайта сўрадим мен.

Лекин Полина аллақачон ичкарига кириб кетганди.

— Ўҳў улар хат ёзишиб туришаркан-да! — дедиму, дарҳол югура мистер Астлейни қидириб кетдим, олдин отелига бордим, йўқ экан, кейин воксалда ҳамма залларни қидириб чиқдим, тополмадим, жаҳлим чиқиб, хафа бўлиб уйга қайтаётсам, уни тасодифан аллақандай отлиқ инглизлар ва инглиз хонимлар қуршовида отда кетаётганини кўриб қолдим. Уни имлаб чақирдим-да, тўхтатиб, хатни кўлига тутқаздим. Кўзимиз кўзимизга тушиб ҳам улгурмади. Лекин назаримда, мистер Астлей отни атай қичаброқ қайдади.

Мени рашк ўртардимиз? Лекин мен ўзимни мажақлашиб ташлангандай сезардим. Улар нима ҳақда бир-бирларига хат ёзишаётганига ҳам қизиқиб ўтирмадим. Демак, у Полинанинг ишонган одами экан-да! «Ошналикка ошнаку-я, — ўйлардим мен, — буниси равшан (қачон у Полинанинг ишончига кириб улгурибди экан), лекин ўртада севги бормикин?» «Албатта, йўқ», деб шипширди менга ақлим. Лекин бундай пайтларда ёлғиз ақлнинг ўзи камлик қилади. Ҳар қалай, буни ҳам аниқлаш лозим эди. Иш ёмон чигаллашмоқда эди.

Мен отелга кирар-кирмас швейцар ҳамда ўз кабинетидан чиққан обер-кельнер, сизни ахтариб, сўраб юришпди, уч марта қани у? — деб чақириб одам юборишди, тезроқ генералнинг хонасига бораркансиз, деб айтишди. Мен ҳаддан ташқари ёмон кайфиятда эдим. Генералнинг кабилетида унинг ўзидан бўлак Де-Грие ҳамда mademoiselle

Blanche бор эди, онаси кўринмасди. Унинг онаси фақат хўжакўрсинга олиб юриладиган, ёлланган хотин эди; чи-пакамга иш юритишга тўғри келганда, mademoiselle Blanche ёлғиз ўзи бўлишни ёқтирарди. Анов хотин ўз ту-тинган қизининг ишлари ҳақида чамаси ҳеч нима билмас эди.

Учовлон ниманидир кенганимоқда эдилар, ҳатто каби-петнинг эшити ёниқ эди, ҳеч қачон бунақаси бўлмаганди. Эшикка яқинлашар эканман, қаттиқ-қаттиқ чиқаётган овозларни эшитдим. Де-Грие иддао ва заҳарханда билан ганирар, Blanche сурбетларча қутуриб қичқирар, генерал почор говуш билан ўзини нимадандир оқларди. Мени кў-ришлари билан ўзларини бир оз босиб, у ёқ-бу ёқларини тузатишган бўлишди. Де-Грие сочларини текислади, қаҳр-ли юзида табассум пайдо бўлди. Унинг шу ярамас, сохта-қуруқ, соф французларга хос жилмайишини жиним сира суймайди. Ўзини йўқотиб қўйган, адоп тамом бўлган ге-нерал қаддини аллақандай ихтиёрсиз суратда тиклади. Фа-қат mademoiselle Blanche дарғазаб чеҳрасини ўзгартир-мади, менга бесабр нигоҳ ташлаб, жим бўлиб қолди. Шунинг ҳам айтиб ўтайки, у маана шу пайтгача менга ҳад-дан ташқари назар-писанд қилмасдан қарар, ҳатто таъзим-ларимга ҳам жавоб бермас,— мени умуман, назарига ил-масди.

— Алексей Иванович,— деб майин таъна оҳангида гап бошлади генерал,— сизга шунини айтиб қўяйки, жуда га-лати, ҳаддан зиёда галати... бир сўз билан айтганда, менга ва менинг хонадонимга писбатан бўлган сизнинг хатти-ҳаракатларингиз... бир сўз билан айтганда, ҳаддан зиёда галатидуркум...

— En ce n'est pas ça,— гаши келиб, нафрати кўзиб унинг сўзини бўлди Де-Грие (тавба у ҳаммани қўлга ол-ганди!) — Mon cher monsieur, notre cher general se trom-^{pe}! — гап бошқа ёқда (унинг сўзини русчалаб давом эт-тирмоқчиман), лекин у сизга шунини айтмоқчи... яъни, яна ҳам тўғрироғи, сизни огоҳлантириб, ёки ундан ҳам ях-шисп, сиздан шунини қаттиқ ўтиниб сўрамоқчи эдики, ушн ҳалок қилманг! Мен худди ана шу сўзини айтмоқчий-дим...

— Лекин, нима қилиб, нима қилиб?— тўхтатдим уни.

— Майли, айтсам, айтай, сиз, бу кампирга йўлбошчи-лик (ёки бошқа қандай айтай!) қилаётирсиз, cette pauvre

¹ Бу ундай эмас... Азизим, қадрли генералимиз адашяпти (франц.).

terrible vieille¹, — тили тугила-тутила дерди Де-Грие, — ахир у ютқизиб қўяди, ҳаммасини қоқлаб олишади! Ўзингиз кўрдингиз, ўзингиз гувоҳ бўлдингиз, унинг қандай ўйнашига! Ахир у ютқиза бошласа, столдан асло нари кетмайди, қайсарлик, қаҳру газаб билан шундай қилади, ўйнайверади, ўйнайверади, бундай пайтларда ҳеч қачон ютқизган пулини қайта ютиб бўлмайди, шунда... шунда...

— Шунда, — деб илиб кетди генерал, — сиз бутун хонадонни барбод қиласиз! Мен ва хонадоним — унинг меросхўрларимиз, биздан бошқа яқин қариндоши йўқ. Сизга очиғини айтай: менинг ишларим чатоқроқ бўлиб турибди, жуда чатоқ. Ўзингиз ҳам бир оз хабардорсиз... Агар у катта ютқизиб қўйса ва ёки бутун меросин бой берса (о худойим!) унда уларга, болаларимга нима бўлади! (Генерал Де-Гриегга қараб олди) — менинг ҳодим нима кечади! (У нафратланиб юзини бурган mademoiselle Blanche га ўтирилиб қаради). Алексей Иванович, қутқаринг, қутқаринг бизни!..

— Ахир, мен нима қилай, генерал, нима қилай... Қўлимдан нима келади?

— Воз кечинг, воз кечинг, борманг у билан!..

— Бошқа одам топилади! — қичқирдим мен.

— Ce n'est pas ça, ce n'est pas ça, — яна сўзимни бўлди Де-Грие, — que diable! Йўқ, майли, бирга боринг, лекин жилла қурса, сал жилловини тортинг, уялтиринг, бошқа нарсага жалб қилинг... Шу, унга жуда ҳам кўп ютқизиб қўйишига йўл қўйманг, бирон ёққа олиб кетинг.

— Қандай қиламан буни? Ахир, ўзингиз шу ишни устингизга олиб қўя қолсангиз бўлмасмикин, monsieur Де-Грие, — деб қўшиб қўйдим ўзимни иложи борича соддаликка олиб.

Шунда мен mademoiselle Blanche Де-Гриегга шахд билан чўгдай ёнгап кўзларини саволомуз тиккаклигини кўрдим. Де-Гриенинг башарасида очиқ-ошкора, ўзгача бир маъно ифода қилди, у буни яшириб кетолмади.

— Ҳамма гап шунда-да, у менга энди рози бўлмайди, — деб бақирди Де-Грие қўлларини силтаб. — Мабодо-о... ке-йинроқ...

Де-Грие mademoiselle Blanchega ярқ этиб маънодор қаради.

— O, mon cher monsieur Alexis, soyez si bon², — менга томонга офатижон табассум билан қадам ташлади маде-

¹ Уша бечора, чатоқ кампирви (франц.).

² О, азизим жаноб Алексей, бир яхшилик қилинг (франц.).

moiselle Blanchening шахсан ўзи, у иккала қўлимни шартта ушлаб олди-да, маҳкам қисди. Қўриб кетсин! Унинг шайтоний юзи бир зум ичида бутунлай бошқача бўлиб кетарди. Ушбу сонияда унинг болаларча беғубор табассумли чеҳраси ялинчоқ, эрка, дилбар бир тусга кирди: охирги жумласини айтаркан, у менга ҳеч кимга билдирмай аста муғомбирона кўз қисиб қўйди, мени бир йўла адои тамом қилиб ташламоқчи бўлгандир балки? Ҳар қалай, ёмон чиқмади,— лекин бунинг бари жуда қўнол ва жуда чатоқ эди.

Унинг кетидан генерал ҳам ёпишиб олди,— ҳа, росмана ёпишиб олди:

— Алексей Иванович, бояги гапларим учун узр, мен ундай демоқчи эмасдим... Мен сиздан илгимос қиламан, ёлвораман, рус одати бўйича бел букиб таъзим қиламан,— фақат сиз, фақат сиз бизни қутқаришингиз мумкин! Мен ҳам, mademoiselle de Cominges ҳам сиздан ўтинанимиз,— сиз, ахир тушунасиз-ку, тушунасиз-ку?— деб ёлворарди у менга кўзи билан mademoiselle Blancheni кўрсатиб. У жуда ҳам почор бўлиб қолганди.

Шу пайт эшик уч марта аста, ҳурмат билан чертилди; очишди — коридор югурдаги эшик олдида, унинг орқасида, бир неча қадам нарида Потапич турарди. Улар бувимиздан элчи бўлиб келишганди. Уларга дарҳол мени қидириб тошин ва етказиб келиш топширилганди, «жаҳллари чиқяпти», — деб маълум қилди Потапич.

— Ҳали эндигина соат уч ярим бўлди-ку!

— Улар ҳеч ухлолмай, ўринда бутун ағдарилиб чиқдилар, кейин бирдан ўринларидан турдилар-да, кресло келтиришни, сизни чақиришни сўрадилар. Ҳозир эшикка чиқиб олганлар...

— Quielle mègeèr!¹— бақириб юборди Де-Грие.

Ҳақиқатан ҳам, бувимиз эшикда мени тоқати тоқ бўлиб кутиб турарди. Соат тўртгача унинг сабри чидамаган эди.

— Қани, кўтаринглар!— деб қичқирди у ва биз яна рулетка сари йўл олдик.

ХII боб

Бувимиз сабрини йўқотган, тажанг аҳволда эди; рулетка миясига қаттиқ ўрнашиб қолганлиги сезилиб турарди. Бошқа ҳеч нарсага хотирасини жам қилолмас, ҳад-

¹ Бу қагдай алвасти (франц.).

дан ташқари фаромуш эди. Мисол учун, йўлда борарканмиз, боягидан фарқли ўлароқ ҳеч нарса ҳақида сўраб-суриштирмасди. Бизнинг ёнимиздан шамолдек ўтиб кетган беиҳоя ҳашаматли коляскани кўриб, қўлини кўтарди-да, «Пима ўзи? Кимшики?»— деб сўрагандай бўлди-ю, яна менинг жавобимни эшитмади ҳам чоғи; у тоқатсизланиб жойида ўтиролмас, аллақандай қилиқлар қилар, хаёли уни узоқларга олиб қочарди. Воксалга яқинлашарканмиз, мен олисроқдан барон ва баронесса Вурмергельмни кўрсатган эдим, у бутунлай паришонлик билан, «А!»— деди-ю, орқада келаётган Потанич билан Марфага шахд билан ўгирилиб, бобиллаб берди:

— Нега орқамдан судралиб келяисизлар? Ҳадеб сизларни олиб боравераманми? Уйга қайтинглар! Менга сенинг ўзинг етасан,— деб қўшиб қўйди улар шошанина қуллуқ қилиб орқаларига қайтиб кетгач, менга қараб.

Воксалда бувимиз келишини кутишган экан. Унга тағин крупер ёшидан ўша жойини ажратиб беришди. Менимча, оддий чиповникларга ўхшаган мана шу сино круперларга банк ютадимми, ютмайдими, мутлақо барибирга ўхшаб кўришгани билан аслида улар банкнинг ютқизигига бепарво қарамайдилар ва албатта, одамларни ўйинга жалб этиш, ғазна маифаатларини кўзлаб иш тутуш юзасидан тегишли кўрсатмалар билан таъминланганлар ва шунга кўра ўзлари ҳам, мукофот ҳамда ҳадялар билан тақдирланадилар. Ҳар ҳолда бувимизга энди худди қурбонликка қарагандай қарардилар. Кейин бизла қандай тахмин қилган бўлсалар, шундай бўлди.

Воқеа мана бундай рўй берди.

Бувимиз тўғри зего га ташланди ва дарҳол ўн икки фридрихсдордан тикилини буюрди. Бир марта қўйдик, икки марта, уч марта — зего ҳеч чиқмас эди. «Тикавер, тикавер!»— деб туртарди мени бувимиз сабрини йўқотиб. Мен адо этардим.

— Неча маротаба қўйдик?— деб сўради у ниҳоят тишларини чидамсизлик билан гижирлатиб.

— Ун икки марта қўйдим, бувижок. Бир юз қирқ тўрт фридрихсдор тикдик. Сизга айтяпман-ку, бувижок, ҳали кечгача ҳам эҳтимол...

— Йим бўл!— тўхтатди бувимиз.— Ҳозир зего билан қизилга мишг гульден қўй. Ма, сенга пул.

— Қизил чиқди; зего яна бой берилди; мишг гульденни қайтариб олдик.

— Кўрдингми, кўрдингми!— пичирларди бувимиз —

қанча күйган бұлсак, деярли ҳаммасини қайтарыб олдик. Яна зего га күй; тағни ўн кўямизу сўнг бас қиламиз.

Лекин бешинчи марта күйганимизда бувимизнинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Зўришқаси ҳам қуриб кетсин, бўлди. Ма, тўрт миңг гульденнинг ҳаммасини қизилга күй,— амр қилди у.

— Буви! Кўнлик қилади; қизил чиқмаса-чи,— деб ёлворардим мен, аммо бувимиз сал бўлмаса мени калтаклай деди. (Дарвоқе, у шунчалар кўи туртар эдики, худди уришаётганга ҳам ўхшарди). Илож қанча. Мен боягина ютганимиз тўрт миңг гульденнинг барили қизилга кўйдим. Дигирчак чириллаб айлана кетди. Бувимиз ютуқ чиқишини асло шубҳа қилмай, виқор билан аял ўтирарди.

— Зего,— эълон қилди крунер.

Олдинига бувимиз нима бўлганини англамади, лекин крунер столдаги барча пуллар билан бирга унинг тўрт миңг гульденини ҳам кураб олгач, боядан бери чиқмай, бизнинг икки юз фридрихдорин ютиб кетган, кампирнинг қарғиш ва надоматига учраган зего атай қилгандай бирдан чиқиб қолганлигини билди-ю, баралла оқ чекиб, бутун залга эшиттириб чапак чалди. Атрофдагилар ҳатто кулиб юборишди.

— Вой-эй! Лаънатининг пойлаб чиққанини қараңг!— шовқин соларди бувимиз,— вой-вой қуриб кеткур-эй! Бу сен! Бу ҳаммаси сен!— деб менга ёпиша кетди бувимиз, туртиниб.— Сен кўлимни қайтардинг!

— Бувижон, сизга тўғрисиини айтдим, нима чиқишини мен қаердан биламан?

— Сенга кўрсатиб кўяман қаердан билишини!— деб шипшиди у ғазаб билан,— йўқол кўзимдан.

— Хайр бўлмаса бувижон,— дедим мен қайрилиб кетмоқчи бўлиб.

— Алексей Иванович, Алексей Иванович, кетма! Қаёққа? Нима бу, нима? Жаҳлинг чиқдими! Тентак! Яна бирпас тур, бирпас тур, хўп бўлди хафа бўлма энди. ўзим жинни! Хўп, бўйти, айт, энди нима қиламиз!

— Мен, бувижон, нима қилишини сизга айтмайман, чунки кейин менни айблайсиз. Ўзингиз ўйнанг, айтиб туринг, мен кўяман.

— Хўп, хўп! Бўлмаса яна тўрт миңг гульден қизилга күй! Мана ҳамён, олавер,— у чўнтагидаи ҳамёнини олиб менга узатди.— Ол, тезроқ бу ерда соф пул билан йигирма миңг бор.

— Бувижон,— шивирладим,— шунча пул-а...

— Ұлсам ұламанки, қайтариб оламан. Тик!— Тикдик ва яна ютқиздик.

— Тик, тик, саккиз мишг тик!

— Мумкинмас, буви, энг каттаси түрт мишг!..

— Унда түрт мишг қўй!

Бу гал ютуқ бизники бўлди. Бувимиз сал ўзига келди.

— Кўрдингми, кўрдингми!— деб турткилади у мени,— яна түрт қўй!

Тикдик — бой бердик; кейин тагин, кейин тагин бой бердик.

— Бувижон, ўн икки мишг ҳаммаси соб бўлди,— дедим мен.

— Кўриб турибман, бари кетди,— деди у қони қайлаб турган бўлса ҳам, ўзини босиб,— кўрияман, отагинам, кўрияман,— деб гўлдирадди у бир нуқтага тикилганча ўйланиб,— эҳ! ўлсам, ўлиб кета қолай, яна түрт мишг гулден қўй!

— Пул қолмади, бувижон; ҳамёнда бизнинг беш процентли қоғозларимиз ва яна аллақандай қоғозлар бор, пул эса йўқ.

— Тўрвачада-чи?

— Майда-чуйда чақа бор, бувижон.

— Бу ерда сарроф дўконлари борми? Менга бизнинг ҳамма қоғозларимизни алмаштира бўлади, деб айтишди,— деди қатъият билан бувимиз.

— О, истаганча! Лекин алмаштириб, шунча кўп пулингизни йўқотасизки... ҳатто жуҳудинг ўзи тавба дейди!

— Бекор гап! Яна ютиб оламан! Олиб бор, мени. Уша аҳмоқ саррофларни чақир!

Мен креслони орқага тортдим, юк кўтарувчилар келишди, биз воксалдан ташқарига чиқдик.

— Тезроқ, тезроқ, тезроқ!— деб қистокқа оларди кампир.— Йўл бошла, Алексей Иванович, яқин йўлни кўрсат... узоқми?

— Икки қадам, бувижон.

Аммо сквердан хиёбонга қайрилишда биз ўзимизнинг одамларга дуч келдик: генерал, Де-Грие, mademoiselle Blanche ва онаси, Полина Александровна улар ичида кўринмасди, жумладан мистер Астлей ҳам.

— Ў, ў, ў! тўхтаманглар!— қичқирарди бувимиз,— хўш, нима дейсизлар? Шакаргуфторлик қилиб ўтирганми вақтимиз йўқ!

Мен орқада келаётган эдим; Де-Грие югуриб олдимга келди.

— Боягининг бариши ютқизди, ўзининг ўн икки мишг

гульденни ҳам бой берди. Энди беш процентли қоғозларини алмаштиргани кетяпмиз,— деб шипшидим унга тезгина.

Де-Грие қаттиқ депсинди-да, генералга хабар қилгани шопилди. Биз бувимизни жилдириб борардик.

— Тўхтатинг, тўхтатинг!— деб жон ҳолатда шипшиди менга генерал.

— Ана, ўзингиз тўхтатиб кўрини, қани, деб шивирладим унга.

— Аммажон!— яқинлашди генерал,— аммажон... биз ҳозир... биз ҳозир...— унинг овози қалтирар ва ичига тушиб кетарди,— от-улов қилиб, шаҳар чеккасига чиқамиз... Ажиб ноёб манзаралар... пуант... сувни таклиф қилгани бораётувдик.

— Э, қўй, ўша пуантингни!— гижинган ҳолда қўл силтади бувимиз.

— Қишлоқ бор... Чой ичамиз...— давом этарди генерал тамомла умидсизликка тушиб.

— *Nous boirons du lait, sur l'herbe fraîche*¹, —деб қўшимча қилди Де-Грие ёвуз заҳарханда билан.

Du lait, de l'herbe fraîche — Париж буржуаси учун шундан ортиқроқ гўзаллик манзараси йўқ; маълумки, унинг «*nature et la vérité*»² га қараши шундай.

— Э, сутинг бошингда қолсин! Ўзинг хўриллатиб ичавер, менинг қорнимни огритади. Нега бошимни қотириписизлар?!— бақириб юборди бувимиз,— вақтим йўқ деянман-ку!

— Келдик, бувижон!— қичқирдим мен,— шу ерда!

Биз банкир идораси жойлашган уй олдида тўхтадик. Мен алмаштиргани кетдим; бувимиз эшик олдида кутиб қолди; Де-Грие, генерал ва *Blanche* нима қилишларини билмай бир чеккада туришарди. Бувимиз уларга қаҳрланиб қараб қўйди. Улар йўл бўйлаб воксал томонга кетдилар.

Менга жуда чатоқ шарт билан алмашишни таклиф қилдилар, мен бунга журъат қилмай, маслаҳатлашгани бувимизнинг олдида чиқдим.

— Оҳ, қароқчилар!— деб қичқириб юборди у чапак чалиб.— Хўп! Майли!— алмаштир!— деб қичқирди у қатъият билан,— шошма, менга банкирнинг ўзини чақир!

— Идора хизматчиларидан биронтасини олиб чиқа қолай, бувижон?

¹ Майсаларда ўтириб сут ичамиз (*франц.*).

² «Табиат ва ҳақиқат!» (*франц.*).

— Хизматчи бўлса ҳам, майли. Оҳ, қароқчилар!

Идора хизматчиси ўз оёғи билан юролмайдиган кекса, погирон графиня чақираётганлигини эшитиб, чиқинга рози бўлди. Бувимиз уни анчагача қаҳр-ғазабга минган ҳолда муттаҳамликда айблаб уришди, русча, французча, немисчани аралаш-қуралаш қилиб тоза савдолашди, яна мен ҳам тилмочлик қилиб турдим. Хизматчи жиддий одам экан, ҳар иккимизга қараб-қараб қўяр ва бошини сарак-сарак қиларди. Бувимизни эса у ҳаддан ташқари ажабланиб томоша қилар, бу қолаверса, энди одобсизлик эди; ниҳоят, унинг лабига табассум пилди.

— Э, бор жўна! — қичқирди бувимиз. — Пулим бўғзингга тиқилсин! Ундан алмаштириб ол, Алексей Иванович, вақт йўқ, бўлмаса бошқасига борармидик...

— Хизматчи бошқалар бундан ҳам наст беради дейпти.

Ўша пайтда қандай алмаштирганимиз ёдимда йўқ, лекин шарти жуда ёмон эди. Мен ўн икки минг флорин тилла ва қоғоз пул алмаштириб олиб чиқдим.

— У, ў, ў! Санаб ўтирамизми, — деб қўл силтади у, — тезроқ, тезроқ, тезроқ!

— Бошқа ҳеч қачон шу лаънати зего га ва қизилга ҳам қўймайман, — деб тўнғиллади у воксалга яқинлашаркан.

Бу сафар энди уни кучим етганича камроқ қўйишга қўндиришга тиришдим, имконият айланиб келганда, ҳаммавақт катта-катта қўйишга улгурасиз, дедим. У олдин рози бўлиб турди, лекин кейин сабри чидамади, ўйин пайти, уни ҳеч тутиб туришининг иложи йўқ эди. У ўн, йигирма фридрихсдор қўйиб андак юта бошлаши билан, — «Ана, кўрдингми! Ана, кўр! — деб мени турткилаб жонҳолимга қўймасди, — кўрдингми, ютдик-ку, — ўн ўрнига тўрт минг турганда, биз ҳозир тўрт минг ютган бўлардик, энди нима бўлди? Ҳаммасини сен қиляпсан, сен, сен!»

Унинг ўйинига қараб туриб, қанчалик гашим келмасин, мен ниҳоят, индамай туришга, маслаҳат бермасликка қарор қилдим.

Ёнимизда бирдан Де-Грие пайдо бўлиб қолди. Улар учовлон шўрда туришган экан; мен *mademoiselle Blanche* бир чеккада анов князча билан кўз қиснаётганини кўриб қолдим, ёнида онаси ҳам бор эди. Генерал шўрлик пуф сассиққа чиқарилган, эътибордан қолганди. *Blanche* унга қарагиси ҳам келмас, генерал эса атрофида ликиллаб парвона бўлгани-бўлган эди. Шўринг қургур генерал! Унинг ранги оқарар, қизарар, титроқ тутар ва ҳатто бу-

вимизинг қаңдай ұйнаётганига ҳам қарамасди. *Blanche* ва князь ниҳоят ташқарига чиқиб кетишди. Генерал улар кетидан югурди.

— *Madame, madame*,— деб бувимизинг нақ қулоғи тағига сурилиб бөриб ширипсуханлик билан шивирларди Де-Грие.— *Madame* бунақада ютолмайсиэ... йўқ, йўқ, вомумкиэ,— деб рус тилини бузиб сўзларди у,— йўқ!

— Бўлмаса қаңдай! Қаши, ўргат!— деди унга бувимиз.

Де-Грие бирдан французчалаб тез-тез чуғурлай кетди, маслаҳат берди, беҳаловат бўлди, сўзлади, имконият кутиш керак,— деди, аллақандай рақамларни ҳисоблай бошлади... бувимиз ҳеч вақони тушунолмасди. Де-Грие тинмай менга мурожаат қилар, таржима қилишимни сўрарди; столга бармоғини нуқар, кўрсатарди; ниҳоят, қўлига қалам олди-да, қозоғга бир нарсаларни ҳисоблай кетди. Бувимизинг ниҳоят сабр-тоқати тугади.

— Бўлди, қоч, қоч! Ҳаммаси бемаъни гаплар! «*Madame, madame*» дейди, ўзи ҳеч вақони билмайди; қоч-эй!

— *Mais, madame*,— чулдирарди Де-Грие ва яна туртиб, бир нималарни тушунтирмоқчи бўларди. Унинг ичи ёмон қизиб кетмоқда эди.

— Майли, бир марта у айтгандай қилиб қўй-чи,— деб буюрди менга бувимиз, кўрайлик: балки ростдан ҳам ютуқ чиқар.

Де-Грие уни фақат катта-катта тикишдан чалғитмоқчи эди: У сонларга якка-якка ва жам ҳолда қўйишни таклиф қиларди. Мен унинг айтганини қилиб, биринчи қатор ўн иккинчи тоқ сонларига бир фридрихсдордан, ўн иккидан ўн саккизгача бўлган ва ўн саккиздан йигирма тўртгача бўлган сонлар группасига беш фридрихсдордан, жами ўн олти фридрихсдор қўйдим.

Дигирчак айлана кетди. «*Zero*»,— деб қичқирди крупер. Биз бариши ютқиздик.

— Тоза аҳмоқ экаи-ку!— деб қичқирди бувимиз Де-Гриегга қараб.— Вой, ярамас француз-эй! Маслаҳатинг бошингдан қолсин, ҳайвон. Жўна, жўна! Ҳеч балони тушунмайди-ю, маслаҳат берганига ўлайми!

Жуда ҳам қаттиқ хафа бўлган Де-Грие сжасини қисдида, бувимизга нафратланиб қараб, сўнг пари кетди. Ўртага тушганидан ўзи ўсал бўлди. Чидай олмагадан кейин нима қилсин.

Жонимизни нечоғлик жабборга бермайлик, блр соатдан сўнг,— бариши бой бердик.

— Уйга!— деб чинқирди бувимиз.

У то хийбонга етгүнимизча чурқ этиб огиз очмади. Хийбонда, сўнг уйга етай деб қолганимизда, унинг алами сиртига тоша бошлади:

— Вой жинни хотин! Вой аъжуба кампир! Вой, қариб қуйилмаган жиши-жинни!

Уйга кириб боришимиз билан:

— Чой беришлар!— деб бақирди бувимиз,— дарҳол йўлга отланишлар! Кетамиз!

— Қасрга, онажонимиз, қасрга кетамиз?— деб огзини очганча қолди Марфа.

— Сенинг нима ишинг бор? Човутка ўз жойингни со-вутма! Потапич, ҳаммасини йиғиштир, ашқол-дашқолни! Москвага қайтамиз! Мен ўн беш мингни бой бердим!

— Ўн беш минг-га, онажонимиз! Э, худойим!— у афтидан кампирга ёқин учун бўлса керак, бир галати чапак чалиб, хитоб қилганча қолди.

— Бўшти, бўлти, аҳмоқ! Сенинг гингшиганинг етмовди! Овозингни ўчир! Йиғиштирларинг! Уйнинг ҳисобини қил, тезроқ, тезроқ!

— Эндиги поезд соат тўққиз яримда жўнайди, буви-жон,— деб хабар қилдим мен унинг алаңасига аздак сув сепиш учун.

— Ҳозир неча бўлди?

— Етти ярим.

— Э, аттанг! Э, барибир! Алексей Иванович, бир тийин пулим қолмади. Мана сенга яна икки билет, анов ерга чопқиллаб бориб, алмаштириб кел. Бўлмаса йўлга ҳам ҳеч вақо йўқ.

Мен жўнадим. Ярим соатдан сўнг отелга қайтсам, бизникиларнинг бари бувимизнинг олдида ўтиришибди. Бувимиз Москвага қайтиб кетмоқчи бўлаётганини эшитиб, улар қаттиқ ажабланишган, ҳатто унинг ютқизиб қўйгани ҳам эсда чиққан эди. Айтайлик, у жўнаб кетса, мерос бут қолади. Лекин генералнинг ҳоли не кечади? Ким Де-Гриеннинг ҳақини тўлайди? Mademoiselle Blanche очиги, бувимиз қачон ўларкан деб, кутиб-ўтирмайди, чамаси, энди анови князь ёки бошқа дуч келган биров билан қочиб кетади. Улар кампирнинг қошида туриб, унга таскин, тасалли беришар, кетманг деб ёлворишарди. Полипа яна кўринамасди. Бувимиз уларга аччиқланиб қичқирарди.

— Йўқол ҳамманг! Нима ишларинг бор? Бу така соқол нега менга ёпишиб олди,— деб қичқирарди у Де-Гриенга,— сенга-чи, тирик тасқара, сенга нима керак,— дерди у mademoiselle Blancheга қараб.— Нега думингни ликил-латасан?

— Diantre!¹— mademoiselle Blanche кўзлари қаҳрли йилтираган ҳолда шундай деб пичирлади-да, бирдан ҳа-ҳолаб кулиб юборди-ю, чиқиб кетди.

— Elle vivra cent ans!²— деб қичқирди у генералга эшикдан чиқа туриб.

— Э, ҳали менинг ўлимимни кутиб ёғибсанми?— деб ёпиша кетди бувимиз генералга айюҳаннос солиб,— Жўна! Ҳаммасини ҳайдаб чиқар, Алексей Иванович! Нима ишларинг бор? Ютқизсам, ўз пулимни ютқиздим, сизиякинмас!

Генерал елкасини қисди, қадди букилганча чиқиб кетди. Де-Грне унга эргашди.

— Прасковьяни чақиринг,— деб буюрди бувимиз Марфага. Беш дақиқадан сўнг Марфа Полина билан кириб келди. Полина шунча вақтдан бери болалар билан бирга ўз хонасида ўтирган, афтидан, атай кечгача ташқарига чиқишни истамаганди. Унинг чехраси жиддий, маъюс ва ташвишли эди.

— Прасковья,— гап бошлади бувимиз,— қулоғимга четдан бир гап чалинди, анов тентак, ўгай отангни айтаман, ҳалиги қилпиллаган француз қизга уйланмоқчи эмиш,— нима, актрисами у, ё ундан ҳам баттароқми? Айт, ростми шу гап?

— Мен буни унчалар яхши билмайман, бувижоп,— деб жавоб берди Полина,— лекин mademoiselle Blanche нинг ўзи очикдан-очиқ айтиб юрибдики, мен...

— Етар!— шахд билан уни тўхтатди бувимиз,— ҳаммасини тушундим! Мен доим унинг қўлидан шундай иш келади, деб ўйлардим, доим уни энг ҳавойи, енгилтак одам, деб айтардим! Генералман, деб керилади (полковник эди, истеъфога чиқиб генерал бўлди), ўзини катта олади. Мен, онагинам, Москвага қандай телеграмма устига телеграмма юборганларингни: «қари кампир қачон қулоқ қоқади?» деб суриштирганларингизни барини биламан. Мерос плинжида; пул бўлмаса, анови ярамас шалақ қиз,— нима эди оти, de Cominges, шекилли,— бу отангни ясама тиши билан ҳатто малайликка ҳам олмайди. Қизи тушмагур айтишларича жуда пулдор эмиш, одамларга қарз бериб проценти билан ундириб олармиш. Мен, Прасковья, сени, айбламайман; телеграммаларни сен жўпатмагансан; ўтган ишга саловот дейишади. Биламан, сенинг феълинг чатоқ — ари! Бир чақсанг, дарров шишиб чиқа-

¹ Жип урсин! (франц.).

² У ҳали юз йил яшайди (франц.).

ди, фақат сенга юрагим ачийди, чунки: ойинг, марҳума Катеринани чин дилдан яхши кўрардим. Хўп, истайсанми? бу ерларни елкамнинг чуқури кўрсин дегину мен билан бирга юр. Ахир бошқа иложинг ҳам йўқ-ку; энди улар билан юришинг одобдан ҳам эмас; ярашмайди. Шошма! — деб тўхтатди бувимиз жавоб бермоқчи бўлиб оғиз очган Полина, — мен ҳали гапимни тугатганим йўқ. Мен сендан ҳеч нарса талаб қилмайман. Москвадаги уйимни кўргансан — сарой, истасанг, бутун бир қавати сеники, мабодо, табиатим сенга помаъқул кўринса, ҳафталаб мендан қочиб юрсанг ҳам майли. Хўп, хоҳлайсанми, йўқми?

— Аввал ўзингиздан бир нарса сўрасам бўладими? Наҳот ҳозир кетмоқчисиз?

— Нима, ҳазил қилармидим, онагинам? Айтдимми, кетаман. Сизнинг қуриб кетгур рулеткангизда бугун ўн беш мингнинг тагига сув қўйдим. Мен бундан беш йил бурун Москва атрофида бир ёғоч черковни ёнитдан қайта қуриб бераман деб аҳд қилган эдим, бунинг ўрнига бу ерда чувини чиқардим. Энди, онагинам, черков қургани бораман.

— Сув-чи, бувижон? Ахир сиз сув ичгани келгансиз-ку?

— Э, суви ордона қолсин! Менинг қитиғимга тегма, Прасковья; жўртгага шундай деясанми? Айт, кетасанми йўқми?

— Сиздан жуда миннатдорман, бувижон, — деб юракдан гап бошлади Полина, — менга шундай бошпана таклиф қилиясиз. Аҳволимни ўзингиз бир оз бўлса ҳам тушундингиз. Раҳмат, менинг кўнглимни кўтардингиз, ишонинг, балки мен тез орада олдингизга бориб қоларман; ҳозирча баъзи бир сабаблар бор... Муҳим... дафъатан, шу тобда аниқ бир гап айтишга қийналаман. Мабодо, сиз икки ҳафтагина турганингизда эди...

— Демак, истамайсан?

— Демак, иложим йўқ. Бунинг устига мен қандай бўлганда ҳам, укам ҳам сизглимни ташлаб кетолмайман, ҳозирча... ҳозирча... ҳозирча улар қаровсиз қолиб кетишлари ҳам мумкин, шунинг учун... агар мени ёш укаларим билан ўз бағрингизга олсангиз, бувижон, унда, албатта, сизнинг олдингизга бораман ва, ишонинг, яхшилигингизни оқлайман! — деб қўшиб қўйди қизғинлик билан, — болаларсиз ўзим кетолмайман, бувижон.

— Бас, кўзингни сувини оқизма! (Полина кўз ёш тўкишни хаёлига ҳам келтирмагани, у ҳеч қачон йиғламасди), — жўжаларга ҳам жой топилади; товукхопа ҳай-

хотдай. Бунинг устига улар мактабга боришлари ҳам керак. Хўп, демак, ҳозир бормайсанми? Э, кўзингга қара, Прасковья! Сенга яхшилик қилгим келади, нега бориши хўхламаёғганингни мен биламан-ку, ахир. Мен ҳаммасини Силаман, Прасковья! Сенга бу французи тушмагур яхшилик келтирмайди.

Полина дув қизариб кетди. Мен ёмон сескандим (ҳамма билади! Демак, фақат мен ҳеч нарсани билмайман!).

— Хўп, хўп, қовоғингни солма. Гапни майдаламай қўя қолай. Фақат, кўзингга қара, иш пачава бўлмасин, эшитясанми? Сен ақлли қизсан; сенга жоним куяди. Хўп, бўлди, кошкийди сизларни кўрмаган бўлсам! Бор энди! омон бўл!

— Мен сизни ҳали кузатиб қўймап, бувижон,— деди Полина.

— Кераги йўқ; халақит берма, э, бо, ҳамманг жонимга тегдинг.— Полина бувимизнинг қўлини ўпди, лекин бувимиз қўлларини тортиб олдилар-да, ўзлари Полинанинг юзидан ўпиб қўйдилар.

Полина менинг ёнимдан ўтиб кетаркан, менга бир нигоҳ ташлади-ю, дарров кўзини олиб қочди.

— Хўп, сен ҳам омон бўл, Алексей Иванович! Поезд жўнашига бир соат қолди. Сен ҳам мен билан тоза абгор бўлдинг. Ма, манови, эллик тиллани ўзингга ола қол.

— Сизга минг раҳмат, бувижон, лекин қандоқ бўларкин...

— Ол, ол!— деб қўймасдан иддао билан қичқирди бувимиз ва бошқа иложим қолмай олинга мажбур бўлдим.

— Москвада ишлагани жой тополмай изилдаб қолсанг, менинг олдимга кел, бироқ ерга ўзим тавсия қиламан. Хўп, жўна энди!

Мен ўз ҳужрамга келиб, каравотга чўвилдим. Ярим соатлар чамаси қўлларимни бошимни тагига қўйиб чалқанча ётдим. Қиёмат қойим кўпмоқда, ўйламасанг ҳеч бўлмайди. Эртага албатта Полина билан қатъий гаплашиб олишга қарор қилдим. Оббо, французи тушмагур-ей? Демак, ҳаммаси рост экан-да! Лекин, нафсиламбирга, бу ерда нима бўлиши мумкин-а? Полина ва Де-Грне! Э, худойим, шунчалар ҳам қовушмаган иш бўладими!

Буларнинг бари ақлга сиғмасди. Мен бирдан ўзим билмаган ҳолда дик этиб турдим, дарҳол мистер Астлейни қидириб топиб, қапдай бўлмасин уни тилга кпритмоқчи бўлдим. У, албатта, мендан кўнроқ нарса билади. Мистер Астлей? Мана менга яна бир жумбўқ!

Аммо бирдан ҳужра эшиги тақиллаб қолди. Қарасам — Потапич.

— Отахон, Алексей Иванович: бой ойим чақиряптилар.

— Нима бўлди? Кетяптими? Поезд жўнашига ҳали йигирма минут бор-ку.

— Безовталар, отахон, ҳеч жойларида ўтиролмайдилар. «Тезроқ, тезроқ!» — яъни сизни сўраяптилар, отахон; Исо ҳақи, тез бўлинг!

Шу заҳоти пастга югуриб тушдим. Бувимизни коридорга олиб чиқшган эди. Унинг қўлида пул селинган ҳамён.

— Алексей Иванович, олдинга туш, кетдик!..

— Қаёққа, бувижон?

— Ўлсам ўламанки, яна ютиб оламан! Хўп, қани, юр, кўп гапирмай! У ерда ярим кечагача ўйин бўлади-ку, а?

Мен қотиб қолдим, ўйландим, лекин дарҳол бир фикрга келдим.

— Ўзингиз биласиз, Антонида Васильевна, мен бормайман.

— Нега энди? Нимага бўларкан? Эшакмия еганмисизлар ҳаммангиз?

— Ихтиёр сизда; мен кейин ўзимни кечиролмайман; истамайман! На гувоҳ ва на иштирокчи бўлишни истамайман; баҳримдан ўтнинг, Антонида Васильевна. Мана, боя берган эллик фридрихсдорингиз: яхши қолинг! — Мен дасталаган эллик фридрихсдорни бувимизнинг креслоси ёнидаги кичкина столчага қўйдиму таъзим қилиб, пари келдим.

— Шу ҳам гап бўлдими! — деб изимдан қичқириб қолди бувимиз, — бормасанг, борма, бир ўзим ҳам йўлни топиб оламан! Потапич, мен билан борасан! Қани, кўтаринглар, кетдик.

Мистер Астлейли тополмай, уйга қайтиб келдим. Туш яримдан ошиб, соат бирлар бўлиб қолганда бувимизнинг куни нима билан тугаганлигини Потаничдан эшитаиб билдим. Мен боя алмаштириб келган пулларнинг барини, бу бизнинг ҳисоб билан ўн минг бўлади, — совуриб юборибди. Боя кампир икки фридрихсдор тортиқ қилган поляк бувимизнинг бутун ўйинини қўлга олибди. Поляк келгунча у пул тикишга Потапични мажбур қилибди, лекин кўп ўтмай уни қувиб юборибди. Ана шуида поляк пайдо бўлибди. Худди атай қилгандай, у русчани бир оз тушунар ва амал-тақал гапираркан, улар уч тилда аралаш-қу-

ралаш сўзлашиб бир-бирларига базўр тушунишибди. Бувимиз уни тинмай уришиб-қарғар, анови эса «бойвуччамнинг оёғи остида губор бўлай», деб ялтоқланаркан, лекин асло сиз билан солиштириб бўлмайди. Алексей Иванович,— деб ҳикоя қиларди Потапич.— Сиз билан у худди бариндай гаплашарди,— анови эса, ўзим ўз кўзим билан кўрдим, ёлгон гапирсам, тил тортмай ўлай,— тўғри столдаги пулларишни ўғирлаб оларди. Онагинамизнинг ўзи уни икки марта қўлга туширдилар, ва шунақанги ёмон таъзиришни бердиларки, отагинам, шундай бопладиларки, асти қўяверасиз, ҳатто бир сафар сочларини юлиб олай дедилар, ўлай агар ёлгон гапирсам, одамлар ҳиринг-ҳиринг кулишади денг. Отагинам, ҳаммасини ютқизиб қўйдилар; қанча бўлса, ҳаммасини сиз алмаштириб берган пулдан ҳеч вақо қолмади. Онагинамизни зўрға бу ерга етказиб келдик — фақат сув беринглар, деб сўрадилару чўқниб олиб, ўринга чўзилдилар. Қийналиб кетган эканларми, дарров ухлаб қолдилар. Фаришталар ҳомий бўлсин тушларига! Оҳ, ажлабий ер деганидан ўргила қолдим!— хотима қилди Потапич,— айтдим-а, яхшилик чиқмайди бундан деб. Қанийди, тезроқ Москвамизга кета қолсак! Москвамизда, ўз уйимизда нималар йўқ дейсиз-а!? Боғ, бу ерларда ҳам топилмайдиган анвойи гуллар, атир ҳиди аниқийди, олмаларнинг меваси тўлишган, кўз илгамас кенглик,— шуларни қўйиб ажнабий ерларда юрибмиз! Оҳ-ҳо-ҳо!..»

XIII боб

Гарчи бевошроқ, лекин кучли таассуротлар таъсирида ёза бошлаган ушбу қўлёзмаларимни қўлга олмаганимга ҳам мана бир ой бўлиб қолибди. Мен ўшаида кутган қиймат қойим ростдан ҳам рўй берди, лекин мен ўйлагандай юз карра қаттиқроқ ва кутилмаганроқ бўлди. Жилла қурса, менга тааллуқли томонини олганда ҳам, буларнинг бари жуда галати, хунук ва ҳатто фожиали эди. Менинг бошимдан баъзи бир саргузаштлар ўтдики, уларни мўъжиза деса ҳам бўлади. Нар и борганда, ўзим уларни шундай деб қарайман; ўша вақтлар мен чарх уриб айланган гирдобга бошқа бир назар билан қаралса, улар фақатгина унчалар оддий бўлмаган ҳодисалар каби туюлиши мумкин. Бу воқеаларнинг ҳаммасига ўзим қалдай қараганлигим, айниқса, мен учун мўъжизалироқ эди. Шу пайтгача мен ўзимни тушунмайман! Буларнинг бари худди туш каби ўтиб кетди,— ва ҳатто менинг эҳтиросли ҳиссиётларим

ҳам, ҳолбуки, у қудратли ва чинақам эди, аммо... қапи энди у, қайга йўқолди? Рост: ўқтин-ўқтин миямдан ялт-ялт этиб шундай фикрлар ўтиб қолади: «Ўшанда мен девона бўлиб қолмаганмидим, шунча вақтим телбалар уйда ўтмаганмиди, балки ҳозир ҳам ҳамон ўша ерда ўтирган-дирман,—шу боис кўзимга шундай бўлиб *кўрингандир*—ҳанузгача ҳам шундай *кўринаётгандир*...»

Мен, қоғозларимни йиғиб қайта ўқиб чиқдим. (Буларни телбахонада ўтириб ёзмаганмикинман? Шунга эҳтимол, ишонч ҳосил қилмоқчи эдимми?) Мен энди яккаю-ёлғиз ўзимман. Куз тушиб, япроқлар саргаймоқда. Мана шу маъюс герман шаҳарчасида (о, шунчалар маъюс ва зерикарли бу герман шаҳарлари!) ўтирибману ҳозир қўйишим керак бўлган қадамларни ҳар томонлама ўйлаб олини ўрнига, ўтиб кетган ҳиссиётлар таъсирида, изи ўчмаган жонли хотиралар таъсирида, яқиндагина рўй берган ва мени ўз айланаси ичига тортиб, сўнг яна бир чеккага чиқариб ташлаган қуюнлар таъсирида яшайман. Назаримда ҳамон ўша қуюн ичра айланмоқдаман, яна худди мана-мана бўрон турадигандек ва йўл-йўлакай менга ҳам ўз қудратли қанотларини теккизиб ўтадигандек ва мен яна ўшандай бевош, беўлчов пароканда чарх урадигандек, чарх урадигандек, чарх урадигандек...

Ҳар қалай, мен ҳам балки ўз муқим ўрнимни топарман, қуюндек чарх уришдан тўхтарман, бунинг учун кейинги ой ичида бўлиб ўтган ҳангомаларга иложи борича аниқ жавоб топмоғим керак. Мен яна қўлга қалам олгим келаётир; гоҳо кечқурушлари қўлингни нимага уришни ҳам билмайсан. Қизиқ, бирон нарса билан машғул бўлини учун гарчи ўлгудек жилим суймаса-да, бу ердаги мазаси йўқ кутубхонадан Поль де Кокнинг романиларини (иемис тилига таржимасида!) олиб ўқийману ўзимга ўзим ҳайрон қоламан: мен қандайдир жиддий китоб ва ёки қандайдир жиддий машғулотга киришиб кетиб яқинда бўлган воқеаларнинг жозибасини бузиб қўядиганга ўхшайман. Гўё менга ўшал хунук туш ҳам, ундан дилда қолган таассуротлар ҳам шунчалар қадрдонки, баногоҳ, тутундай тўзғиб кетмасин деб, унга ҳатто бирон янги нарса билан тегиб ўтишга ҳам қўрқаман! Менга буларнинг ҳаммаси шунчалар қимматли эканми? Ҳа, албатта, қимматли; балки, қирқ йилдан кейин ҳам эслаб юрарман...

Шундай қилиб, яна ёза бошлайман. Дарвоқе, энди буларнинг барини мухтасарроқ қилиб ҳикоя қилса ҳам бўлар; таассуротлар энди бошқачароқ...

Авалло, бувимизнинг ҳикоясини охирига етказиб қўяй-

лик. Эртасига у ҳаммасини бутунлай бой берди. Шундай бўлиши керак эди: ундайлардан кимда ким бу йўлга кирса, худди қорли тоғдан чанада тушгандек, тобора тезроқ, тезроқ қулайверади. У куп бўйи кечки соат саккизгача ўйинди; мен унинг ўйини тепасида бўлганим йўқ, бошқалар менга айтиб беришди.

Потапич куни бўйи воксалда унинг қошида бўлди. Бувимизга ўргатиб турган поляклар шу куни бир неча марта бир-бирлари билан ўрин алмашдилар. Бувимиз аввал геча сочидан тортқплаган полякни ҳайдаб юбориб, ўрнига бошқасини олди, лекин буниси унда ҳам бешбаттар чиқди. Кейин бунисини ҳам ҳайдаб, яна кетмай, шу ўртада кресло орқасида ўралашиб юрган, дам-бадам ўйинга бошини суқиб турган ҳалиги биринчисини чақирди, — лекин охирида нима қилишини билолмай қолди. Ҳайдалган иккинчи поляк ҳам ҳеч нари кетиници истамасди; уларнинг бири чап ёқда, иккинчиси ўнг томонда жойлашди. Улар гимага қўйиш, қанча қўйиш устида тинмай бир-бирлари билан тортиниб, бир-бирларини сўкишар, бир-бирларини «лайдаксан» деб ҳақорат қилишар, яна бошқа поляк сўкишларини ҳам оғизларидан қўйишмас, кейин яна яраниб олишар, пулни тартибсиз совуришар, бевошлик қилишарди. Улар жанжаллашиб қолганларида, ҳар бирлари ўзларича, яъни бири, мисол учун, қизилга, иккинчиси худди шу ернинг ўзида қорага қўярди. Алоҳа, улар бувимизнинг бошини бутунлай айлаштириб, тамомла чалкаштириб юборишди; ниҳоят, у йиғламоқдан бери бўлиб крупер чолдан ёрдам сўради, мени булардан қутқаринг, деди. Уларни қичқириб, қаршилик кўрсатишларига қарамай, дарҳол ҳайдаб чиқаришди. Уларнинг икковлари ҳам овозларини баралла қўйиб бараварига: кампир бизни алдади, у биздан қарз, бизга виждонсизлик ва насткашлик қилди, деб бақиринишарди. Шўрлик Потапич буларнинг барини менга ютқизиб келинган куни кечқурун кўзида ёш билан сўзлаб берди, поляклар чўнтақларини пулга тўлдириб олдилар, уларнинг пул ўғирлаб чўптақларига урганларини ўз кўзим билан кўрдим, деб нолиди, ҳалиги поляк бувимиздан беш фридрихсдор тилаб оларкан-да, дарҳол уларни рулеткага, бувимизнинг пуллари ёнига тикиб қўяркан. Бувимиз ютса, у менинг пулимни ютди, кампир эса ютқизди, деб дод-вой кўтаради. Уларни ҳайдаб чиқаришгаётганда, Потапич ўридан туриб, уларнинг чўнтақлари тўла олтин деб айтиб берибди. Бувимиз шу заҳоти крупердан илтимос қилибди. Иккала поляк қанча бақириб-чақирмасини (худди қўлга тушган жўжаҳўролар каби!), полиция келиб,

уларнинг чўнтақларини бўшатиб, пулларни бувимизга олиб берибди. Бувимиз то батамом бой бериб бўлгунча круперлар ҳамда воксал бошлиқларнинг анча-мушча ҳурмат-эътиборини қозонган. Аста-секин бутун шаҳарга унинг овозаси ёйилди. Сувга келган барча миллат фарзандлари, оддий ҳамда катта обрў-эътиборли кишилар «бир неча миллион» ютқизиб қўйган «une vieille comtesse russe, toshbee en enfance»ни кўргани оқиб келишарди.

Икки полякнинг зугумида қутқарганларига қарамай, бувимизнинг аҳволи сира-сира енгиллашмади. Уларнинг ўрнига дарҳол бутунлай соф русча сўзлашадиган, гарчи ўзи лакейга менгзаб кетса-да, лекин жентльменлар каби кийинган, шоп мўйлов, кеккайган учинчи поляк ҳам ўз хизматини таклиф қилди. У ҳам «паннинг товонларини ўпар», «паннинг оёғи остида ғубор бўлар», лекин атрофдагиларга кеккайиб, ҳукм ўтказмоқчи бўлар — бир сўз билан айтганда, ўзини бувимизнинг хизматкори эмас, хўжасидай гутарди. У дам-бадам, ҳар пул тикиш чоғида мен ўзим «атовли» пан бўламан, сизнинг бир тийин пулингиз менга керакмас, деб ёмон қасам ичгани-ичган эди. У қасамини шушчалар кўп такрорлардики, охири бувимиз ҳам анча юрак олдириб қўйди. Лекин бу пан ҳақиқатан ҳам аввалига бувимизнинг ўйинини бир оз ўйглаб берди, унинг омади кела бошлади, шунинг учун бувимизнинг ўзи унинг этагидан ушлаб олди. Бир соатдан сўнг воксалдан чиқариб юборилган бояги икки поляк яна бувимизнинг атрофида ўраллашиб, жуда бўлмаса, майда-чуйда ишларингизни бажариб тураминиз, дейишди. Потапичинг қасам ичиб айтишича, «атовли пан» улар билан кўз қисишиб, ва ҳатто билиштирмай уларга бир нарсаларни узатиб турган. Бувимиз овқат ҳам емай, креслодан ҳам тушмай ўтирганлиги учун полякларнинг бири чиндан хизматга яраган: югуриб бориб воксалнинг шу яқин орадаги овқатланish залидан бувимизга шўрва, кейин чой ҳам келтирган. Дарвоқе, овқат олиб келгани иккала поляк ҳам борган. Лекин кун охирида қолиб, бувимиз сўнгги пулларини ютқизаётганда, унинг атрофини илгари ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган, олтита поляк ўраб олган. Бувимиз охири тангаларини қўяётган чоғда, улар бувимизга қулоқ солиш у ёқда турсин, ҳатто, бутунлай эътибор беришмас, унинг бошидан ошиб столга чўзилишар, ўзлари пулга чапгал солишар, ўзлари хоҳлаганча пул тикишар, тортишар ва шовқин солишар, «атовли пан» билан худди ўз одамларидай муомала қилишар атовли пан эса сал бўлмаса бувимизнинг бор-йўқлигини унутиб қўяёзганди. Ҳатто бувимиз бор пу-

лини ютқизиб, кечқурун соат саккизда отелга қайтиб келастганда ҳам, уч-тўрт поляк уни ўз ҳолига қўймай, кресло теварагида чопқиллашиб келишар, бидир-бидир қилишиб, кампир бизни алдади, бизга ўз тегишимизни берсин, деб айлоҳаннос солишарди. То отелга довур шу ҳасратда келишган, ниҳоят, бу ерда уларни туртиб-суртиб ҳайдаб юборишган.

Потаничишиг ҳисобига қараганда, бугун кун бўйи кечагилардан ташқари ҳаммаси бўлиб тўқсон минг ютқизган. Беш процентли қоғозларини, ички зайёмларини, ёнида бор барча акцияларини бирин-кетин, бирма-бир айирбош қилган. Етти-саккиз соат қандай қилиб, қимирламай, столга тикилиб ўтирдийкин, деб ажабланган эдим, Потанич айтдики, у уч марта жуда кўп юта бошлаган; шундан, яна умидланиб, столдан нари кетолмай қолган. Айтмоқчи, бу ўйинга мубтало бўлганлар, одам суткалаб бир жойда картага тикилиб, икки кўзини ўнгидан ва чапидан узмай ўтиравериши мумкинлигини билишди.

Бу брада бизнинг отелимизда ҳам анча муҳим воқеалар бўлиб ўтди. Ҳали эрталаброқ соат ўн бир бўлмасдан, бувимиз уйдан чиқмасдан бурун бизникилар, яъни генерал билан Де-Грие охириги чорани қўллаб кўрмоқчи бўлишди. Улар бувимиз жўнаб кетиш ўрнига яна воксалга отланаётганлигини эшитиб, ҳаммалари жам бўлишиб (Полинадан ташқари) у билан сўнгиги марта ва ҳатто очиқчасига гаплашиб олиш учун келишди. Олдинда турган оғир қўйинчиликлардан титраб-қақшаган, юраги зириллаб турган генерал бир оз ҳаддан ошириб юборди: у ярим соат ялиниб-ёлворгач, ва ҳатто ўзининг қарзлари, *mademoiselle Blan*—сига бўлган муҳаббатини (у бутунлай ўзини йўқотди) очиқ тан олиб айтгач, генерал бирдан дўқ қилишга ўтди, бувимизга бақриб, оёқларини депсий бошлади; сиз наслу насабимизга иснод келтирясиз, бутун шаҳарга доғимиз кетди, ва ниҳоят... «Сиз рус номига доғ туширдигиз! — қичқирарди генерал, — бунга ҳали полиция бор!» Бувимиз алоҳа уни таёқ билан (ҳақиқий таёқ билан) қувиб чиқарди. Генерал ва Де-Грие эрталаб яна бир-икки марта кенгашиб олинди, улар, ростдан ҳам, полицияни бир амаллаб ишга солишнинг иложи йўқмикин? деб бошларини қотиришарди. Яъни, бир ҳурматли кекса аёл бахтсизликка учраб ақлдан озиб қолибди, охириги буд-шудини ўйнаб ютқизяпти ва ҳ. о. Хуллас, бироқ назорат ва ёки таъқиқ остига олиш мумкин эмасмикин?.. Аммо Де-Грие фақат елкасини қисар, тамомила лақашиқилдоқ бўлиб

қолган, кабинетнинг у бошидан бу бошига тинмай юрган генерал устидан кўзига қараб туриб очиқ куларди. Охири, Де-Грие қўл силтади-ю, қайгадир ғойиб бўлди. Кечқурун у отелдан бутунлай чиқиб кетганини, кетмадан олдин mademoiselle Blanche билан нима ҳақдадир кескин ва сирли гаплашганлигини эшитдик. Mademoiselle Blanche эса эртаминан қатъий ва кўндаланг чоралар кўрди: у генерални мутлақо ёнига йўлатмай қўйди, уни бутунлай «пуф, сассиққа» чиқарди. Генерал унинг кетида воксалга чопқиллаб борди ва уни кичкина князь билан қўлтиқлашиб юрган ҳолда учратди, шунда на у ва на madame veuve Cominges генерални танишди. Кичкина князь ҳам у билан саломлашмади. Mademoiselle Blanche уззукун князга ҳар томонлама ишлов бериб, хўп, чўқилаб кўрди, ундан тайинли бир гап кутди. Аммо, афсус! У князга ишониб қаттиқ алданган эди! Бу кичкина фалокат оқишом рўй берди; князь аравани қуруқ опқочиб юрганлиги маълум бўлди; боз устига Blanchедан вексель баробарида қарз кўтариб, рулетқада ўйнамоқчи ҳам экан. Blanche аччиқлашиб уни ҳайдаб юборди ва ўз хонасига қамалиб олди.

Шу кунни эрталабдан мен мистер Астлейнинг олдига бордим, тўғрироғи, эрталабдан бери мистер Астлейни қидириб, уни ҳеч тополмадим. Уни на уйдан, на воксалда ва на боғдан топа олдим. Бугун у ўз отелида овқатланмабди. Соат бешларда уни темир йўл томондан тўғри d'Angleterre меҳмонхонаси томон келаётганида кутилмаганда кўриб қолдим. У шошилиб қадам ташлар, нимадан-дир жуда ташвишли кўринар, лекин унинг юзидан ташвиш ва умуман қандайдир бир саросима изларини уқиб олин қийин эди. У одатдагидай: «А!» деди-да, менга самимий қўл чўзди, лекин йўлда тўхталиб ўтирмай таъжир ила шошиб кетаверди. Мен унга эргашдим: лекин менга шундай жавоб бердики, ундан оқибатда ҳеч нарсани сўраб улгуролмадим ҳам. Бунинг устига нимагадир унга Поллина ҳақда сўз очишга ёмон қисинмоқда эдим; мистер Астлейнинг ўзи қиз ҳақида ҳеч нима сўрамади. Мен унга бувимиз ҳақида гапириб бердим; у диққат билан жиддий туриб эшитди-да, елкасини қисди.

— У ҳаммасини ютқизди,— дедим.

— О, албатта,— жавоб берди у,— ахир у киши мен кетаётганимда ўйнагани борган эди, шунинг учун мен унинг ютқизиб қўйишини билган эдим. Агар вақтим бўлса, кўргани воксалга бораман, чунки менга жуда қизиқ...

— Қаерга кетган эдингиз?— дедим нега шу пайтгача буни сўрамагашимга ажабланиб.

— Мен Франкфуртга бориб келдим.

— Иш юзасиданми?

— Ҳа, иш билан.

Бошқа нимани ҳам сўрардим? Дарвоқе, мен ҳамон унинг ёнида кетиб борардим, лекин у бирдан йўл бўйида жойлашган «De quatre saisons»¹ отелига томон бурилди, менга бош силкиб қўйди-да, ғойиб бўлди. Уйга қайтаётиб мен аста-секин шуни англаб етдимки, у билан икки соат сўйлашганимда ҳам, барибир мутлақо ҳеч нарса била олмаган бўлардим, чунки... ундан сўрайдиган гапим ҳам қолмаган эди! Ҳа, тўғриси ҳам шу! Мен ҳозир ҳечам унга саволимни эплаб беролмасдим.

Шу кунни Поллина дам болалар ва энага билан боғда айлашиб юрди, дам уйда ўтирди. У анча вақтдан бери ўзини генералдан олиб қочар, у билан жилла қурса бирор жиддийроқ нарса устида бир оғиз сўз қотмасди. Буни сезганимга анча бўлди. Лекин бугун генералнинг аҳволи қандай эканлигини билганимдан, у ўз қизини четлаб ўтиши мумкин эмас, яна ҳам тўғрироғи, ораларида муҳим оилавий гап бўлмайд иложи йўқ, деб ўйлардим. Аммо мистер Астлей билан гаплашиб отелга қайтиб кела туриб, Полиани болалар билан учратдим, унинг чеҳраси гоёта осуда эди, гўё онлада турган бўрон ёлғиз унгагина тегмай ўтганди. Унга таъзим қилдим, бошини силкиб қўйди. Хужрамга таянган бўлиб қайтдим.

Албатга, у билан гаплашишдан ўзимни олиб қочар, Вурмергельмлар билан бўлган ҳангомадан сўнг бирор марта ҳам унинг олдига бормаган эдим. Мен маълум даражада аразлаган, ўз баҳойимни оширмоқда эдим; лекин вақт ўтган сайин юрагим қаҳр-газабга тўлиб тошмоқда эди. Мени зигирча севмаганда ҳам, барибир меннинг ҳис-гуйгуларимни мунчалар оёқ ости қилини, кўнгил изҳорига шунчалар менсимай қараш лозимиди? Ахир, уни қанчалар чин дилдан севишимни яхши билади-ку. Ахир унинг ўзи менга шу ҳақда сўзлашимга иън ва ижозат берарди-ку! Рост, ўртанизда бу гаплар жуда галати бир тарзда бошланди. Бунга бир оз вақт, икки ойлар чамаси бўлди, у мени кўнгилга яқин ола бошлагани, дўстлашмоққа урицаётганини сезиб қолдим, у мени аста синаб кўрарди чамаси. Лекин ўшанда негадир бу ишимиз унча юришмади; унинг эвазига мана шу галати муносабатлар қолди; мен шу боис у билан шун-

¹ «Йилнинг тўрт фасли» (франц.).

дай муомала қилардим. Лекин унга муҳаббатим ёқмаса, унда тўғрисиши айтиб, бу ҳақда бошқа оғиз очманг, деб қўя қолмайдими?

Менга сўйлашни ман этмайдилар; ҳатто унинг ўзи баъзан шундан гап очишга шама қилади ва... устимдан кулади. У менинг жаҳлимни чиқаради, атай азоб беради, кейин мендан бутунлай нафратланиб юради, зарра писанд қилмайди, гўё бошимдан совуқ сув қўйиб юборади,— мана шу унга жуда ҳам ёқади, мен бунн энди аниқ билдим, сездим. Ахир, у билади, мен усиз яшай олмайман. Барон ҳангомасидан бери мана уч кун ўтди, мен бу *фирқни* кўтаролмайман. Мен ҳозир уни воксалда учратиб қолганимда, юрагим шу қадар гурсиллаб уриб кетдики, рангим қумдай ўчди. Лекин ахир у ҳам менсиз яшай олмайди-ку! Мен унга керакман,— лекин наҳотки, наҳотки унга Балакирев каби масхаравоз даркор?

Унинг бир сирин борлиги, равшан! Бувимиз билан унинг ўртасида ўтган гап юрагимга тикандай ботди. Ахир унга юрагингизини очинг деб, минг бора ёлвордим, ахир у билар эди-ку, мен ҳақиқатан ҳам, унинг учун бошимни беришга тайёрман. Лекин у нафратланишдан бошқасини билмайди, мен унга жонимни бағишласам, у эса баронга дучор қилади! Бунга қандай чидаб бўлади? Наҳот, у бу ёруғ дунёда ўша француздан бошқа ҳеч нарсани ўйламайди? Мистер Астлей-чи? Бироқ бунга келганда, ҳеч нарсани мутлақо тушуниб бўлмас, ваҳоланки, о, худойим-эй, мен қанчалар азоб чекардим!

Уйга келдим у газабим дарёдай тошиб қўлимга қалам олдим-да, унга шундай деб хат ёздим:

«Полина Александровна, гинт қолнидан кўчди, мен аниқ биламан, бунинг сизга ҳам дахлдор ери бор. Охири маротаба сўрайман: сизга менинг бошим керакми, йўқми? Мабодо, бирор нимага ярасам,— мен буткул сизнинг ихтиёрингиздаман, мен ҳозирча ўз хонамдаман, ҳеч қаерга чиқмайман ва бормайман. Керак бўлсам,— ёзиб юборинг ё кўнгироқ қилинг».

Хатни коридорнинг югурдагидан бериб юбордим, фақат ўз қўлига етказишни тайинладим. Мен жавоб кутмовдим, бироқ югурдак уч дақиқадан сўнг қайтиб келди-да, «салом айтдилар», деди.

Соат сттиларда мени генералнинг олдига чақирдишди.

У кабинетда бир ёққа отлангандай бўлиб кийинган ҳолда турарди. Шляпа ва ҳассаси диванда ётарди. Кириб борганимда у хонанинг ўртасида оёғини кериб турар, бели қўйя солинган, ораёғини чиқариб ўзи билан ўзи ни-

манидир гаплашар эди. Менга шундай бўлиб туюлди. Лекин менга кўзи тушиши билан қичқириб мен томон отилди, беихтиёр ўзимни орқага ташладим, қочиб кетмоқчи бўлдим. Лекин у иккала қўлимдан ушлаб олди-да, диванга қараб судради. Ўзини диванга ташлади, мени рўпарасиданги креслога ўтказди ва қўлларимни қўйиб юбормай, лаблари қалтираганча, киприкларига бирдан ёш қалқиб, ялниниб ёлвора бошлади:

— Алексей Иванович, қутқаринг, қутқаринг, раҳм қилинг!

Мен анчагача ҳеч нарса тушунолмадим; у тинимсиз гапирар, гапирар, гапирар; тўхтовсиз, такрорларди: «Раҳм қилинг, раҳм қилинг!» Ниҳоят, у бирон нима деб маслаҳат беришим, йўл-йўриқ кўрсатишимни сўраётганини англадим; яна ҳам тўғрироғи, ҳамма ташлаб кетган бу одам қайгу-гамга ботиб ваҳима ичиди мени эслаб чақиртирган, маана энди юрагини тўкиб соляпти, тўкиб соляпти, тўкиб соляпти.

Унинг мияси чалғиб кетган, ҳар қалай, бутунлай ўзини йўқолиб қўйганди. У олдимда қўлларини қовуштирар, сал бўлмаса тиз чўкишга ҳам рози эди, фақат (сиз нима деб ўйловдингиз?) мен ҳозир mademoiselle Blanche олдига борсам, бас, унга гапирсам, йўлга солсам, генералнинг ҳузурига қайтинг унга турмушга чиқинг, десам бас.

— Қандай бўларкин, генерал,— деб қичқириб юбордим мен,— mademoiselle Blanche шу пайтгача ҳам ҳатто қайрилиб қарагиси келмайди менга? Менинг қўлимдан нима келади?

Лекин эътироз билдиришнинг фойдаси йўқ эди. У нима деяётганингизни тушунмасди. У бувимиз ҳақида ҳам алланималар дер, лекин гаплари тутуруқсиз эди; ҳамон полицияга мурожаат қилмоқчи бўларди.

— Бизнинг, бизнинг,— деб бошларди у қаҳр-газабни тўлиб-тошиб,— бир сўз билан айтганда, бизнинг тартиб-қондали жамиятимизда бошлиқлар бор, бундай кампирлар устидан дарҳол васийлик ўрнига қўйилган бўларди! Ҳа, шундай, марҳаматли афандим, шундай,— деб давом этди у ўғит ва дашном оҳангида, кейин ўридан салчиб туриб, хонада у ёқдан бу ёққа бориб кела бошлади;— сиз ҳали бундан хабарингиз йўқмиди, марҳаматли афандим, деб мурожаат қилди у ҳаёлида аллақандай марҳаматли афандига қарата бурчакка тикилганча,— маана энди биласиз... шундай, ҳа... бизда бундай кампирларни икки букиб ташлашади, ҳа, икки букиб, икки букиб, ҳа-а, шундай... о, жин чалган!

Шунда у яна ўзини диванга ташлар ва бир зумдан сўнг йингламоқдан бери бўлиб, ҳансираб, нафаси бўғилиб, mademoiselle Blanche менга тегмаяпти, чунки телеграмма ўрнига кампирнинг ўзи келди, мапа энди мерос ҳам тегмайди, деб ҳиқиллаб, сўзлай бошларди. Мени буларнинг ҳеч қайсисини билмайди, деб ўйларди. Мен Де-Грие ҳақида оғиз очдим; у қўл силтади:

— Кетди! Ҳамма нарсам унинг қўлида гаровда; шишйдам бўлдим! Сиз олиб келган ўша пуллар.. ўша пуллар,— билмайман, қанча қолдйқини, етти юз франкча қолган бўлса керак, хўп — бас, ҳаммаси тамом, энди нима бўлади — билмайман, билмайман!..

— Отелнинг ҳақиқини қандай тўлайсиз?— деб қичқирдим мен ваҳима босиб,— хўп... кейинчи?

У ҳаёли оғиб қаради, лекин чамаси, ҳеч нима тушунмади ва ҳатто менинг гапим қулоғига қирмади ҳам. Мен Полина Александровна билан болалар ҳақида оғиз очмоқчи бўлдим, у шоша-пиша жавоб берди:

— Ҳа! Ҳа!— лекин у шу заҳоти яна князь ҳақида, Blanche энди у билан кетажаги ҳақида гапга тушиб кетар ва шунда...ва шунда,— мен шма қилай, Алексей Иванович?— деб мурожаат қиларди менга бирдан.— Худо ҳаққи! Мен нима қилай,— ахир ўзингиз айтинг, бу ношқўрликку! Ахир, бу ношқўрлик эмасми?

Охири ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

Нима ҳам қилиб бўларди бу одамни: лекин уни ёлғиз қолдириш ҳам ҳозир хавфли эди; бир ишқал чиқини ҳеч гап эмасди. Мен ҳар қалай ундан бир амаллаб қутулдим, бироқ энагага ундан тез-тез хабар олиб туриш кераклигини айтдим, бундан ташқари коридор югурдаги эсликкина йиғит эди, унга ҳам тушунтирдим; у ҳам майли кўз-қулоқ бўлиб тураман, деди.

Генералнинг олдидан қайтган заҳотимоқ Потанич келиб бувимиз сўраётганини айтди. Соат кеч саккиз бўлган, у ҳозиргиёна воксалдан икки қўли бўшаб қайтганди. Мен унинг олдига йўл олдим: кампир бутунлай абгор бўлган ва афтидан бетобланиб креслода ўтирарди. Марфа унга чой келтириб, зўрлаб ичирмоқда эди. Бувимизнинг овози ҳам, сўзларининг оҳанги ҳам тамомила ўзгариб қолганди.

— Омонмисиз, отахон, Алексей Иванович,— деди у аста виқор билан бошини эгиб,— кечиринг, яна бир карра безовта қилдим, кекса одамдан хафа бўлманг. Мен, отахон, бор-йўғимни у ерда қолдириб келдим, юз минг ҳисоби. Яхши қилган экансан, кеча мен билан бормай. Энди

пулим қолмади, бир тийин ҳам йўқ. Бирпас қоллишга ҳам тоқатим етмайди, тўққиз яримда жўнаб кетаман. Сенинг анови одамингга, Астлеймиди оти, киши юбордим, мен ундан бир ҳафта муддатга уч минг франк қарз бериб турармикин, деб сўрамоқчиман. Сен ҳам унга ишонтириб айт, тагин кўнглига бир нарса келтириб; йўқ деб юбормасин. Мен ҳали, отахон, жуда бойман. Менинг учта катта қишлоғим ва иккита уйим бор. Пулим ҳам жуда қуриган эмас, ўзим билан ҳаммасини олиб келмаганман. Буи шунинг учун айтиб қўйяпманки, тагин у шубҳаланиб ўтирмасин... Э, ана ўзи ҳам келиб қолди! Яхши одамнинг садагаси кетсанг арзийди.

Мистер Астлей бувимиз чақирганини эшитиб, ҳаялламай дарров етил келди. У узоқ ўйлаб ўтирмай, ганин ҳам чўзмай дарҳол бувимизга уч минг франкни вексель баробарига санаб берди, бувимиз вексельга қўл қўйди. Шу ишни битириб, у таъзим қилди-да, тезгина чиқиб кетди.

— Энди сен ҳам бора қол, Алексей Иванович. Бир соатдан ошиқроқ вақт бор, бирпас ётай, суяқларим сирқирайити. Мен қариб мияси ачиган камширдан кўнглиниг оғримасин. Энди ёш-ялангларни енгилтак деб айбламай-яна, анови шўрлик генералингизни ҳам қоралаб гуноҳга ботмай. У пул беришимни кутади, унга пул бермайман барибир, нега десанг, — менимча, жуда эсини еб қўйганга ўхшайди, фақат мен қариб қуюлмаган тентак ҳам, ундан кўра ақллироқ эмасман. Ҳақиқатан ҳам, худо қарсан деб аяб ўтирмайди, такаббурни жазолайди. Хўн, хуш қол, Марфуша, кўтар мени.

Бироқ, мен барибир бувимизни кузатиб қўйишим керак. Бунинг устига мен нимадандир тоқатсизланардим, назаримда худди мана ҳозир, шу тобда нимадир рўй берадигандай эди. Хужрамда ўтиролмасдим. Коридорга чиқардим, ҳатто бирпас хиёбонни ҳам айланиб келдим. Менинг қизга ёзган хатим равшан ва қатъий, ҳозир рўй бераётган қиёмат қойимга эса — чора йўқ, уни орқага қайтариб бўлмайди. Отелда Де-Гриенинг жўнаганини эшитдим. Мана энди ниҳоят, қиз мени дўст ўрнида кўрмаганда ҳам, балки хизматкор ўрнида кўришдан қочмас. Ахир, унга жуда бўлмаса, югурдак керакдир: ёрдамим тегиб қолар, ахир!

Бувимизни поездга чиқариб, кузатдим. Ҳаммалари алоҳида онлавий вагонга жойлашдилар. «Раҳмат сенга, отахон, менга сидқидилдан ёрдам бердинг, — деб хўшлашди мен билан бувимиз, — Прасковьяга кеча айтган гапларимни эслат, — мен уни кутаман».

Уйга қайтдим. Генерал хонаси олдида ўта туриб, эпагани учратдим, унда генерални сўрадим. «Э, отам, ёмонмас»,— деб жавоб берди у похушлик билан. Шунга қарамай, ичкарига кирдим, лекин кабинет эшиги рўпарасида ҳайратланиб тўхтаб қолдим. Mademoiselle Blanche билан генерал нимадандир ўзларини тўхтатолмай хахолашарди. Vuve Cominges шу ерда, диванда ўтирарди. Генерал афтидан, хурсандчиликдан телба бўлаёзган, нималарнидир типмай ажираб, ўзини сира тўхтатолмай асабый қиқирлаб кулгани-кулган, кулгисидан унинг юзи сон-сапоқсиз майда ажишлар билан қопланар ва кўзлари ҳам буткул кўринмай кетарди. Менга кейинроқ Blanchенинг ўзи айтиб берди, у князини ҳайдаб чиқаргач, генерал кўз ёши тўкиб ўтирганлигини эшитибди-да, унга бирпас бўлса ҳам таскин бериш учун олдига кирибди. Бироқ генерал бечора худди шу дамларда унинг тақдири ҳал бўлганлигини, Blanche эртага эрталаб биринчи поезд билан Парижга қанот қоқиш учун отланаётганлигини билмас эди.

Генерал кабинетининг остонасида бир зумгина турдим-да, ичкарига кириш фикридан қайтдим, аста билинтирмай чиқиб кетдим. Тепага кўтарилиб, ҳужрамнинг эшигини очдим, ера-шира қоронғуликда бурчақда дераза олдида, курсида кимдир ўтирганлигини сезиб қолдим. Мен кирганимни кўриб, у ўрнидан турмади. Мен шошиб яқин бордим, қарасам,— нафасим бўғзимга тикилди. Бу Полина эди!

XIV боб

Мен қичқириб юбордим.

— Нима? Нима?— деб галати сўрарди у. Қизининг ранги ўчган, тумтайиб қараб турарди.

— Нима дейсизми? Сизмисиз? Ўзингизми шу!

— Мен бир келсам, *бугунлай* келаман. Одатим шундай. Сиз ҳозир ўзингиз кўрасиз. Шамни ёқинг.

Мен шамни ёқдим. Қиз ўрнидан турди, стол олдига келди-да, унинг устига очилган хат қўйди.

— Ўқинг,— деб буюрди у.

— Бу, бу Де-Гриенинг қўли!— деб қичқириб юбордим мен хатга ёпишиб. Қўлларим қалтирар, хат сартлари кўз ўнгимда сакранарди. Мен сўзма-сўз айтиб беролмайман,— лекин сўзма-сўз бўлмаганда ҳам, фикрлариши келтира оламан, мапа у:

«Mademoiselle»,— деб ёзарди Де-Грие,— побоп паронт туфайли дарҳол жўнаб кетингга мажбурман. Мен

барча шароит аниқ-равшан бўлмагунга қадар сиз билан тўқис-туғал гаплашиб олишдан атай қочиб юрганлигимни ўзингиз ҳам, албатта, сезгандирсиз. Кекса (de la vieille dame) қариндошингизнинг келиши, унинг бемаъли қилиқ-лари барча шубҳаларимни тарқатиб юборди. Менинг ўз ишларим анча-мунча пароканда бўлиб қолганлиги боисидан ширин умидлар илинжида узоқ юрмоқликдан маҳрумман, шунча пайт шу илинж билан юрганам ҳам етар дейман. Ўтган ишга саловат, лекин умид қиламанки, менинг ушбу хатти-ҳаракатимдан жантилом ва пок одам учун (gentilhomme et honnete homme¹) хос бўлмаган номunosиб бир нарса кўрмассиз. Ўғай отангизга қарз бериб, бор пулларимдан айрилдим, менга энди фақат бирдан-бир чора қолади: мен Петербургдаги дўстларимга хабар қилдим, улар дарҳол менга гаров берилган мол-мулкни сотиш билан шуғуллападилар; бироқ, мен шунга ҳам биламанки, сизнинг енгилтак ўғай отангиз шахсан сизга тегишли бўлган пулларни ҳам совуриб йўқ қилган, шунинг учун ҳам мен эллик минг франкнинг баҳридан ўтаман, шу миқдордаги гаровга қўйилган мол-мулк қоғозини унга қайтараман, мапа энди сиз барча йўқотган нарсаларингизни, мулкни ундан қонуний йўл воситасида қайтариб олиш, талаб қилишга ҳақингиз бор. Шунга ишончим камликки, mademoiselle, ҳозирги ҳол-аҳволни пазарда тутганда, менинг бу ишим сиз учун гоётда фойдали бўлади. Яна шунга ҳам ишончим камликки, бу билан ҳалол ва олижаноб инсон сифатидаги ўз бурчимни адо этган бўламан. Ишонинг, сизнинг ёдингиз абадулабад юрагимда муҳрлангандир».

— Нима бўпти, ҳаммаси равшан,— дедим Полинага қараб,— наҳот, сиз шундан бошқача бўлади деб кутган бўлсангиз?— қўшиб қўйдим ғазабланиб.

— Мен ҳеч нима кутмовдим,— жавоб берди Полина афтидан ўзини босиб, лекин овози қандайдир ғалати титрар эди:— аллақачон бир қарорга келганман; мен унинг фикрларини ўқирдим, нима деб ўйлаб юрганини билган эдим. У ўйлагандики, мен уни қидириб... талаб қилиб туриб оламану... (У тўхтади, гапини чала қолдириб, лабини тишлади ва жим бўлди.) Мен унга нисбатан кўнглимда икки баравар кучли нафрат туйдим,— деб бошлади у яна,— қани нима қиларкин деб кутиб юрдим. Агар мерос ҳақида телеграмма келса, мен анов тентак (ўғай отам) олган қарзларни башарасига отиб, ҳайдаб юбормоқчи эдим! Анча, анча вақт бўлди, уни жуда ёмон кўриб қолдим. О, у

¹ Дворянин ва тузук одам (франц.).

аввалгига сира ўхшамайди, минг карра ўхшамайди, мана энди мана энди!.. О, унинг қабих башарасига шу эллик минг билан туширсам, тунурсам афтига, қанчалар бахтли бўлардим...

— Лекин қоғоз — эллик минг баробарида қайтариб берган гаров қоғози — генералнинг қўлидами, ахир? Уни олиб Де-Гриена қайтариб беринг.

— О, ундаймас! Ундаймас...

— Ҳа, рост, рост, ундаймас! Энди генералнинг ҳам иложи қанча? Кампир-чи? — бирдан қичқирдим мен.

Полина менга қандайдир фаромуш ва тоқатсиз нигоҳ ташлади.

— Бувимизга нима? — гаплашиб деди Полина, — мен унинг олдига боролмайман... Умуман, ҳеч кимдан кечирим сўрамоқчи эмасман, — деб қўшиб қўйди у жаҳли чиққан ҳолда.

— Нима қилиш керак? — қичқирдим мен, — қандай, қандай қилиб, шу Де-Гриени севиб юрибсиз! О, аблаҳ, аблаҳ! Хўп, истайсизми, мен уни дуэлда ўлдираман! Ҳозир у қаерда?

— У Франкфуртда, у ерда уч кун туради.

— Бир оғиз сўзингиз, ва мен ўша ерга жўнайман, эртагаёқ, биринчи поезд билан! — гўлдирадим мен аллақандай аҳмоқона тарзда жўшиб.

Қиз кулиб юборди.

— Ундай бўлса, у ҳали айтса ҳам керак: аввал эллик минг франки қайтариб беринглар деб. Бунинг устига у уришиб нима ҳам қиларди?.. Қандай бемаъни!

— Унда ахир, қаердан олса бўлади эллик минг франки, қаердан? — такрорладим мен тишларимни гижирлатиб, гўё шунча пул ерда ётибди-ю, кўтариб олинса кифоя қиладигандай. — Менга қаранг: мистер Астлей-чи? — сўрадим мен, миямда қандайдир ғалати бир фикр уйғониб.

Қизнинг кўзларидан учқунлар сачради.

— Нима бўпти, агар *сени* ташлаб, шу инглизнинг олдига боришимни ўзинг истаб турган бўлсанг? — деди у юзимга ўқдек нигоҳ ташлаганча, аччиқ жилмайиб. У умрида биринчи маротаба менга *сенлаб* гапирган эди.

Қизнинг шу тобда ҳаяжондан боши айланиб кетди шекилли бирдан диванга беҳол ўтириб қолди.

Мени худди яшин ургандай бўлди: шу ўзимнинг кўзларимми, шу ўзимнинг қулоқларимми ишонамай қотиб қолгандим! Бундан келиб чиқадики, демак, у мени севар экан-да! У мистер Астлейнинг олдига эмас, менинг ҳузуримга келди! Қиз бола ёлғиз ўзи меҳмонхона-

даги менинг хонамга келибдими, — демак, халқнинг гап-сўвидан чўчиб ўтирмаган, — мен, мен бўлсам, унинг қаршисида қаққайиб турибману яна ҳеч балони тушунмайман!

Хаёлимда галати ваҳшиёна бир фикр ялг этиб кетди.

— Полина! Менга бир соат муҳлат бер! Мени шу ерда бир соат кутиб тур ва... мен ҳозир қайтиб келаман! Бу... бу жуда зарур! Мана, кўрасан! Шу ерда тур, шу ерда тур!

Ва унинг менга ажабсиниб савол аломати билан қараганига эътибор бермай хонадан чопиб чиқиб кетдим; у изимдан нимадир деб қичқириб қолди, лекин мен орқамга қайтмадим.

Ҳа, баъзан жуда ҳам ёввойи бир фикр, кўринишдан сира иложи бўлмаган фикр миямда шунчалар қаттиқ ўр-нашиб қоладики, уни қандай қилиб бўлса-да, амалга ошириш мумкиндек туюлади... Бу ҳам майли-я, агар фикр кучли, эҳтиросли истак билан омухта бўлиб кетса, уни баъзан ниҳоят аллақандай қисматда бор, зарурий, ато этилган, бўлмай иложи йўқ, рўй бермай қолмайдиган алланарса деб биласан! Балки бу ерда яна бошқа бирон нарса бордир, аллақандай олдиндан сезишлар, проданинг аллақандай фавқулодда зўрайиши, ўз хаёлларинг билан ўзингни оғулаш ёки шунга ўхшаш яна бирон нималар бордир билмайман; лекин бу оқшом (мен уни ҳеч қачон унутмайман) ҳаётимда бир мўъжиза содир бўлди. Уни оддий ҳисоб билан изоҳлаш мумкин бўлса-да, шунга қарамасдан, барибир мен учун у ҳали-ҳанузгача мўъжиза. Лекин нима учун, нима учун бу ишонч анча пайтлардан бери менда шунчалар тирак, шунчалар маҳкам ўрнашган эди экан? Менга ишонинг, мен бу ҳақда, яна сизга такрорлаб айтаман, — бошқалар қаторидаги (демак, рўй бермаслиги ҳам мумкин бўлган), лекин қандайдир рўй бермасдан қолиши сира мумкин бўлмаган бир ҳодиса каби ўйлар эдим!

Соат ўндан чорак ўтганди; мен воксалга қатъий ишонч ва шу билан бирга қаттиқ ҳаяжон ичида кириб бордим, илгарги ҳеч бундай бўлмаган эдим. Ўйин залларида эргалабга қараганда икки баробар оз бўлса-да, лекин ҳали анчагина одам бор эди.

Соат кечки ўнлардан сўнг ўйин залларида чинакам ашаддий ўйинбозлар қоладилар, шифоли сувларда улар учун рулеткадан бошқа ҳеч нарса йўқ, улар бу ерларга фақат рулеткани деб келадилар. Кўзларига ундан ўзга ҳеч нима кўринмайди, бутун мавсум давомида бошқа ҳеч нарса билан қизиқмайдилар, эрталабдан қора тунгача

ўйини столддан бошларини кўтармайдилар, агар иложи бўлса то тонггача ҳам мишжа қоқмай ўйнайверган бўлардилар. Улар кечаси соат ўн иккида рулеткани бекитсалар, жуда хафа бўлиб тарқалишадилар. Соат ўн иккилар бўлиб қолганда, катта крупер рулеткани ёпиш олдидан: «Les trois derniers coups, messieurs»¹ деб эълои қилганида, улар мана шу қолган охириги уч зарбга чўнтакларидagi бор пулларини қоқиштириб қўймоқчи бўлиб шопиладилар,— ва ҳақиқатан ҳам, энг катта чув тушишлар худди мана шунда рўй беради. Мен илгари бувимиз ўтирган столга ўтиб бордим. Одам унчалар тикилишч бўлмаганлиги сабабли мен кўп ўтмай стол тепасига ўрнашиб олдим. Шундоққина олдимда кўк мовут устига: «Passe» деган сўз ўйиб ёзилган эди. «Passe» дегани — ўн тўққиздан тортиб, то ўттиз олтигача бўлган рақамлар қатори. Биринчидан ўн саккизгача довури бўлган рақамларнинг биринчи қатори «Manque» деб аталади. Лекин бу билан менинг нима ишим бор? Мен охириги зарб қайси рақамга тушганлигини чамалаганим ҳам, ҳатто эшитганим ҳам йўқ, ўйин бошлаш олдидан жиндак бўлса-да, ҳисоблайдиган ҳар бир ўйинбоз буни албатта суриштириб кўрган бўларди. Мен йигирма фридрихсдор пулимнинг ҳаммасини чиқардим олдимдаги «passe»га тапладим.

— Vingt deux!²— қичқирди крупер.

Мен ютдим ва яна ҳаммасини: олдинги ва ютган пулимни тикдим.

— Trente et un³,— деб қичқирди крупер. Яна ютуқ чиқди! Ҳаммаси бўлиб, демак, пулим саксон фридрихсдорга етди! Мен шу пулининг бариини ўрта ўн икки рақамга қўйдим (ютуқ уч барабар, лекин икки имконият ўзинингга қарши) — дигирчак айлана кетди ва йигирма тўрт чиқди. Менга уч даста эллик фридрихсдорлик ва ўнта олтин тапта тўладилар. Олдингисини ҳам қўшганда ҳаммаси бўлиб икки юз фридрихсдор.

Мен худди иситмалаётгандай эдим, бир уюм пулният бариини қизилга суриб қўйдим — ва дарров ҳушим ўзимга келди! Шу кеча ўйнаб туриб, мана энди даҳватан қўрқиб кетдим, бадашим музлади, қўл-оёқларим қалтиради. Бирдан хаёлимга бир нарса урилди: ҳозир ютқизиб қўйсам, нима бўлади! Ўртага менинг бутун ҳаётим қўйилганди!

¹ Охириги уч ўйин, жавоблар! (франц.).

² Йигирма икки! (франц.).

³ Ўттиз бир (франц.).

— Rouge!— қичқирди крупер,— ва мен енгил нафас олдым, вужудимдан ўтли чақмоқлар ўрмалагандай бўлди. Ютуғимни банк билетлари ҳисобига тўлашди; пулим тўрт минг флорини саксон фридрихсдор бўлди! (Мен ҳали қапча ютганимни ҳисоблаб боришга қобил эдим).

Кейин мен икки минг флоринни яна ўн икки ўрта рақамларга тикдим ва ютқиздим; кейин тиллаларим ва саксон фридрихсдорни тикдим ва буни ҳам ютқиздим. Мен қутуриб кетдим: охири қолган икки минг флоринни ўн иккита биринчи қатор рақамларга қўйдим — шундай, тавақкалига, нима бўлса бўлар, ҳисоблаб ҳам ўтирмадим! Дарҳақиқат, бир зумгина ниманидир кутдим, бу кутини мадам Бланшар Парижда ҳаво шарида ерга учиб келаятганда бошидан кечирган ҳиссиётларга ўхшарди.

— Quatre!¹— қичқирди крупер. Ҳаммаси бўлиб олдинги қўйганим билан олти минг флорин қўлимга кирди. Мен ўзимни голиб сеза бошладим, мен энди ҳеч нарсадан, ҳеч нарсадан қўрқмасдим ва тўрт минг флоринни қорага қўйдим. Менинг кетимдан тўққизтача одам дарҳол шоша-пиша қорага тикдилар. Круперлар бир-бирларига қараб, имлашиб гаплаша бошладилар. Атрофда говур-ғувур ҳоким, кутишмоқда.

Қора чиқди. Шундан кейин ҳисобни ҳам, қандай, нимага қўяётганимни ҳам унутдим. Фақат шуниси худди тушдагидек эсимдаки, мен чамаси ўн олти минг флорин ютиб олгандим: бирдан бадбахт уч зарб билан ўн икки мингини ютқизиб қўйдим; кейин охириги тўрт мингини «разе»га сурдим (мен энди ҳеч нарсани сезмай қўйгандим, миямда ҳеч қандай фикр йўқ, фақат ғайришунурий тарзда кутмоқда эдим) — ва яна ютдим. Кейин яна тўрт марта кетма-кет ютдим. Фақат шуниси эсимдаки, мен пулларни минг-минглаб сунуриб олардим; яна шу ҳам хотирамдаки, кўпроқ ўрта ўн икки рақамга ютуқ чиқиб турди, мен уларга жуда яхши ёпишиб қолдим. Уларнинг чиқишида ҳам аллақандай изчиллик бор эди — кетма-кет, уч-тўрт маротаба чиқиб, кейин икки гал йўқ бўлиб кетар, сўнг яна уч ёки тўрт маротаба кетма-кет чиқа бошларди. Мана шу ажойиб изчиллик баъзан қават-қават бўлиб келади — худди мана шу қўлда қалам билан ҳисоблаб ўтирадиган кўпни кўрган қирриқ ўйинчиларни ҳайрон қилиб қўярди. Баъзан бунда, қисматнинг жуда қалтис ҳазилларига дуч келасиз!

Келганимга ярим соатдан ортиқ вақт ўтгандир деб

¹ Тўрт! (франц.).

ўйлайман. Бирдан крупер менга ўттиз минг флорин ютганимни маълум қилди. Банк бир қўл учун шундан ортиқ жавоб бермаганлиги боисидан рулеткани эртага эрталабгача ёпадиган бўлдилар. Мен барча тиллаларимни олиб чўнтаklarимга тиқиштирдим, барча қоғоз пулларимни йиғиштирдим-да, дарҳол бошқа зал, бошқа рулетка, бошқа столга ўтдим. Ҳамма орқамдан эргашиди. Бу ерда менга дарров жой бўшатишди ва мен тагин ҳеч ҳисоблаб ўтирмасдан таваккалига тика кетдим. Мени нима қутқариб қолди экан, билмайман!

Шуни ҳам айтиб қўяйки, гоҳ-гоҳ миямда ўз ҳисобим лип-лип ўтарди. Баъзи рақамлар ва имкониятлар менга ёқиб қолар, лекин тез орада уларни бир чеккага йиғиштириб, тагин онгсиз суратда қўя бошлардим. Мен афтидан, жуда паришон эдим шекилли: эсимда круперлар бир печа маротаба менинг ўйинимни тўғрилаб қўйишди. Мен қўнол хатолар қилардим. Чаккаларим жиққа ҳўл бўлиб кетган, қўлларим тўхтовсиз қалтирарди. Поляк шўринг қургурлар ҳам ёрдам бермоқчи бўлиб атрофимда ўралашиб қолишди, лекин мен ҳеч кимга қулоқ солмасдим. Омад деганининг кети узилмасди! Бирдан атрофдан шовқин-сурон ва кулги кўтарилди. «Баракалла, қойил, қойил!»— деб қичқирарди ҳамма, баъзилар ҳатто чапак чалишарди. Мен бу ердан ҳам ўттиз минг ютдим, шундан сўнг бу ерда ҳам банкни эртагача ёпиб қўйдилар!

— Кетинг, кетинг,— деб шишпирди кимдир ўнг томонимдан. Бу қандайдир франкфуртлик жуҳуд экан: у ёнимдан ҳеч нари кетмас, афтидан менга ёрдамлашган ҳам эди.

— Худо ҳаққи кетинг,— деб пиширлади бошқа бир товуш чап қулоғимга. Мен кўз қиримни ташладим. Бу жамгарона, лекин ораста кийинган, ёши ўттизларга бориб қолган, сўлгин ва аллақандай рангпар юзлари ҳозир ҳам мўъжизий бир ҳусндан дарак бериб турган хоним эди. Мен шу дақиқада қоғоз пулларни гижимлаб чўнтаklarимга суқар, стол устида сочилиб ётган тиллаларимни йиғиштирардим. Охири эллик фридрихсдорлик дастанни олдим-да, ҳеч кимга билдиштирмай хонимнинг қўлларига тутқиздим. Негадир жуда ҳам шундай қилгим келди ва шунда ушунг нозиккина ориқ бармоқлари қўлларимни ҳаддан ташқари миннатдорчилик билан қисиб қўйди. Буларнинг бари кўз очиб-юмгунча бир фурсат ичида бўлиб ўтди.

Ҳаммасини йиғиштириб, мен бошқа *trente et quarante* залига ўтдим. Бу залда киборларга мансуб кишилар ўтирдилар. Бу ўйин рулетка эмас, карта. Банк бу ерда бир-

варакай юз минг талерга жавоб беради. Бир тикинида бу ерда ҳам энг кўпи билан тўрт минг флорингача қўйиш мумкин. Мен ўйинни ҳам, қандай қўйишликни ҳам мутлақо билмас, фақат бу ерда ҳам қизил ва қора бўлиб, шуларинигина билардим. Мен шуларни мўлжалга олдим. Бутун воқеал атрофимга тўшланди. Шу вақт ичида бирон марта Полина ҳақида ўйладимми, эсимда йўқ. Ўшанда пуллар менинг олдимда хирмон бўлиб уюла бошлаган, уларни ҳовуч-ҳовуч қилиб олдимга йиғишдан аллақандай битмас-туганмас лаззат толардим.

Ҳақиқатан ҳам, мени худди қисматнинг ўзи бошқариб тургандай эди. Бу сафар атай қилгандай бир ҳол юз берди, дарвоқе, бундай ишлар ўйин пайтида тез-тез бўлиб туради. Омад мисол учун қизилга илашиб олади ва кейин ўн бора ва ҳатто ўн беш маротаба бири-кетин чиқаверади. Уч кун илгарини бир гап қулоғимга чалинган эди, ўтган ҳафта қизил йиғирма икки марта кетма-кет чиққан. Албатта, ҳамма дарҳол қизилдан юз ўтиради ва мисол учун ўн марта чиққандан кейин ҳеч ким яна қайта унга тикишга журъат этмайди. Лекин ўшанда қизилнинг тескариши бўлган қорага ҳам тажрибали ўйинчилардан ҳеч ким қўймайди. Кўпни кўрган ўйинчи «тасодифнинг бу кажбаҳслиги» нималигини билади. Мисол учун ўн олти маротаба қизил чиққандан сўнг ўн еттинчиси албатта қорага тушадигандай бўлиб кўринади. Янги ўйинчилар тўда-тўда бўлишиб мана шунга илинадилар, икки, уч барабар кўп пул тикиб ўйнайдилар ва бор буд-шудларидан айрлядилар.

Лекин мен аллақандай ғалати кажбаҳслик сабаб бўлибми: қизил етти маротаба бири-сири чиққанлигини кўрдим-да, атай шунга қўя бошладим. Ишончим комилки, бу билан мен ўзимни кўрсатиб қўймоқчи бўлган бўлсам керак. Мен атрофда йиғилган одамларни кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган таваккалчилик қилиб ҳайратга солмоқчи бўлдим. О, бу шундайин ғалати ҳиссиёт — аннқ эсимда, ҳеч қандай мақтанчоқлик қилиб ўтирмасимдан ҳам таваккалчилик қуюни мени ўз комига тортиб кетди. Балки шунча ҳиссиётларни бошдан кечириб ҳам одамнинг дили тўймайди, фақат яна ва яна бўлсин деб туради, туйғу туйғунини қитиқлайди ва тамомила ҳолдан тойиб қолмагунча кучайиб, кучайиб бораверади. Рост айтаман, агар ўйин қондасан эллик миля флоринни бирваракай қўйишга имкон берганда эди, мен чамаси уни тикиб юборган бўлардим. Атрофимдаги одамлар, бу телбалик, қизилнинг ўн тўртинчи маротаба чиқиши деб қичқириншарди!

— Monsieur a gagné déjà cent mill florins¹,— ёшимдан кимнингдир овози қулоғимга кирди.

Бирдан кўзим ярқ этиб очилиб кетди. Ростми? шу кеча юз мишг флорин ютиб олибман! Менга бундан ортиқчасининг нима кераги бор? Мен барча қоғоз пулларимниғижимлаб, қисимлаб, чўнтақларимга тикиритирдим, барча олтишларим, дасталаниб ётган пулларимни кўйнимга урдим-да, воксалдан югуриб чиқиб кетдим. Ўйин залларидан ўтиб борарканман, менинг қаппайган чўнтақларим, олтишлар залворидан оёқларим майишиб кетаётганлигини кўриб ҳамма ҳиринглаб кулгани-кулган эди. Чамаси, чўнтақларимдаги олтинлар ярим пуддан ҳам ошикроқ чиқарди. Мен томонга бир қачча қўллар чўзилди: қўлимга сиққанча олиб уларга улашдим. Чиқаверишда мени икки жуҳуд тўхташинди.

— Мард экапсиз! жуда мард экапсиз!— дейишди улар менга,— лекин эртага эрталаб иложи борича барвақтроқ жўнаб кетинг, бўлмаса, сиз бари-барини ютқизиб қўясиз...

Уларнинг гаплари қулоғимга кирмасди. Хиёбон одам ўз қўлини кўрмаслик даражада зимистон қоронғу эди. Отелгача ярим чақирим келарди. Мен ҳеч қачон, ҳатто кичкиналигимда ҳам на ўғрилардан ва на қароқчилардан қўрққан эмасман; ҳозир ҳам улар хаёлимда йўқ эди. Мен умуман, йўлда нималарни ўйлаб борганлигимни билмайман. Фикрнинг ўзи йўқ эди. Омад, галаба, қудрат мени аллақандай масту аласт қилиб қўйганди, билмайман, буни қандай ифодалашини. Кўз ўнгимдан Полина сиймоси ҳам лип-лип ўтиб турарди. Мен ҳозир унинг қошига бораётганим, у билан кўришажагим, унга ҳикоя қилиб беражагим, кўрсатажагимши... бизлар ва ҳис қилардим. Лекин унинг боя айтган гаплари, нега ўйнагани борганим ва бир ярим соат илгари бошимдан кечган барча туйғуларини элас-элас эсладим, улар энди менга жуда узоқ бир муддатда бўлиб ўтган-у, ҳозирда эскирган, тўғрилаган бир нималар бўлиб туюлди — биз эндиликда уларни ҳатто эслаб ҳам ўтирмаймиз, чунки энди ҳаммаси янгидап бошланади. Хиёбоннинг у чеккасига етай деб қолганимда юрагимга қўрқув, ваҳм тушди: «Агар мени ҳозир ўлдирсалар ва талаб кетсалар нима бўлади?» Қадам сайини қўрқинчим ортарди. Жадалроқ югурдим. Бирдан хиёбон тубида беҳисоб чироқларга кўмилган чароғон отел порлаб кўринди,— ҳудога шукур, уйга стиб келдим!

¹ Жавоб юз мишг флорин ютиб олдилар (*франц.*).

Мен ҳансираб ўз қаватимга кўтарилдим ва шитоб билан эшикни очдим. Полина шу ерда эди, у қўлларини қўқракларига қовуштирганча, ёнаётган шам олдида менинг диванимда ўтирарди. У менга ҳайратланиб боқди, ҳа, албатта, шу дамда кўринишим жуда галати бўлса керак. Мен қизнинг тепасига келдим-да, стол устига ўзимнинг уюм-уюм пулларимни тўка бошладим.

XV боб

У ўрнидан турмади, ҳолатини қилт этиб ўзгартирмади, фақат эсимда, ксимга жуда қаттиқ разм солиб тикилди.

— Мен икки юз минг франк ютдим, — дея қичқирдим мез сўнгги дастанни ташларканман. Стол пулга ва олгин уюмларига тўлиб кетди. Мен энди шу пул уюмларидан кўзларимни сира узолмасдим, баъзи дамлар Полина бутунлай хаёлимдан кўтарилиб кетарди. Мен дам қоғоз пулларни тўплаб тартибга солар, дам барча олтин тапгаларни бир ерга тўдалардим. Дам ҳаммасини қўйиб, хона бўйлаб тез-тез юра бошлар, хаёлга толар, кейин бирдан яна стол тепасига келардим-да, тагин пул санашга тушардим. Бирдан худди нимадир эсимга тушиб қолгандай ўрнимдан сакраб туриб эшикка бордим ва калитни икки марта бураб уни қулфлаб қўйдим. Кейин кичкина чамадоним олдида ўйга ботганча туриб қолдим.

— Балки эртагача чамадонга солиб қўйсаммикин? — деб сўрадим мен бирдан Полинага ўгирилиб, даҳватан эсимга тушиб. У ҳамон ўша жойнинг ўзида қимирламай ўтирар, лекин менга жуда диққат билан тикиларди. Унинг юз ифодаси аллақандай жуда галати эди; менга сира ҳам ёқмади бу ифода! Агар бу боқишда нафрат бор эди, десам янглишмайман.

Мен тезда унинг олдига келдим.

— Полина, мана йигирма беш минг ффюрин — бу элик минг франк бўлади, ҳатто ундан ҳам кўпроқ олнинг, эртага унинг башарасига улоқтиринг.

У менга жавоб бермади.

— Агар истасангиз, ўзим олиб бораман, эргалаб азонда. Хўб? — У бирдан кулиб юборди. Узоқ кулди.

Мен ҳайратланиб, ичим куйиб унга қараб турардим. Мен яқин-яқинларда тилим бийрон бўлиб муҳаббат изҳор қилаётган чоғларимда у менинг устимдан мана шундай масхара-мазах қилиб тез-тез кулгани-кулган эди, унинг ҳозирги кулгиси ўшанга ўхшарди. Ниҳоят, у кулги-

дан тўхтади; менга бошдан-оёқ хўмрайиб қарай бошлади.

— Менга сизнинг пулингиз керакмас,— деди у жирканиб.

— Нима? Нима дедингиз?— қичқириб юбордим мен.— Полина, нимага эпти?

— Мен текинга пул олмайман.

— Мен дўстлик юзасидан таклиф қиляпман; мен сизга ҳаётимни тиккапман.

У менга худди тешиб юборгудай бўлиб узоқ, синовчан назар солди.

— Сиз жуда қиммат тўлаяпсиз,— деди у истехзол илжайиб,— Де-Гриенинг маъшуқаси эллик минг франк турмайди.

— Полина, нега менга ундай дейсиз!— деб қичқирдим мен таъна қилиб,— ахир, мен Де-Гриеманми?

— Мен сиздан нафратланаман! Ҳа... ҳа!.. сизни Де-Гриедан ортиқ яхши кўрмайман,— деб қичқирди у бирдан кўзлари ўт бўлиб ёнганча.

Шунда у бирдан қўли билан юзларини тўсди, уни жазаватутиб қолди. Мен унга томон отилдим.

Мен йўқ пайтимда унга бу ерда нимадир бўлбди. У худди ақл-ҳушидан айрилганга ўхшарди.

— Сотиб ол мени! Хоҳлайсанми? хоҳлайсанми? эллик минг франкка худди Де-Гриеге ўхшаб?— ҳўнграб, энтикиб дерди у. Мен уни қучоқлаб олдим-да, қўллари, оёқларини ўпа бошладим, унинг қошида тиз чўқдим.

Унинг жазаваси аста босила борди. У иккала қўлини елкамга ташлаб менга зингил солиб тикиларди; худди менинг юзимдан ниманидир ўқимоқчидай бўларди. У менга қулоқ солар, лекин афтидан, пима деяётганим қулоқларига кирмасди. Унинг чеҳрасига қандайдир ташвиш, оғир ўй соя солганди. Мен унинг учун қўрқдим; у ақлдан озиб бораётгандек эди. Дам бирдан мени оҳиста ўзи томон торта бошларди; чеҳрасида маъсум жилмайиш акс этарди; сўнг яна бирдан мени ўзидан нари итарар ва яна хўмрайиб менга тикилгани-тикилган эди.

Бирдан у мени қучоқлай кетди.

— Ахир, сен мени севасан-ку, севасан-ку?— дерди у,— ахир, сен, ахир сен... мени деб барон билан отишмоқчи бўлдинг!— Шунда у кутилмаганда, худди қизиқ бир яхши нарсани эслаб қолгандай қотиб-қотиб кула бошлади. У ҳам кулар, ҳам йиғларди бир пайтнинг ўзида. Мен нима ҳам қила олардим? Ўзим худди ваража тутгандай бир аҳволда эдим. Эсимда, у менга аллапималарнидир

сўйлай бошлар, лекин мен ҳеч нарсани тушунолмасдим. У алаҳлаётганга ва абдираётганга ўхшар,— менга шоша-пиша алланималарнидир айтиб бермоқчидай бўлар,— алаҳдай туриб, бирдан шодон қаҳқаҳа уриб юборар, айниқса мана шуниси мени жуда кўрқитарди. «Йўқ, йўқ, сен яхшисан, яхшисан!— деб такрорларди у.— Сен менинг вафодоримсан!»— кейин яна қўлларини елкаларимга ташларди-да, яна кўзларимга термулар ва тинимсиз такрорларди: «Сен мени севасанми... севасанми... доим севасанми?» Мен унда кўзларимни узолмасдим; мен уни бошқа ҳеч қачон бундай мунислик ва муҳаббат галаёнлар: нчра кўрмагандим. Рост, бу алаҳлаш эди, лекин... менинг эҳтирос билан қараётганимни сезиб у бирдан муғамбирона жилмая бошларди; у ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ кутилмаганда мистер Астлей ҳақида бир нималар дея бошларди.

Ҳар қалай, у мистер Астлей ҳақида тўхтовсиз гаширар (айниқса, менга боя бир нарсаларни ҳикоя қилиб бермоқчи бўлганида), лекин гап нима хусусида бораётганлигини мен аниқ англаб етолмасдим; афтидан, қиз униг устидан ҳатто куларди; тинмасдан, у кутиб турибди... биласанми, у пастда дераза тагида кутиб турибди дерди менга. «Ҳа, ҳа, деразанинг тагида,— бор, очиб қара, очиб қарай қол, у шу ерда, шу ерда!» у мени дераза томонга итарар, лекин мен дераза томонга бормоқчи бўлишим билан шарақлаб кулиб юборар ва мен яна униг ёнида қолар, шунда у мени қучоқлай кетарди.

— Биз кетамиз? Биз эртага кетамиз-а?— деб сўроқдай бошларди у бирдан миясига бир фикр келиб қолиб,— ўша... (у ўйга толди),— ўша, бувимизга етиб оламиз-а? тўғрими? Берлинда унга етиб олсак керак-а? Сен нима деб ўйлайсан, уни қувиб етсак, бизни кўриб нималар деркин? Мистер Астлей-чи?.. Йўқ, бу Шлапгенбергдан ўзини ташламайди, сен нима деб ўйлайсан? (У хадои танилаб кулди). Хўп, қулоқ сол; келаси ёз биласанми, у қаёққа бормоқчи? У Шимоллий қутбга илмий тадқиқотлар ўтказгани бормоқчи, мени ҳам бирга боришга таклиф қилган, ҳа-ҳа-ҳа! У айтадики, биз руслар европаликлар бўлмаса ҳеч нарсани билмас ва ҳеч нарсага қобил эмас эканмиз... Лекин у ҳам яхши одам! Биласанми, у «генерал»ни кечириб мумкин дейди, Блани бу... бу ҳирс, дейди,— билмадим, билмадим,— бирдан такрорлади у тили тутилиб ва ўзини йўқотиб қўйиб.— Бечоралар уларга жуда юрагим ачийди, бувимизга ҳам... Хўп, менга қара, менга қара, сенга Де-Грисени ўлдирингга йўл бўлсин? Наҳотки, паҳот-

ки, сен ўлдираман деб ўйлаган бўлсанг? Мен сенга Де-Грие билан уришгани йўл берармидим? О тентагим! Э, сен ҳатто баронни ҳам ўлдиролмайсан,— деб қўшиб қўйдим у бирдан кулиб юбориб.— О, баронининг олдида сен қанчалар кулгили эдинг! Сизларни скамейкада томоша қилиб ўтирдим; бор, деганимда ўшанда сира оёғинг тўртмади-я. Роса маза қилиб кулган эдим, роса маза қилиб кулган эдим,— деб қўшиб қўйдим у хахолаб.

Ва бирдан яна мени ўйиб қучоқлар, яна эҳтирос билан эркаланиб юзини юзимга маҳкам босарди. Мен ўзга ҳеч нарсани ўйламай қўйдим, қулоқларим ҳеч нарсани эшитмасди. Бошим айланиб кетди...

Кўзимни очганимда эрталаб соат етти бўлиб қолганди; хонага офтоб тушиб турарди. Полина ёнимда ўтирар ва худди аллақандай қоронғуликдан чиқаётган ва хотираларини йиғиштираётгандай бўлиб атрофга галати олазарак қарарди. У ҳам ҳозиргина кўзини очган, столга ва пулларга тикилиб турарди. Бошим жуда оғирлашиб кетган, сирқирарди. Мен Полинанинг қўлларидан тутмоқчи бўлдим; у бирдан мени итариб юборди-да, ўрнидан сакраб турди. Ҳаво булутли эди. Тонг оқармасдан ёмғир ёғиб ўтганди. У дераза олдида борди, очди, боши ва кўркагини ташқарига тутди, тирсагини дераза рахига қўйиб қўлларига тиралганча шу кўйи уч даққача турди, менга ўғирилиб қарамади, айтаётган сўзларимни эшитмади. Бошимда кўрқинч бир хаёл гувилларди: энди нима бўлади, бу нима билан тугайди? Бирдан у деразадан пари кетди, стол олдида келди ва менга беҳад, беноён пафрат билан тикилиб, лаблари қаҳру ғазабдан титраган ҳолда, шундай деди:

— Қани, бер энди менга эллик минг франкимни!

— Полина, янами, яна! — оғиз очдим мен.

— Ёки фикрингдан қайтдингми? ҳа-ҳа-ҳа! Балки юрагинг ачишиб кетаётгандир?

Кеча санаб қўйилган йиғирма беш минг флорин стол устида турарди. Мен олиб унга узатдим.

— Ахир улар энди меники-а? Шундайми ахир? Шундайми? — жаҳл билан сўрарди у пулларни қўлида тутганча.

— Улар ҳаминша сеники эди, — дедим мен.

— Мана, ол бўлмаса, сенга эллик минг франк! — у пулларни қулочкашлаб менга отди. Пул дастаси юзимга қаттиқ урилди ва ерга сочилиб кетди. Полина шундан сўнг хонадан югуриб чиқиб кетди.

Мен биламан, ўшанда унинг хаёли жойида эмасди, лекин мен бу вақтинчалик ақл-ҳушини йўқотишни ҳеч тушунолмайман. Рост, у ҳали ҳам, мана бир ой ўтган бўли-

нига қарамасдан ҳамон касал. Бироқ бу аҳволнинг ва энг муҳими, бу қилиқнинг сабаби нимада эди? Гурури таққирландими? Менинг олдимга ўзи келгани учун пушмонликми? Омадим чопганидан мақтангандай бўлиб кўриндиммикин? Худди Де-Грие каби унга эллик мишг совға қилиб шу билан қутилиб кетмоқчидай таассурот қолдирдиммикин? Лекин виждонан айта оламанки, бундай эмасди. Менимча, бу ерда қисман унинг орияти ҳам ҳар нарсасига сабабчи; орият туфайли менга ишонмади ва мени ҳақорат қилди, балки буларнинг бари унинг ўзига ҳам жуда ноаниқ бўлса керак. Ундай бўлса, албатта Де-Гриенинг ўришига адабни мен едим ва унчалар катта айбим бўлмаган ҳолда балки гуноҳкор бўлиб қолдим. Рост, буларнинг ҳаммаси алаҳсираш эди, холос. Яна шуниси ҳам ростки, мен унинг алаҳсираётганини билган эдим ва... бу ҳолга эътибор бермаганман. Балки шунга у энди мени кечиролмас? Лекин бу ҳозир шундай; аммо ўшанда-чи? Ўшандачи? Бироқ ахир менинг олдимга Де-Гриенинг хатини кўтариб келаркан, нима қилаётганлигини мутлақо унутиб қўядиган даражада қаттиқ касал бўлмагандир, алаҳсирамагандир, ахир? Демак, у нима қилаётганлигини билган.

Мен барча пулларим ва олтинларимни шоша-пиша тез-тез ўрин тагига тикдим-да, устидан кўрпани тортиб Полинадан ўн дақиқалар кейин ташқарига чиқдим. Унинг ўз хонасига кетганлигига ишончим комил эди, секингина улар турадиган томонга ўтиб, эшик олдида энагада оғимқизнинг соғлигини сўраб олмоқчи эдим. Зинада энагани учратиб қолдим, ундан Полина ҳали уйга қайтмаганлиги, энага уни қидириб менинг олдимга кетаётганлигини эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Ҳозир,— деб айтдим унга,— ҳозиргина менинг олдимдан чиқиб кетди, ўн минут бўлди, қаёққа кетди экан?

Энага менга ўпкаланиб қаради.

Бу орада бутун отелга гап тарқалиб кетибди. Хизматчилар ўртасида, обер-кельнер хонасида фрейлейн эрталаб соат олтида ёмғир ёғиб турган бўлишига қарамасдан, отелдан чопиб чиқиб кетганлиги, Англетерра меҳмонхонасига қараб югурганлигини миш-миш қилиб шивирлашарди. Қиз кечаси билан менинг хонамда бўлганлиги уларга ҳам маълум экан, буни гап-сўзларидан, имо-нишраларидан билиб олдим. Генералнинг хонадони барчаини оғзида миш-миш гап эди: кеча генералнинг ҳўнграб йиғлагани, жинни бўлиб қолаётганини бутун отель эшитибди. Эмишки, келгач кампир генералнинг опаси экан, у ўғлининг мадемуазель

де Коминжга уйланишига тўсқинлик қилиш учун атай-
лаб Россиядан йўлга чиқибди, ўгли унинг гашига кирмаса,
уни меросдан маҳрум қилмоқчи экан. Ўгли ҳақиқатан
ҳам, унинг сўзига қулоқ солмагандан сўнг, графиня жўрт-
тага ўглининг кўзини бақрайтириб туриб ҳамма пуллари-
ни рулеткага ютқазибди, генерал шундай қилиб ҳамма
нарсадан қуруқ қолаверибди. «Diese Russen!»¹— деб так-
рорларди бошини чайқаб дарғазаб бўлган обер-кельнер.
Бошқалар кулишарди. Обер-кельнер ҳисоб-китобларни ҳо-
зирлаб ўтирарди. Менинг катта пул ютганим ҳаммаёққа
овоза бўлиб кетганди: Менинг коридордаги хизматчим
Карл ҳаммадан аввал мени табриклади. Лекин шу тобда
бу гапларга тоқатим йўқ эди. Мен Англетерра меҳмонхо-
наси томон югурдим.

Вақт ҳали эрта эди; мистер Астлей ҳеч кимни қабул
қилмаётган экан. Келган одам мен эканлигимни билгач,
олдимга чиқди-да, менга кўргошин кўзларини тикканча
серрайиб қаради, у кутиб турарди: қани, бу нима деркин?
Мен шу заҳоти Полина ҳақида сўрадим.

— У касал,— деб жавоб берди мистер Астлей ҳамон
мендан кўзини узмай қараганча.

— У ростдан ҳам сизникидами?

— О, рост, меникида.

— Хўп, сиз нима қилмоқчисиз... уни ўзингизникида
ушлаб турмоқчимсиз?

— О, албатта, ушлаб турмоқчиман.

— Мистер Астлей, жанжал чиқариб нима қиласиз; бу
яхшимас. Бунинг устига у бутунлай касал бўлиб қолган:
балки сиз сезмагандирсиз?

— О, мен буни сездим, унинг касаллигини сизга ҳо-
зиргина айтдим. Агар у касал бўлмаганда, кечаси билан
сизнинг олдингизда қолиб кетмасди.

— Сиз ҳалқ буни ҳам биласизми?

— Мен буни ҳам биламан. У кеча менинг олдимга ке-
лаётган эди, мен уни синглимнинг олдига элтиб қўймоқчи
эдим, лекин у касал бўлгани учун янглишиб сизнинг ол-
дингизга кириб қолган.

— Муни қаранг-а? Хўп, бўлмаса сизни табриклайман,
мистер Астлей. Айтганча, бир нарса хаёлимга келиб қол-
ди: сиз кечаси билан бизнинг деразамиз тагида турмади-
нгизми? Мисс Полина кечаси билан менга деразани очиб
қаранг, пастда бир одам турганмикин, деяверди, нуқул ку-
лади денг.

¹ Оббо руслар-эй! (Нем.).

— Наҳотки? Йўқ, мен дераза тагида турганим йўқ. Лекин мен коридорда кутиб турдим, шу атрофда айланиб юрдим.

— Лекин уни даволаш керак-ку, мистер Астлей.

— О, албатта, мен табибни чақиртирдим, агар у ўлиб қолса, мен унинг хунини сиздан оламан.

Мен ҳайратга тушдим.

— Қўйинг-э, мистер Астлей, бу нима дегашингиз?

— Кеча сиз икки юз минг галер ютган эмишсиз, шу тўғрими?

— Бор-йўғи юз минг флорин ютдим.

— Ана кўрдингизми! Шунинг учун бугун эрталабдан дарҳол Парижга жўнанг.

— Нега?

— Барча пули бор руслар Парижга борадилар, — деб тушунгирди мистер Астлей худди буни китобдан ўқиб олган кишининг товуши ва оҳанги билан.

— Ҳозир ёз бўлса, мен Парижда нима қиламан? Мен қизни яхши кўраман, буни ўзингиз ҳам биласиз, мистер Астлей.

— Наҳотки? Ишончим комилки, ундай эмас. Бунинг устига бу ерда қолсангиз, ҳаммасини ютқизиб қўясиз, кейин Парижга боролмайсиз. Лекин яхши қолинг, мен аминманки, сиз бугун Парижга кетасиз.

— Майли, омон бўлинг, фақат мен Парижга бормаيمان. Ўзингиз ўйлаб кўринг, мистер Астлей, энди бизниқиларнинг ҳоли нима кечади? Бир сўз билан айтганда, генерал... ва мана энди мисс Полинанинг саргузашти — бутун шаҳарга гап тарқалади.

— Ҳа, бутун шаҳарга овоза бўлади; генерал бўлса буни ўйлаётгани йўқ, бу гап унинг калласига кирмайди. Бунинг устига мисс Полина ўзи истаган жойда яшаш ҳуқуқига эга. Хонадон ҳақида тўғри гап шуки, энди бундай хонадон йўқ, барбод бўлди.

Бу инглиз йигит мени бугун Парижга кетади деб ишонди, тавба, жуда ғалати-я, деб кулардим ўзимдан ўзим. «Бироқ у мени дуэлда отиб ташламоқчи, — деб ўйлардим мен, — агар мадемуазель Полина ўлиб қолса, мени отиб ташлайди, ол-а даҳмазангни!» Қасам ичиб айтаманки, мен Полинага ачинардим, лекин ғалати, кеча ўйин столнинг пашъасини суриб, тоғ-тоғ пуллар юта бошлаганимдан сўнг, севгим худди нари чекилгандай бўлди. Бунинг мени энди айтаётирман. Лекин ўшанда мен буларни ҳали аниқ билолмасдим. Наҳотки, мен ҳақиқатан ҳам, ўйинбоз бўлсам, наҳотки мен ҳақиқатан ҳам. Полинани... шундай га-

дети яхши кўрган бўлсам? Йўқ, мен уни ҳали-ҳанузгача яхши кўраман, худо шоҳид! Ушапта мистер Астлейнинг қошидан чиқиб уйга қайтаётганимда, мен чми дилдан азоб чекар ва қийналар, ич-этимни ердим. Бироқ... бироқ шунда менинг бошимдан жуда галати ва бемаъни воқеа ўтди.

Мен генералнинг олдига шошиб бораётсам, улар эшигига яқинлашиб қолганимда, олдимда бир эшик очилиб, кимдир мени чақирди. Бу мадаме веде Компниж эди, у мени мадемуазель Блашнинг амрига кўра чақирмоқда эди. Мен мадемуазель Блашнинг уйига кирдим.

Уларнинг померлари икки хонадан иборат эди. Ётоқдан мадемуазель Блашнинг кулгиси, қичқирган эшитиларди. У ўрнидан турмоқда эди.

— *A, c'est lui! Vienst donc, bêtâ!* Ростми, *que tu as gagné une montagne d'or et d'argent? J'aimerais mieux l'or!*

— Ютиб олдим, — деб жавоб бердим мен кула-кула.

— Қанча?

— Юз минг флорин.

— *Bibi, comme tu es bête.* Э, кирсанг-чи бу ёққа, мен ҳеч нарсани эшитмаёпман. *Nous ferons bombance, n'est-ce pas?*³

Мен унинг олдига кирдим. У нуштиранг атлас адёл тўшаб ётарди, қорамағиз, соғлом, лобар елкалари ловуллаб кўришиб турарди. Четларига оқ-оппоқ тўрлар тутилган ва унинг бугдойранг баданига беҳад ярашган батис ички кўйлак базўргина яшириб турган бундай елкаларни фақат тушлардагина кўриш мумкин.

— *Mon fils, as-tu du souci?*³ — деб қичқирди у мени кўриб ва хандон ташлаб кулди. У доим мана шундай қувноқ ва шўх хандон ташлаб куларди.

— *Tout autre...*⁴ — деб оғзимни очгандай бўлдим мен Корнель сатрларини келтириб.

— Ана кўрингми, *vois-tu,* — жовиллай кетди у бирдан, — қани аввал пайпоқларимни топ, кийдириб қўй. кейин *si tu n'es pas trop bête, je te prends à Paris.*⁵ Биласанми, мен ҳозир жўнаб кетяпман.

— Ҳозир-а?

— Ярим соатдан кейин.

¹ Ана ўзи!! Бу ёққа келсанг-чи, тентаккина! Бир дуйё олтипу кумуш ютибсан, тўгрими? Мен олтинни яхши кўраман (франц.).

² Биби, мунча тентак бўлмасанг... Биз маза қилиб ўйпаймиз, тўгрими? (франц.).

³ Ўғлим, юрагингда ўтинг борми? (франц.).

⁴ Бошқа ҳар қандай одам...

⁵ Агар сен жуда ҳам тентак бўлмасанг, Парижга олиб кетаман (франц.).

Ҳақиқатан ҳам, ҳаммаси жойлаб қўйилганди. Ҳамма чамадонлари ва нарсалари тайёр турарди. Кофе ҳозирланганди.

—Eh bien! истайсанми, tu verras Paris. Dis donc qu'est ce que c'est qu'un outchitel? Tu étais dien dête, quand tu étais outchitel.¹ Қани, менинг пайпоғим? Қийдириб қўйсанг-чи, менга, нега қараб турибсан. Қани!

У шундай деб, ҳам мўъжаз, силлиқ, бугдойранг, одамнинг ичини ўртаб юборадиган оёқларини менга узатди. Бундай оёқлар ботинкада ҳам жуда чиройли ва жозибали кўрипади. Мен кула-кула унга ипак пайпоқларини кийдира бошладим. Бу орада мадемуазель Бланш тўшак устида ўтирганча алланарсаларни жовилларди.

—Eh bien, que feras-tu, si je te prends avec? Биринчидан, je veux cinquante mille francs. Сен уларни менга Франкфуртда берасан. Nous allons à Paris; У ерда бирга яшаймиз et je te ferai voir des étoiles en plein jour.² Сен етти ухлаб тушингга кирмаган хотинларни кўрасан. Менга қара...

— Шошма, мен сенга эллик минг франкни берсам, менинг ўзимга нима қолади?

—Et cent cinquante mille francs³ сен унутдингми буви, бундан ташқари мен сенинг квартирангда бир-икки ой туришга розиман. que sais-je!⁴ Биз икки ой юз эллик минг франкка маза қилиб яшаймиз. Кўрдингми, je suis bonne enfant⁵ сенга олдиндан айтиб қўйяпман, mais tu verras des étoiles.⁶

— Нима, ҳаммасини атиги икки ойдами?

—Ийе! Нима, қўрқиб кетдингми! Ah, vil esclave!⁷ Э, сен ўзинг биласанми, бир ой бундай яшаш бир умрнинг ўрнига ўтади. Бир ой et apres le deluge! Maist u ne peux comprendre, va! Қоч, қоч, сен бунга арзимайсан! Воӣ, que fais-tu?⁸

¹ Сен Парижни кўрасан. Менга ўзинг айт-чи, муаллим дегани нима? Сен жуда тентак эдинг муаллим бўлган пайтингда (франц.).

² Агар сени ўзим билан олиб кетсам нима дейсан?.. эллик минг франк берсанг бўлди... Биз Парижга борамиз... Сен ёруғ кунда чиққан юлдузларни кўрасан. (франц.).

³ Э, бир юз эллик минг франк-чи (франц.).

⁴ Мен яхши қизчаман (франц.).

⁵ Мен қаердан билай (франц.).

⁶ Лекин сен юлдузларни кўрасан. (франц.).

⁷ Э, қулвачча! (франц.).

⁸ Кейин менга деса оламни сув боссин! Лекин сен буви тушувчисиан, э, сенга йўл бўлсин!.. Нима қилипсан? (франц.).

Шу пайт мен унинг иккинчи оёғига пайпоқ кийдираётиб, ўзимни ҳеч тутолмай ўлиб олдим. У оёғини гортиб, башмалдоғининг учи билан юзимга турта бошлади. Ниҳоят у мени бутунлай ҳайдаб юборди. «Eh bien, mon outchitel, je t'attends, si tu veux¹, чорак соатдан сўнг мен жўнаб кетаман!» — деб қичқириб қолди у орқамдан.

Уйга қайтарканман, бошимни тамомила йўқотиб қўйгандим. Майли, нима ҳам қилдик, мадемуазель Полина башарамга пул дастаси билан туширди, кечанинг ўзида мендан мистер Астлейни афзал кўрди, бунга мен айбдор эмасман. Уюмнинг ичидан тушиб қолган баъзи қоғоз пуллар полда сочилиб ётарди; мен уларни йиғиштириб олдим. Шу пайт эшик очилиб обер-кельнернинг ўзи кўринди (илгари у ҳатто башарамга ҳам қарагиси келмасди): мени куни кеча граф В. истиқомат қилган пастдаги ажойиб бир хонага кўчиб ўтсангиз бўлмасмикин, деб таклиф қилди.

Мен тик турганча ўйланиб қолдим.

— Ҳисобни тўғриланг! — деб қичқирдим мен, — ҳозир кетаман, ўн минутдан сўнг. — «Парижга бўлса, Парижгада! — деб ўйладим ичимда, — пешонада ёзилгани бўлади!»

Чорак соатдан сўнг биз учов: мен, мадемуазель Бланш ва мадам Коминж битта оплавий вагонда ўтирардик. Мадемуазель Бланш менга қараб қотиб-қотиб куларди. Коминж унга қўшиларди: менинг эса қувончим ошиб-тошиб кетаётгани йўқ эди. Ҳаёт қоқ иккига ажралиб кетмоқда эди, лекин кечадан бери мен бариини ўйинга қўйишга одатланиб қолдим. Балки, ростдан ҳам бир дунё пулни кўриб кўзим ўйнаб кетган ва мням айланб қолгандир. Peut-être, je ne demandais pas mieux². Менинг بازارимда буларнинг ҳаммаси вақтинчалик эди, вақтинча у-бу нарсалар ўзгармоқда эди. «Лекин мен бир ойдан кейин бу ерга қайтиб келаман, ўшанда... ўшанда сиз билан бир беллашиб кўрамыз, мистер Астлей!» Йўқ, мен ҳозир ҳам эслаймап, мен гарчи бу қурмағур Бланш билан тинмай хахолашаётган бўлсам-да, лекин дилим жуда ҳам маъюс ва қоронғу эди.

— Э нима дейсан ўзинг! Мунча тентаксан! О, мунча тентак бўлмасанг! — деб қичқириб қўярди Бланш кулгидан тўхтаб, мени жиддий тортиб уришаркан. — Ҳа, рост, рост, сенинг икки юз минг пулингни сарфлаймиз, лекин

¹ Хўп, менинг муаллимим, хоҳласанг, сени кутаман (франц.).

² Балки менга худди шу нарсанинг ўзи керак бўлгандир (франц.).

бунинг эвазига сен mais tu seras heureux, comme un petit roi¹; мен ўзим сенинг галстукларингни боғлаб қўяман, сени Гортензия билан таништираман. Биз барча пулларимизни еб тугатганимиздан сўнг бу ерга келиб яна катта пул ютиб оласан. Сенга жуҳудлар нима дейишди? Энг муҳими — мардлик, сен бўлсанг, мард боласан ва ҳали кўп марта менинг олдимга Парижга пул олиб келасан Quant à moi, je veux cinquante mille francs de rente et alors...²

— Генерал-чи? — деб сўрадим мен ундан.

— Генерал эса, ўзинг ҳам яхши биласанки, худди мана шу пайтда менга гулдаста олиб келгани боради. Мен бу сафар атайлаб энг топилмас гуллардан олиб келишни тайинлаганман. Бечорагина қайтиб келса, қўшча учиб кетибди. У бизнинг орқамиздан учиб келади, мана, кўрасан. Ха-ха-ха! Тоза хурсанд бўламан! У менга Парижда керак бўлади. Бу ерда унинг ўрнига мистер Астлей тўлаб туради...

Мен мана шундай қилиб, ўшанда Парижга кетиб қолдим.

XVI боб

Париж ҳақида нима десамикин? Буларнинг ҳаммаси албатта, ҳам абдираш, ҳам тентаклик эди. Парижда мен бор-йўғи уч ҳафтадан сал ортиқроқ турдим ва шу пайт ичида юз минг франкдан бутунлай айрилдим. Мен фақат юз мингни айтаётирман, қолган юз мингни соф пул ҳисобида мадемуазель Бланшнинг қўлига — эллик мингини Франкфуртда, қолган эллик мингини Парижга боргандан сўнг уч кун ўтгач, вексель ҳисобида тутқиздим, лекин бир ҳафтадан кейин у векселни ҳам пулга айлантдириб олди, «et les cent mille francs, qui nous restent, tu les mangeras avec moi, mon outchitel³. У мени муаллим деб қақирарди доим. Дунёда мадемуазель Бланшдай ҳисоб-ки-тобга ўч; хасис, ҳадеб ҳиқиллаб пул сўрайверадиган кимса камдан-кам топилса керак. Ўз пулига келганда жуда пишқ. Менинг юз минг франкимга келадиган бўлсак, у менга тўғридан-тўғри шу пулга Париждаги ишларимни битириб оламан, деди. «Мен энди ўз оёғимда тамомила мустаҳкам туриб олдим, обрў-эътибор орттирдим, энди мени анчагача ҳеч ким йўлдан уролмайди, ҳар ҳолда шун-

¹ Лекин сен худди қирол боладай бахтиёр бўласан (франц.).

² Менга қолса, эллик минг франкни бериб, ихтиёримга ўтказиб қўйсанг бўлди, ўшанда... (франц.).

³ Қолган юз минг франкни мен билан биргалликда еб тугатасан, менинг муаллимим (франц.).

га замин ҳозирлаб қўйдим», — деб қўшиб қўйди у. Дарҳақиқат, мен бу юз мингнинг урвоғини ҳам кўрганам йўқ. Пулни доим у ўз қўлида тутарди, менинг ҳамёнимда эса доим юз франк, кўпинча ундан ҳам озроқ пул бўларди, бунинг устига у тез-тез ҳамёнимдан хабардор бўлиб турарди.

«Хўп, қани, пулни сен нима қиласан?» — дерди у гоятда соддадиллик билан, шундай бўлгач, мен у билан тортишиб ўтирмасдим. Ваҳоланки, бу пулларга у ўз квартирасини тоза безатиб олди, кейин мени шу янги уйга ўтказаркан, хоналарни кўрсатиб юриб шундай деди: «Ақлинг ва фаросатнинг бўлса, озгина маблағ билан кўрдингми, қапча ишларни қилиш мумкин». Бироқ бу озгина маблағ деганингиз расмана эллик минг франк турар эди. Қолган эллик мингга у отлар ва экипаж олди, бундан ташқари биз икки маротаба зиёфат қилиб бердик, зиёфатга жуда кўп-кўп жиҳатлардан ажойиб ва ҳатто ўзлари ҳам келишган таниш хонимлар Гортензия, Лизетта ва Клеопатра ҳам келдилар. Бу меҳмондорчиликларда мен аҳмоқонадан аҳмоқона бир тарзда ўзимни уй эгасидай кўрсатишга, келган меҳмонларни кутинга мажбур бўлдим. Меҳмонлар ҳам ким денг, ҳаддан ташқари подон ва шарманда, даққи ва бети қаттиқ, бойиб кетган савдогарлар, пурли-нурсиз ҳарбий поручиклар, олифта фраклар кийган, қўлларига сарғимтир қўлқоплар илган, ҳатто бизнинг Петербургда ҳам тасаввурга келтириб бўлмайдиган даражада кеккайган, димоғдор журнал каламушлари ҳамда ночор муаллифлар ва мен яна буларни гапга машғул қилишим керак эди. Улар ҳатто менинг устимдан масхаралаб кулмоқчи бўлишди, лекин мен шампан ичиб олдим-да, холи хопанда диванда думалаб ётавердим. Буларнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари нафратимни қўзғар ва қўнглимни оздирарди. «C'est un ontchitel, — дерди мен ҳақимда Бланш, — il a gagné deux cent mille francs¹, мен бўлмасам, шунча пулни қандай қилиб харж қилишни билмасди. Кейин у яна муаллимлик қилади; — балки ичингизда биронта тузук жойи биладиганлар бордир? Унга бир яхшилик қилишимиз керак». Мен тез-тез шампан ичадиган бўлиб қолдим, чунки мудом дилим маъюс. Ўзим қаттиқ зерикардим. Мен савдогарчилик ва буржуачилик ҳаддан зиёд авж олган бир муҳит ичига тушиб қолгандим, бунда ҳар бир тийин ҳисобланган, чўтга ташланган эди. Биринчи ҳафталар Бланш мени қаттиқ ёқтирмай юрди, буни ўзим ҳам сезиб қолдим. Тўғри, у мени жуда дўндириб кийиштириб қўйди, яна ўзи ҳар

¹ бу муаллим... у икки юз минг франк ютиб олди (франц.).

куни галстугимни боғлаб қўярди, лекин ич-ичидан мендан нафратланар, ёқтирмасди. Мен бунга заррача эътибор бермасдим. Зерикиб, нима қилишимни билмасдан делгир бир алфозда «Château des Fleurs»¹ деган қасрга кетиб қолар, ҳар куни, ҳар оқшом ўша ерда ичкилик ичар ва қанқан рақсини ўрганардим (қанқанга бу ерда жуда ёмон ўйнашади), кейинчалик бу ишда анча-мунча донғим ҳам чиқди. Ниҳоят, Бланш менинг қимлигимни англаб етди: у олдиндан бу энди қўлига қоғоз-қалам олиб, ҳар бир тийин нимага сарф бўлаётганлигини ҳисоблаб, қанчаси ўғирланди, қанчаси беркитилди, деб юрса керак деган фикрга келиб қўйган экан. Ҳар бир франк устидан талашиб-тортишамиз, жапжаллашамиз, деган қарорга келган. Шунинг учун менинг барча бўлажак сўраб-суриштиришларим, тергашларимни назарда тутиб, ҳаммасига олдиндан жавоб ҳозирлаб қўйганди. Лекин мен ҳеч қандай эътироз билдирмаётганлигимни кўриб, аввал ўзи негадир эътироз билдиришга тушди. У баъзан жуда берилиб, жигибийрон бўлиб гап бошлаб қолар, лекин менинг иидамай, шифтга тикилганча юмшоқ ўриндиқда қимир этмай ётганимни кўриб ҳатто ажаблана бошлади. Аввал у «un outchitel» ғирт аҳмоқ бўлса керак, деб ўйлар ва ўзининг куйиб-пишиб тушунтиришларини бирдан бас қилар, афтидан ичида шундай дерди: «Тоza аҳмоқ экан; ўзи тушунмагандан кейин унга ақл ўргатишининг нима кераги бор». Шундай пайтларда баъзан олдимдан нари кетиб яна дарҳол орқасига қайтарди (бу кўпинча харажатлар ҳаддан ташқари кўпайган, айниқса, кўрпамизга қараб оёқ узатмаган пайтларда шундай бўларди; мисол учун, у отларни алмаштирди ва ўн олти минг франкка янги қўшалоқ от сотиб олди).

— Хўп, айт-чи, мендан хафа эмасмисан, биби?— дерди у олдимга келиб.

— Йў-ў-ўқ! Жоо-онимга тегдинг-г!— дердим мен уш қўлим билан ўзимдан нари итариб, лекин у бундан жуда ажабланиб қолди ва дарҳол ёнимга ўтирди:

— Биласанми, шунча пул тўлаган бўлсам, отларни бир эҳтиёж билан сотишаётган экан. Уларни яна йиғирма минг франкка сотиб юбориш мумкин.

— Ишонаман, ишонаман, ажойиб отлар: энди сенга ҳам яхши бўлади; зарари йўқ, бўлди, бас қилайлик.

— Хўп, сен хафа эмасмисан?

— Нега хафа бўлай? Сен ақлли хотинсан, ўзингга

¹ «Гуллар қасри» (франц.).

керакли нарсаларни олиб қўяётганинг тўғри. Булар ҳам-маси кейин сенга керак бўлади. Сен одамлар ўртасида обрў-эътиборингни кўтаришинг керак. Акс ҳолда миллионлаб фойда кўрмайсан. Бизнинг юз минг франкимиз бунга ҳамиртуруш бўлади, холос, яъни денгиздан томчи.

Бланш мендан бундай гапларни сира кутмаган экан шекилли (таъна-тазаррулар ўрнига шу гап) худди осмондан тушгандек бўлди.

— Унда сен... унда сен... э ана шунақа экансан-да! Mais tu as de l'esprit pour comprendre! Sais-tu, mon garçon¹ — муаллим бўлсанг ҳам, сен шахзода бўлиб туғилишинг керак экан! Пулимиз тез тамом бўлиб қолаётганига ачинмайсанми?

— Э қўявер, тезроқ адош бўлсайди!

— Mais . . . sais-tu . . . mais dis donc, сен ахир бой эмассан-ку? Mais sais-tu, сен пулни жуда ҳам ёмон кўрасан. Qu'est ce que tu feras après, dis donc ?²

— Après Гамбургга бораман ва у ерда яна юз минг франк ютиб оламан.

— Oui, oui, c'est ça, c'est magnifique³ Мен биламан, сен албатта ютасан ва ютган пуллариингни менга олиб келасан. Dis donc, ҳа, шундай қиласан, кейин мен сени чиндан ҳам яхши кўраман! Eh bien, сен шундай бола бўлганинг учун ҳаммавақт сени яхши кўраман, сенга бир марта ҳам хиёнат қилмайман. Кўряпсанми, сени аввал севмаган бўлсам ҳам, parce que je croyais que tu n'est qu'un outchitel (quelque chose comme un laquais, n'est-ce pas?) лекин барибир сенга содиқ эдим, parce que je suis bonn fille⁴.

— Вой, алдоқчи-ей! Анови қора Альберт билан қилган ишинг эсингдан чиқдимми, ҳалиги офицер шўринг қурғур-чи, ўтган гал мени кўрмади дейсанми?

— Oh, oh, mais tu es...⁵

— Вой, алдоқчи, алдоқчи, э нима деяпсан ўзинг, жаҳли чиқибди деб ўйладингми? Э тугурдим бундай ишларга; il faut que jeunesse se passe⁶. Мендан илгари у билан

¹ Сен тушунадиган ақлли бола экансан-ку! Биласанми, болакай (франц.).

² Аммо... биласанми... айт-чи... Аммо биласанми... Кейин ахир сен нима қиласан, айт? (франц.)

³ Ана-ана буниси қойил! (франц.)

⁴ Чунки мен сени фақат муаллимсан деб ўйлабман (хизматкорга ўхшаш бир кимса-да, тўғрими?)... чувки мен оққўнгил қизман (франц.).

⁵ О, лекин сен... (франц.).

⁶ Ёшликда ўйнаб қолиш керак (франц.).

юргансан, шунинг учун уни ҳайдаб юборолмайсан-у. Фақат сен унга пул берма, уқдингми?

—Сен демак, бундан ҳам хафа эмасмисан? Mais tu es un vrai philosophe, sais-tu? Un varj philosophe! —деб қичқириб юборди у азбаройи суюниб кетганидан. —Eh bien, je t'aimerai, je t'aimerai —tu verras, tu sera content!¹

Ростдан ҳам, шундан кейин у менга тез-тез суйканадиган, ҳатто дўстона муносабатда бўладиган одат чиқарди, охирги ўн кунимиз худди шундай алфозда ўтди. Мен ваъда қилинган «юлдузлар»ни кўрганим йўқ; лекин баъзи бир жиҳатлардан у ҳақиқатан ҳам ўз сўзининг устидан чиқди. Устига-устак у мени Гортензия билан таништириб қўйди. Гортензия ўз йўлига жуда ҳам антиқа хотин экан, уни бизнинг давримизда Тереза доно деб аташарди...

Дарвоқе, булар ҳақида гапни чўзиб нима ҳам қилдик. Буларнинг ҳаммаси ўзига хос ва алоҳида ҳикоя бўлиши мумкин, мен уни бу қиссанинг ичига киритмоқчи эмасман. Гап шундаки, мен ишқилиб, бу ишларнинг барчаси тезроқ тугай қолсайди дердим. Лекин бизнинг юз мингимиз ҳали айтиб ўтганимдай тўла бир ойга етди, мен бундан ҳақиқатан ҳам ажабланардим. Ҳар қалай бу пулнинг саксон мингга Бланш ўзига керакли бисот харид қилди, биз фақат йигирма мингипинга еб-ичдик, шундан кам бўлса камки, ортиқ эмас, қаранг, барибир етибди-я. Бланш охирги пайтларда менга кўп нарсаларни очиқ айтадиган бўлиб қолган (ҳар нечук баъзи ёш қолларда мени алдамасди), шунинг учун ҳар нечук мен озгина қарзга ботиб қолдим, лекин бу қарз сенинг бўйинингга тушмайди, деб айтди. «Мен векселлар ва ҳисоб-китобларга сенинг қўлингни қўйдирмадим, — деб айтарди у менга, — чунки сенга чин юракдан ачинаман; бошиқа бир хотин бўлса, албатта, шундай қиларди, сени турмага жўнатарди. Кўрдингми, кўрдингми, сени қандай яхши кўраман, мен ана шувақа яхши қизман! Шу қурмагур тўйнинг ўзи қанча пулга тушяпти!»

Ростдан ҳам бизнинг тўйимиз бўлди. Тўй ойнинг охирги кунлари ўтди. Унга юз мингнинг ҳамма қолган-қутганлари сарф бўлди. Иш шу билан барҳам топди, тўғрироғи, бизнинг ойнимиз шу билан тугади, ва мен шундан сўнг маълум даражада четга сурилдим.

Бу шундай рўй берди: биз Парижга жойлашиб олганимиздан сўнг бир ҳафта ўтиб, генерал келиб қолди. У тўғри

¹ Лекин сен чинакам файласуф экансан, биласанми? чин файласуф! Хўп, сени энди яхши кўраман, яхши кўрамап — кўрасан ҳали, хурсанд бўласан! (франц.)

Бланшнинг олдига келди ва шундан буён бизникида қолди ҳисоби. Тўғри, унинг аллақерда ўз уйи бор эди. Бланш уни жуда хурсанд кутиб олди, қийқирган, хахолаган, ўзини унга ташлаб қучоқлаган бўлди. Иш шундай бўлиб қолдики, Бланшнинг ўзи генерални қўйиб юбормас, доим ёнида бирга олиб юрарди: бульварларда ҳам, сайрларда ҳам, театрларда, таниш-билишлариникига борганда ҳам генерал бирга эди. Генерал ҳали бундай судраб юришларга бемалол ярарди. У анча нўрим ҳамда виқорли — бўйи баланд, чакка сочлари ва шош мўйловлари бўялган (у илгари суворийлар сафида хизмат қилганди), юзлари бир оз саяқшган бўлса-да, лекин кўзга кўринарли эди. У ўзини қандай тутишни гоётда яхши билар, франкни ўрилатиб киярди. Парижда у орденларини тақиб юра бошлади. Бульварга чиққанда бундай одам билан юрсанг, фахрлининг мумкин, лекин шу билан бирга, агар таъбир жоъиз бўлса, бундай одам билан бирга юриш ҳар қандай тавсиядан ҳам аъло эди. Оққўнгил ва каллаварам генерал буларнинг баридан жуда ҳам мамнун эди. Парижда бизникига келганида у шундай бўлади деб сира хаёлига келтирмаганди. У ўшанда кўрқиб, титраб, қалтираб кириб келганди. У Бланш бақириб-чақириб ҳайдаб юборадн деб ўйлаган экан. Иш бундайинга айланиб кетганидан кейин унинг қўнгли кўтарилиб, мана бир ойдан бери бемаъниларча талтайиб-суюлиб юрди. Мен кетаётган маҳалда ҳам у худди шундай аҳволда эди. Мана шу ерга келиб билдим, ўшанда биз кутилмаганда Рулетенбургдан жўнаб кетганимиздан сўнг ўша куни эрталаб генерал ҳушдан кетиб қолибди. Бир ҳафтагача ақлдан айрилган одамдай бўлиб юрибди, алаҳлабди. Уни даволашибди, лекин бирдан ҳаммасини ташлаб вагонга ўтирибди-ю, қайдасан Париж деб йўлга тушибди. Албатта, Бланшнинг мана бундай очиқ чеҳра билан кутиб олиши унга ҳаммадан ҳам зўрроқ даво бўлди. Лекин у қувониб, боши осмонга етгандай юрса ҳам, касаллик аломатлари анчагача сақланиб турди. У фикрлай олмас ва ҳатто андаккина бўлсин жиддийроқ гап юритишга қобил эмасди. Бундай пайтларда у ҳар бир сўзга «ҳимм!»— деб қўяр, бошини силкитар ва шу билан қўтиларди. У бот-бот кулар, лекин кулгиси аллақандай асабий ва синиқ эди, худди кулгиси томоғига тиқилиб қолаётгандай бўлаверарди. Бопқа бир пайтлар эса қовоғи солинганча тумтайиб ўтирар, қуюқ қошларини чимирганча тундай хўмрайарди. Кўп парсалар унинг ҳатто ёнидан кўтарилиб кетганди. У жуда бемаза бир тарзда наришоп бўлиб қолган, ўз-ўзи билан гаплашишга

одамлашган эди. Фақат Бланшгина унга жой ато қилиши мумкин эди. Тумтайиб, бадқовоқ бўлиб олиши, бурчакларга тиқилиб ўтиришининг боиси ҳам Бланш эди, зеро, Бланшни узоқроқ кўрмай қолса, шундай аҳволга тушарди. Ёки Бланш бирон жойга кетиб уни ўзи билан бирга олиб кетмаса ва ё кета туриб уни эркалаб қўймаса шундай бўларди. Шу билан бирга генералнинг ўзи нима истаётганлигини, нега бундай маънос ва тунд эканлигини билмас, айтиб беролмасди. У бир соат ёки икки соат қимирламай ўтириб (мен икки бора шундай бўянганлигини сездим. Ўшанда Бланш куни билан аллақайга кетган, эҳтимол, Альбертникига бўлса керак) сўнг кутилмаганда безовталанар, атрофига аламлиқ қарай бошлар, ниманидир эсламоқчи бўлар, кимнидир қидираётгандай бўларди. Атрофида ҳеч кимни кўрмагач, у нимани сўрамоқчи бўлганлигини ҳам унутиб, яна то Бланш қаҳ-қаҳ отиб, шўх, хандон-хушон, ясанган-тусанган ҳолда кириб келгунча ўзини унутар, ғамга ботарди. Бланш чошиб унинг олдига борар, силаб-сийпалай бошлар, сочларидан тортар, камдан-кам ҳолларда бўлса-да, ўпиб ҳам қўярди. Бир марта генерал шундай хурсанд бўлиб кетдики, ҳатто ҳўнграб йиғлаб юборди,— мен ҳатто ажабланиб қолдим. У бизникида пайдо бўлиши билан Бланш менинг олдимда унинг ёнини ола бошлади. Бундай пайтларда унинг тили ҳатто жуда бийрон бўлиб кетарди. Мени деб генералдан юз ўнгирганлиги, аслида унга қаллиқ бўлганлиги, сўз берганлигини — эслатарди. Мени деб оиласи, бола-чақасини ташлаб, келди, дерди сен буни тушунишинг керак, унинг қўлида хизмат қилгансан, уялмайсанми ахир, деб ҳеч тилини бермасди... Мен миқ этиб оғиз очмас, у эса бидирлагани бидирлаган эди. Ниҳоят мен кулиб юбордим ва иш шу билан тугади, яъни аввалига у мени жинни бўлса керак деб ўйлади, охирида эса бу ҳақиқатан ҳам, беозор, мулоийм одам экан деган фикрда тўхтади. Бир сўз билан айтганда, охирига бориб, мен бу муҳтарама ойимқизга тўқис-туғал маъқул тушдим. (Бланш ростдан ҳам, жуда оқкўпчил, очиқ қиз эди,— албатта, бу ҳам ўзига яраша; мен аввал уни бундай деб билмасдим.) «Сен ақлли ва яхши одамсан,— деди у менга охирида,— э... э... афсуски, сен шундай тентаксан-да! Сенинг ҳеч қачон биринг икки бўлмайди, ҳеч қачон!»

«Un vrai russe, un salomon!»¹ У мени бир неча марта генерални кўчаларни айлантириб қилишга юборди,

¹ Чинакам рус кишиси, қалмоқ! (франц.)

худди хизматкорига, кучукчасини айлантириб келишни буюргандай. Дарвоқе, мен генерални театрга, Бал-мабилга, ресторанларга олиб бордим. Бланш бунинг учун пул берарди, лекин генералнинг ўзини пули ҳам йўқ эмасди, у одамлар ўртасида чўптагидан ҳамёнини чиқаришни жуда яхши кўрарди. Бир куни у Бланшга совға қиламан деб, Палерояледа етти юз франкка тўғпоғич олмақчи бўлди. Уни бу йўлдан қайтаргунча эсим кетди, охири зўрға кўндирдим. Бланш етти юз франк турадиган тўғпоғични бошига урармиди? Бунинг устига генералнинг бор-йўқ пули минг франкдан ортмасди. Бу пулларни у қаердан олган, мен буни билолганим йўқ. Назаримда, мистер Астлей берган бўлса керак, унинг отелдан қарзларини ҳам у тўлаб юборган эди-ку. Генерал бу вақтнинг ичида менга қандай кўз билан қаради дерсиз. Менимча, у бизнинг Бланш билан муносабатларимизни мутлақо пайқамасди. У гарчи менинг катта сармоя ютганлигимни аллақандай элас-элас эшитган бўлса-да, лекин ўзича мени Бланш қўлида қандайдир бир уй котиби ва ёки хизматчи бўлса керак, деб тасаввур қиларди. Ҳар ҳолда мен билан худди илгаригидек жуда балоидан келиб, хўжайинлардек муомала қилар ва ҳатто баъзи кезлар уришиб, паниҳат қилиб ҳам кўярди. Бир куни у Бланш икковимизни тоза кулгимизни қистатди, эрталаб кофе ичаётганимизда: у унчалар тегма нозик киши эмасди; лекин шунда бирдап у мендан хафа бўлиб қолди, нимага?— ҳозиргача билолмайман. Лекин, албатта, унинг ўзи ҳам буни тушунмас эди. Бир сўз билан айтганда, у оғзи тинмай гапга тушиб кетди а batons-rompus!¹, сиз боласиз ҳали, шонмай туринг, сизга кўрсатиб қўяман... тегиншли одамларга айтаман... ва ҳоказо, ва ҳоказо. Лекин нима гаплигини сира тушуна олмадик. Бланш қийқириб кулгани кулган эди. Ниҳоят, бир амаллаб уни овутдик ва сайл қилгани олиб чиқиб кетдик. Ҳар ҳолда мен кўп сезардим, у ғамга ботиб кетар, кимгадир, нимагадир ачинар, ҳатто Бланш ёнида турган бўлса ҳам, унга кимдир етишимётгандек бўлаверарди. Бундай дамларда унинг ўзи икки маротаба мен билан гаплашмоқчи бўлди, лекин тузук-қуруқ ҳеч нарсани тушунтириб беролмас, қандай хизмат қилгани, марҳума хотини, уй-жойлари, мол-мулкни эслаб кетарди. Бирон сўз миясига ўрнашиб қолар, шу сўз оғзига татти туюлиб, гарчи у на унинг туйғулари ва на ўй-хаёлларини англаторласа-да, кунига юз марталаб такрорлагани-так-

¹ бир боғдан, бир тоғдан маъносидан (франц.).

рорлаган эди. Мен у билан фарзандлари ҳақида оғиз очмоқчи бўлиб уришдим. Лекин у шоша-пиша бир нарсалар деб мингирлар, тезроқ гапни бошқа ёққа буришга уришарди: «Ҳа-ҳа! болалар-болалар, тўғри айтасиз, болалар!» Бир кун театрға кетаётган эдик, унинг бирдан кўнгли бўшашиб кетди: «Бу бечора болалар!— деди у кутилмаганда,— шундай, афандим, шундай булар бахт-т-сиз болалар!» Кейин шу кеча бир неча марта шу сўзларни қайтарди: бахтсиз болалар! Бир гап мен Полина ҳақида гап очдим, унинг қаттиқ аччиғи чиқди. «Бу вонкўр хотин,— деб хитоб қилди у,— ёвуз ва вонкўр! У оиламизни шарманда қилди! Агар бу ерда қонунлар бўлганда эди, мен унинг хўп таъзирини берган бўлардим! Ш-шундай, ш-шундай, ҳа!» Де-Гриеге келганда эса, унинг ҳатто номини эшитишга тоқати йўқ эди. «У мени тириклай гўрға тикди,— дорди у,— мени тунади, мени тириклай сўйди! Икки йил бошимга на азоб-уқубатларни солди, ёмон туш кўраётгандек яшадим! Ойлаб у тушимга кириб чиқарди! Бу — бу, бу... О, менга ҳеч қачон у ҳақда оғиз оча кўрманг!»

Уларнинг ишлари андак юришиб қолганлигини кўриб турар, лекин одатим бўйича индамасдим. Бланшнинг ўзи менга биринчи бўлиб айтди: бу биз ажралмасимиздан ресса бир ҳафта олдин бўлди.

— *Il a de la chance*¹,— деб бидирлай кетди у менга,— бабулинка оғир ётиб қолибди, энди ўлмай қолмайди. Мистер Астлей телеграмма юборди. Биласан-ку, кампирнинг ундан бошқа меросхўри йўқ. Шундай бўлмаган тақдирда ҳам барибир унинг ҳеч нарсага зиёни тегмайди. Биринчидан, унинг ўз нафақаси бор, иккинчидан, у ёпимиздаги кичкина хонада туради ва бундан боши осмонга етиб юради. Мен «*madame la generale*» бўламан. Мен яхши бир даврага кираман (Бланш доим шу ҳақда орзу қилгани қилган эди), кейинчалик рус бегойими бўламан, *j'aurai un château, des moujiks, et puis j'aurai toujours mon million*.²

— Хўп, агар у рашк қила бошласа, худо билади, бир нималарни талаб қилса, унда нима бўлади — тушупансанми?

— О йўқ, неп, неп, неп!³ Ундай қилмайди! Мен чора-

¹ Унинг омади келяпти (*франц.*).

² Менинг ўз қасрим, мужикларим ва ҳар қалай миллион пул-лэм бўлади.

³ Йўқ, йқ, йўқ (*франц.*). Тарж. изоҳи.

сиши кўриб қўйгайман, ташвишланма. Мен Альбертнинг помига ёзилган бир қапча векселларга уни қўл қўйишга мажбур қилдим... Салгина бир нарса бўлса, у дарҳол жазосини олади; йўқ, у бунга журъат қилмайди!

— Майли, унда...

Тўйни таптаналарсиз, осуда ва оплавий қилиб ўтказдик. Альберт ва яна бир-икки яқин кишиларнинггина чақирдик. Гортензия, Клеопатра қатъиян чеккага сурилди. Куёв ўз обрўсини қаттиқ сақлар эди. Бланш ўзи унинг галстугини боғлади, ўзи унга оро берди, генерал фракда ва оқ нимчасида *tres comme il faut*¹ кўринарди.

— *Il est pourtant tres comme il faut*²— деб маълум қилди менга Бланшнинг ўзи генералнинг хонасидан чиқиб келаркан, гўё генералнинг *tres comme il faut* эканлиги уни ҳам бағоят ҳайратга солиб қўйгандек. Мен бу ишларнинг ҳаммасида ялқов бир томошабин каби иштирок этганлигим учун тафсилотлар билан унчалар ҳам қизиқмас эдимки, воқеаларнинг қандай бўлганлиги ҳозир эсимдан чиқиб кетган. Шуниси эсимдаки, Бланшнинг фамилияси Коминж эмас экан, худди шунингдек, опаси *veuve Cominges* эмас — *du-Placet* экан. Нега улар ўзларини шу пайтгача де Коминж деб аташган ҳали-ҳануз билолмайман. Лекин генерал бундан ҳам мамнун бўлди ва ҳатто *du-Placet* де Коминжга қараганда унга кўпроқ маъқул бўлди. Тўй бўладиган кунни эрталаб у бошдан-оёқ кийиниб олганча залнинг у бошидан-бу бошига бориб келар ва ҳаддан ташқари жиддий билан савлат тўкканча шуларни тинмай такрорларди: «*mademoiselle Blanche! du-Placet! Blanche du-Placet! du Placet!* Ойимқиз Бланка Дю-Пласет!»... Унинг чеҳрасида ўз-ўзидан бирмунча мамнунлик ифодаси норларди. Черковда, мер ҳузурда ва уйдаги зиёфатда у шод ҳамда мамнун ва шу билан бирга ҳатто гердайган эди. Уларнинг икковларига бир нарса бўлганга ўхшарди. Бланш ҳам ўзини алланечук нуфузли тугарди.

— Мен энди ўзимни бутунлай бошқача тутганим керак,— деди у менга ҳаддан зиёда сиполик билан,— *mais vois-tu* мен бир бемаза нарсани фаромуш қилибман: буни қара, мен ҳозиргача ўзимнинг янги фамилиямни ёдлаб ололмайман: Загорьянский, Загозианский, *madame la generale de Sago-Sago, ces diables des noms russes, enfin*

¹ жуда пўрим (*франц.*).

² Бироқ у анчагина бинойидек (*франц.*).

madame la generale a quatorze consonnes! comme c'est agréable, n'est-ce pas?¹

Ниҳоят биз хайрлашдик, қаранг-а, шу Бланш дега-нингиз; тентак Бланш мен билан хайрлашаркан, кўзига ёш олди. «Tu étais bon enfant—дерди у ҳиқиллаб.—je te croyais bête es tu en avais l'air² лекин бу сенга ярашади». У қўлимни охирги марта қисиб қўяркан: «Attends!»³—деб хитоб қилди-да, югуриб хобхонасига кириб кетди ва бир дақиқадан сўнг менга иккита минг франклик қоғоз пул олиб чиқиб берди. Мен ўз кўзларимга ишонмасдим! «Бу сенга асқотади, сен балки жуда олим outchitel бўлсанг керак, жуда тентак одамсан. Икки мингдан ортиқ сенга бир тийин ҳам бермайман, чунки сен барибир ҳаммасини ютқизиб қўйсан. Хўп, омон бўл! Nous serons toujours bons amis, агар яна ютсанг, албатта ўзимнинг олдимга кел, et tu seras heureux!»⁴

Ўзимнинг ёнимда ҳам яна беш юз франкча пул бор эди: бундан ташқари минг франк турадиган жуда ажойиб соат, бриллиант тугмаларим ва бошқа нарсалар ҳам йўқ эмасди, шунинг учун ҳам, ҳали яна узоқ вақт беташвиш тараллабеод яшайверишим мумкин. Мен атай мана шу шаҳарчадан кетмай ўтирибман, фикрларимни йиғиштириб олмоқчиман, бундан ташқари мистер Астлейни кутяпман. У шаҳаргача бир иш билан тушиб ўтаркан, бу ерда бир кун тураркан, буни аниқ билдим. Ундан ҳаммасини сўраб билиб оламан... кейин-кейин тўғри Гомбургга равона бўламан. Рулетенбургга бормайман, балки келаси йил у ерга ўтарман. Бир столнинг тепасида икки марта омад келади деб кутиш бу телбалик деб бекорга айтмайдилар. Гомбургда эса чинакам катте ўйинлар бўлади.

XVII боб

Мана бир йилу саккиз ойдирки, мен қўлёмаларимга қараганим йўқ. Энди эса ҳасрат ва гам-алам ичида ўзимни овутмоқчи бўлиб тасодифан уларни ўқиб чиқдим. Ўшанда Гомбургга бораман деган жойда тўхтаган экан-

¹ лекин биласанми... генералойим Заго-Заго, рус исмлари жуда чатоқда, хуллас, ўн тўрт ундош товушдан иборат генералойим. Қандай чиройли-а, тўғрими? (франц.)

² Сен маъқулгина йиғитсан... Мен сени аҳмоқ деб юрардим, сен ҳам ўзингни тентакликка солдинг! (франц.)

³ Шошма! (франц.)

⁴ Биз доим дўст бўлиб қоламиз... сен бахтли бўласан! (франц.)

ман. О худо! ўшанда бу сартларни ёзганда юрагим қушдай енгил эди! Қушдай енгил деганим балки унчалар тўғри эмасдир, лекин қанчалар ўз-ўзимга ишонган, қанчалар қаттиқ умид қилган эдим ўшанда! Жиндаккина бўлсин ўзимдан иштибо қилармидим? Мана бир ярим йилдан кўпроқ вақт ўтди, менинг ҳолим эса гадо ҳолидан ҳам хароброқ! Гадо ҳам авло! Тупурдим мен бундай гадоликка! Мен ўзимни-ўзим хароб қилдим! Дарвоқе, буни нимага ҳам қиёслардим, эндиги панду насихатлардан не фойда! Бундай замонда панду насихатлардан кўра ҳам ёмонроқ нарса йўқ! О ўзидан-ўзи мамнун одамлар: бу манман ва такаббур маҳмадоналар ўз ўғитларини нақадар мамнулик билан ўқиб берадилар! Мен ҳозирги аҳволимнинг қанчалар оғир ва ярамаслигини жуда чуқур тушунаман, улар буни билганларида эди, менга ўргатиб ўтирмаган бўлардилар, бунга асло тиллари айланмасди. Улар менга, мен билмаган нима янгилик айтишлари мумкин? Умуман, гап бундами? Бу ерда ҳамма гап шундаки, гилдирак бир айлашиб чиққанда, ҳамма нарса бутунлай ўзгариб кетади ва ўша насихатгўйларнинг ўзлари (мен бунга ишонаман) биринчи бўлиб мени қутлагани келадилар, дўстона ҳазиллар қиладилар. Ўшанда ҳеч ким мендан ҳозиргидек юзиши ўтирмайди. Э тупурдим уларнинг ҳаммаларига! Мен энди нима бўлдим? Зерс. Эртага нима бўламан? Мен эртага яна қайта тирилишим ва ҳаётни қайта бошлашим мумкин! Тамомила барбод бўлиб кетмасдан ўзимни одам деб ҳис қилишим мумкин!

Мен ҳақиқатан ҳам, ўшанда Гамбургга жўнадим, бироқ... кейин мен яна Рулетенбургда, Спа ва ҳатто Баденда бўлдим, бу ерга Гинце деган ярамас бир маслаҳатчи, менинг собиқ бариним қўлида камердинер бўлиб хизмат қилдим. Ҳа, роса беш ой мен хизматкорлик вазифасини ўтадим! Турмадан чиққанымдан сўнг шундай бўлди. (Мен Рулетенбургда қарз бўлиб қолиб турмада ўтирдим. Номаълум бир одам мени қутқариб олди, ким? Мистер Астлейми? Поллинами? Билмайман, лекин икки юз талер қарз мен учун тўланган эди, мени озодликка чиқардилар.) Бошимни қаёққа урай? Ана шу Гинцега хизматга кирдим. У ёш, ҳавойи йиғит, ялқовланиб юришни яхши кўради, мен бўлсам, уч тилда гапириш ва ёзишни биламан. Аввал ойнага ўттиз гульденга унга котиблик қилдим. Лекин кейинроқ бориб тамомила хизматкор бўлиб қолдим. Унинг котиб тутишга қурби келмади ва менинг мойнамини камайтириб қўйди. Менинг борадиган жойим йўқ эди, шу ерда қола қолдим — шундай қилиб ўз-ўзидап хизматкор-

чиликка гирифтор бўлдим. Унинг хизматнда на егапим ва на ичганимнинг тайини бор эди, шунга қарамасдан: беш ой деганда етмиш гульден пул жамгардим. Бир куни Баденда оқшом чоғи унга энди кетаман дедим. Ўша куннёқ рулеткага бордим. О, юрагимнинг қанчалар дукурлаб урганини айтмайсизми! Йўқ, ичим пул деб ёнмасди! Ўшанда мен фақат эртагаёқ мапа шу Гинцелар, барча обер-кельнерлар, барча малоҳатли Баден жононлари, уларнинг ҳамма-ҳаммалари мен ҳақимда, менинг ҳаёт тарихим ҳақида гапиришларини, мендан ҳайратга тушишлари, мени кўкларга кўтариб мақташлари ва менинг янги катта ютуқларим олдида бўйини эгиб тасанно айтишларининггина истардим. Буларнинг бари болаларча хаёллар ва рўё, лекин... яна ким билсин: балки мен Нолина билан учрашган бўлармидим, унга барини ҳикоя қилиб берардим, шунда у ўз кўзлари билан кўрган бўлардики, мен қисматнинг тутуруқсиз турткилашларида қанчалар юқори тура оламан... О, йўқ, пулнинг мен учун заррача қадри бўлсайди! Ишончим комилки, мен яна ўша пулларни аллақандай бошқа бир Бланшга сарф қилган ва яна Парижда уч ҳафта ўн олти минг турадиган қўшалоқ отда ўйнаб-қулган бўлардим. Ўзимни яхши биламан, мен зиқна эмасман. Ҳатто жуда қўлим очиқ бўлса керак,— ҳолбуки, крупер: *trente et un, rouge, impair et passe ёки: quatre, noir, pair et manque!*— деб қичқирганда, ўзимда йўқ ҳаяжонланиб кетаман, юрагим қуш каби патирлай бошлайди! Мен ўйин столига, сочилиб ётган фридрихсдор, луидор, талерларга, тилла тангаларнинг устунарига, крупернинг кураги текканда уларнинг худди бир дунё лаҳча чўғлар каби царрон бўлиб келишларига, дигирчак теварагидаги кумуш тангаларнинг тепаларига оч, ташна, маҳлиё бўлиб қараганим-қараган. Ўйин залига кириб бораётганимдаёқ, тўкилаётган пулларнинг жиринглашларини эшитиб, ҳали икки хона нарида бўлсам-да, мени тутқаноқ тутиб қолай дейди. Ўзимни билмай қоламан.

Чўнтагимда етмиш гульден билан ўйин столига борганим ўша оқшом ҳам қанчалар ажойиб эди. Мен бошламасига ўн гульден тикдим ва яна *passé* дан бошладим. *Passé* менинг нозик жойим. Ютқиздим. Олтмиш гульден кумуш тангам қолди. Мен ўйиланиб турдим-да, зеро ни танладим. Зерога кетма-кет беш гульдендан қўя бошладим. Учинчи марта қўйганимда бирдан зеро чиқса бўладими, қувонганимдан юрагим ёрилиб кетай деди, менга бир юз етмиш беш гульден тўладилар. Мен юз минг гульден ютганимда ҳам бунчалар қувонган эмасдим. Мен ўша за-

хети юз гульденни rouge га қўйдим — ютдим; икки юзнинг барини яна ўшанга тикдим — ютдим; тўрт юзнинг барини noir га қўйдим — ютдим; саккиз юзнинг ҳаммасини шап-que га тикдим — ютдим; олдинги пулим билан қўшганда, бир минг етти юз гульден бўлади; ваҳоланки, орадан беш дақиқа ҳам ҳали ўтиб улгургани йўқ! Ҳа, мана шундай дамларда илгариги барча омадсизликларни унутиб юборасан! Ахир, мен буларни ҳаётимни гаровга тикиб топдим, таваккал қилдим ва яна одам қаторига кирдим!

Мен номер олдим, эшикни ичидап қулфладим-да, соат учларга қадар пулларимни санаб ўтирдим. Эрталаб уйқудан турганимда хизматкор эмасдим энди. Шу бугунсқ Гомбургга жўнаб кетишга қарор қилдим. Мен у ерда турмада ўтирмаганман, хизматкорлик қилмаганман. Поездга ярим соат қолганда мен икки мартагина қўйиш учун ўйинга кирдим ва бир ярим минг флорин ютқизиб қўйдим. Лекин барибир Гомбургга жўнадим ва мапа бир ойдирки, шу ердаман...

Юрагимни доим тўхтовсиз бир қўрқинч кемириб туради, ўйнасам ҳам оз-оздан қўяман, ниманидир қутамап, ҳисоблайман, уззуқун стол бошида туриб ўйинни кузатаман, ўйин ҳатто тушларимга кириб чиқади, шу билан бирга ўзимни ҳаддан ташқари маънап қотиб қолаётганимни, оёғимни балчиқдан чиқариб ололмаётганлигимни ҳис қилиб тураман. Мистер Астлей билан учрашганимизда мен бунга яна бир қарра амин бўлдим. Биз ўшандап бери учрашмаган эдик ва кутилмаганда кўришиб қолдик. Бу мана бундай бўлган эди. Мен боғдан кетиб борар, эллик гульдендан бошқа пулим қолмаганлиги, лекин уч кун илгарини меҳмонхонанинг ҳақини тамоман тўлаб қўйганлигимни ҳисоб-китоб қилиб қадам ташлардим. Демак, яна бир марта рулеткага боришим мумкин, агар ютсам, ўйинни тагин давом эттирса бўлади, ютқизсам, унда яна хизматкорлик қилишга тўғри келади. Балки хонадонинга муаллим керак рус оилаларини топарман. Шу ўй-ҳаёс билан банд бўлганча одатдагича сайр йўлимдан, боғдан, ўрмондан оралаб ўтиб қўшни князликка йўл олдим. Мен баъзан шу алфозда тўрт соатлаб кезиб юрар, Гомбургга очиқиб, толиқиб қайтардим. Боғдан паркка ўтишим билан кутилмаганда скамейкада мистер Астлейни кўриб қолдим. Мени биринчи бўлиб у кўрди ва ёнига чақирди. Бориб унинг яқинига ўтирдим. Унинг бир оз савлат тўкаётганлигини кўриб, қувончимнинг деми пасайгандай бўлди. Бўлмаса жуда хурсанд бўлиб кетгандим.

— Демак, сиз шу ердасиз! Сизни учратсам керак, деб

ўйлаган эдим, — деди у менга. — Айтиб бермасангиз ҳам биламан: биламан, ҳаммасини биламан: сизнинг бир йилу саккиз ой ичида қандай яшаганлигингиз менга ипидан игнасигача маълум.

— Воҳ! сиз эски дўстларингиздан шундай хабардор бўлиб турар экансиз-да! — деб жавоб бердим мен. — Яхши одамсиз-да, унутмайсиз... Шошманг, бир нарсга эсимга тушиб қолди, Рулетенбург турмасидан сиз мени чиқариб олмаганмидингиз у ерда икки юз гульден қарзим учун ўтирганнимда? Кимдир мени қамоқдан чиқариб олди.

— Йўқ, о йўқ: икки юз гульден қарз бўлиб қолиб Рулетенбург турмасидан ўтирганнингизда мен чиқариб олганим йўқ, лекин мен сиз икки юз гульден қарз бўлиб қамоқда ўтирганлигингизни билардим.

— Демак, ҳар қалай ким мени чиқариб олганлигини биласиз?

— О йўқ, сизни ким чиқариб олганини биламан деб айтолмайман.

— Қизиқ: бизнинг руслардан ҳеч ким мени танимайди, бунинг устига руслар чиқариб олмайдилар: фақат Россияда православлар ўз қавмларини чиқариб олишлари мумкин. Мен биронта ғалатиноқ инглиз раҳми келиб қутқарганмикин дедим.

Мистер Астлей менинг гапларимга таажжубланиб қулоқ солиб ўтирарди. У мени ғамга ботган, почор аҳволда кўраман деб ўйлаган бўлса керак.

— Бироқ ўзингизни маъпан шунчалар мустақил сақлабсиз, қувноқлигингизни йўқотмабсиз, мен шундан хурсандман, — деди у бирмунча ёқимсиз тарзда.

— Нега шу пайтгача ўлиб кетмабди, ер парчин бўлмабди, деб ичингизни ит тирнаяптими дейман? — кулдим мен.

У дарров тушуна қолмади, лекин гап нимадалигини билгач, жилмайди:

— Менга сизнинг сўзларингиз ёқади. Улардан мен ўзимнинг аввалги ақлли, қадрдон, туйғуларни бой ва шу билан бирга кинояга уста дўстимни таниб оламан. Фақат руслар айни бир вақтнинг ўзида шунча бир-бирига зид нарсаларни кўтариб юра оладилар. Ҳақиқатан ҳам, кини ўзининг энг яқин дўстини ўз олдида эзилган, афтода ҳолда кўришни севади. Дўстликнинг асосида кўпинча шундай камситилганлик ётади. Бу барча ақлли одамларга маълум эски ҳикмат. Лекин ҳозирги вазиятни айтадиган бўлсак, мен тушқунликка тушиб қолмаганлигингиздан чин дилдан хурсандман. Айтнинг-чи, сиз ўйинни бас қилмоқчи эмасмисиз?

— О, қуриб кетсин! Дарҳол уни йиғиштираман, агар...?

— Агар яна ютиб олсам демоқчисиз, тўғрими? Ўзим ҳам шундай ўйловдим, уёғини айтмасангиз ҳам биламан, сиз буни билмасдан айтиб қўйдингиз, лекин тўғрисишни айтдингиз. Ўйиндан бошқа ҳеч нарса билан шуғулланаётганингиз йўқми?

— Бошқа ҳеч нарса...

У мени имтиҳон қила бошлади. Мен ҳеч нарсани билмасдим, газеталарни ўқимасдим, кейинги пайтлар ичида биронта китоб варақламагандим.

— Жуда қотиб қолибсиз,— деди у,— сиз ҳаётдан, ўзингиз ва жамият манфаатларидан, граждонлик ва инсонлик бурчларидан, дўстларингиздан (сизнинг эса ҳар қалай дўстларингиз бор эди) юз ўттирибгина қолмасдан, ютуқдан ўзга ҳар қандай мақсаддан воз кечибгина қолмасдан, сиз ҳатто юз-хотираларингиздан ҳам юз ўттирибсиз. Сизни қайнаб, ёниб турган пайтларингизни кўрганман. Лекин аминманки, сиз ўша пайтдаги энг яхши таасуротларингизни ҳам унутиб юборгансиз; сизнинг ҳозирги кундалик орзуларингиз, истақларингиз раig ва imraig, rouce, poig ўн икки ўрта рақам ва ҳоказо ва ҳоказодан нарига ўтмайди. Бунга ишончим комил!

— Бас, мистер Астлей, илтимос, илтимос, эслатманг, менга,— деб қичқирдим мен ғашим қўзиб жаҳлим чиққан ҳолда,— билиб қўйинг, мен ҳеч нарсани унутганим йўқ. Лекин мен уларнинг ҳаммасини вақтинча хаёлимдан қувиб чиқардим, ҳатто хотираларимни ҳам,— мен ўз ишларимни тўғрилаб олай, кейин кўрамиз, ўшанда... ўшанда мава кўрасиз, мен яна қайта тириламан!

— Сиз яна ўн йилдан кейин ҳам шу ерда бўласиз,— деди у.— Сиз билан бас бойлашаман, агар унгача ўлмасам, мава шу скамейкада ўтириб сизга эслатаман.

— Хўп, бўлди энди,— деб унинг сўзини кесдим сабрсизлик билан,— мен ўтмишни тамомила унутиб юбормаганлигимни сизга бир кўрсатиб қўлай: айтинг-чи, ҳозир мисс Полина қаерда? Агар сиз мени чиқариб олмаган бўлсангиз, у чиқариб олгандир-да? Мен ўшандан бери у ҳақда ҳеч қандай хабар эшитганим йўқ.

— Йўқ, о йўқ! У сизни чиқариб олмагандир дейман. У ҳозир Швейцарияда, агарда сиз мисс Полина ҳақида бошқа оғиз очмасангиз, мен кўп хурсанд бўлардим,— деди у қатъият билан бир оз жаҳли чиқиб.

— Демак, у сизни ҳам қаттиқ жароҳатлабди-да!— деб кулиб юбордим беихтиёр.

— Мисс Полина хурматга лойиқ одамлар ичида ҳам

энг ҳурматга лойиқ зот. Лекин сизга такрор айтаман, мисс Полина ҳақида сўрашни бас қилсангиз, мени беҳад хурсанд қилган бўласиз. Сиз уни ҳеч қачон яхши билмагансиз, унинг номини тилга олсангиз, мен ўзимни туйғулари ҳақоратлангандай ҳис қиламан.

— Шундайми! Айтгандай, сиз ҳақ эмассиз: ўзингиз ўйлап, сиз билан бошқа нима ҳақида ҳам гаплашишим мумкин? Ахир бизнинг хотираларимиз фақат шунинг ўсидагиша иборат-ку. Озор чекманг, менга сизнинг ҳеч қандай ички сирли ишларингизнинг кераги йўқ... Мен фақат мисс Полинанинг ташқи аҳволи, фақат қандай аҳволда эканлиги билан қизиқаман, холос. Буни икки оғиз қилиб айтса ҳам бўлади-ку.

— Майли, фақат шу билан бу ҳақда сўзимизни бас қилайлик. Мисс Полина узоқ вақт касал ётди. У ҳозир ҳам бетоб. Бир оз вақт менинг онам ва синглим билан Шимолий Англияда туришди. Ярим йил бурун унинг эсингизда борми, аломат бир бувисп бор эди, ўша киши қазо қилди, шахсан Полинанинг ўзига етти минг фунт мерос қолдирди. Ҳозир мисс Полина турмушга чиққан синглимининг хонадони билан саёҳат қилиб юрибди. Учинг укаларига ҳам кампирдан мерос қолган, улар ҳозир Лондонда таҳсил кўришяпти. Унинг ўғай отаси генерал бир ой илгари Парижда юраги ёрилиб ўлди. Мадемаузель Бланш унга яхши қаради, лекин кампирдан теккан бутун меросни ўз номига ўтказиб олди... ана шундай гаплар.

— Де-Грие-чи? У ҳам Швейцарияда эмасми?

— Йўқ, Де-Грие Швейцарияда эмас, мен билмайман Де-Грие қаердалигини: айтиб қўяй, бундан кейин бунича паст нарсалар, имо-ишораларни асло тилингизга олманг, аксишча, сиз билан бошқача гаплашишга мажбур бўламан.

— Қандай, аввалдан дўст бўлганимизга қарамасдан-а?

— Ҳа, аввалдан дўст бўлганимизга қарамасдан.

— Минг карра сиздан узр сўрайман, мистер Астлей. Лекин менга қаранг, бунинг ҳеч хафа бўладиган, одамни пастга урадиган жойи йўқ, мен ахир мисс Полинани ҳеч нарсада айблаётганим йўқ-ку. Бундан ташқари умуман айтганда, француз билан рус оиймқизи бу шундай ҳодисаки мистер Астлей, бунда сиз билан биз ҳеч қачон охиригача англаб, тушуниб, ҳал қилиб беролмаймиз.

— Агар сиз Де-Грие номини бошқа бир номга қўшиб айтмасангиз, унда мен сиздан илтимос қилардимки, «француз ва рус оиймқизи» деганингиз нима ўзи? Бу қандай «қиёс»? Нега бошқа ҳеч нарса эмас-ку, айнан шу француз ва рус оиймқизи?

— Кўрдингизми, сиз ўзингиз ҳам қизиқиб қолдингиз? Лекин бу жуда узоқ гап, мистер Астлей. Бунн тушунип учун олдиндан кўп нарсаларни билиш керак. Дарвоқе, бу муҳим масала — биринчи қарашда қанчалар кулгили бўлиб туюлмасин. Француз деганимиз, мистер Астлей бу — мукамал, чиройли шакл. Сиз британиялик сифатида бунга кўшилмаслигингиз мумкин. Мен рус кишиси ҳам бунга кўшилмайман, балки гашим келганидан, кўролмаганимдан кўшилмасман. Лекин бизнинг ойимқизларимиз бутунлай бошқача фикрда бўлишлари аҳтимол. Балки сиз Расинни қинғир-қийшиқ, пачоқ ва атторликка оид бир нарса деб айтарсиз. Ҳатто уни қўлингизга олиб ўқмайсиз ҳам. Мен ҳам уни қинғир-қийшиқ, пачоқ, атторона ва ҳатто бир жиҳатдан кулгили деб биламан. Лекин у жозибали, мистер Астлей, ва энг муҳими, у улур шоир, биз буни пстамаймизм, йўқми, барибир. Биз ҳали айниқ бўлиб юрган чоғларимиздэёқ французнинг, яъни париждикининг миллий шакли нафис бир тарзда юзага чиқа бошлаган. Инқилоб дворянчиликка меросхўр бўлди. Эндиликда энг бачкана французнинг ҳам қилиқлари, усуллари, кфодалари ва ҳатто фикрлари нафис бир шаклга эга бўлиши мумкин. Бу шаклнинг юзага келишида у на ташаббуси ва на руҳи, на юраги билан иштирок этиши ҳатто шарт эмас. Буларнинг ҳаммаси унга мерос теккан. Ўз-ўзидан улар бачканаларинг бачканаси, тубанларинг тубани бўлишлари мумкин. Хўп, энди мистер Астлей, сизга шуни маълум қилишим керакки, дунёда ақлли, оқкўнғил, ва ҳали тамомила бузилиб улгурмаган рус ойимқизидан кўра ҳам ишонувчанроқ ва самимийроқ ҳилқат йўқ. Де-Грие биронта ролга кириб, чехрасига маълум бир ниқоб тутиб, унинг қалбини ойна-осонлик билан ишғол қилиши мумкин. Чунки унинг нафис шакли бор, мистер Астлей, ойимқизлар мана шу шаклни унинг жони, дили ва қалбининг табиий кўриниши деб биладилар, бунга мерос қолган либос деб қарамайдилар. Сиз қаттиқ ранжисангиз ҳам шунн айтиб қўяйин, инглизлар аксаран дағал ва нафосатдан йироқроқ бўладилар. Руслар эса гўзалликни анча сезгирлик билан илғаб оладилар ва гўзаллик деганда ўзларини томдан ташлайдилар. Аммо қалбнинг гўзаллигини ва шахсинг ўзига ҳослигини фарқламоқлик учун бизнинг аёллардан ва айниқса ойимқизлардан кўра кўпроқ, қиёслаб бўлмайдиган даражада кўпроқ мустақиллик ва ҳурлик ва ҳар қалай, кўпроқ тажриба даркор. Мисс Полина эса, мени кечиринг, оғзимдан чиқиб кетди, — аблаҳ Де-Гриедан кўра сизни устунроқ қўйиши учун ҳа-

ли кўи вақт ўтиши керак, бу ҳақда у ҳали кўи ўйланади. У албатта сизни қадрлайди, сизга дўст бўлади, сизга юрагини очади: лекин бу юракда ўша ярамас қабиҳ, ифлос ва бачкана судхўр Де-Грие ҳоким бўлиб тураверади. Қайсарлик ва манмаплик юзасидан ҳам шундай бўлиб қолиши мумкин, зотан, мана шу Де-Грие бир маҳал қиз қалбига унинг оиласига, енгилтак генералга мадад берган киши бўлиб, умидлари барбод бўлган (гўёки?) ва дунёдан қўлини ювгап ўктам ва назокатли маркиз қиёфасида кириб келгандир. Унинг барча қилмишлари кейин очилди. Лекин очилган бўлса нима қилибди: барибир менга ўша олдинги Де-Гриени беринг, деб тураверади, унга худди мана шу керак! У ҳозирги Де-Гриедан қанчалар нафратланса, олдинги унинг тасаввуротидагина қолган Де-Гриени шунчалар қўмсайверади. Сиз қанд пишириш билан шуғулланасиз, шундайми, мистер Астлей?

— Ҳа, мен машҳур Ловель ва Комп қанд заводи компаниясининг аъзосиман.

— Мана кўрдингизми, мистер Астлей. Бир томонда — шакарпаз, иккинчи томонда — Аполлон Белведерий: булар қандайдир ҳеч бир-бирига ёпишмайди. Мен бўлсам, ҳатто шакарпаз ҳам эмасман: мен рулеткага ишқивоз майда ўйинчиман, холос. Ҳатто хизматкорлик қилдим, бу мисс Полинага ҳам етиб борган бўлса керак, чунки унинг хабарчилари яхши ишлайдилар.

— Сиз озурда одамсиз, шунинг учун мана шу бемаъни гапларни айтиб ўтирибсиз, — совуққонлик билан ўйлаиб туриб деди мистер Астлей. — Бунинг устига сизнинг сўзларингизда ҳеч қандай янгилик йўқ.

— Тўғри айтасиз! Лекин энг ёмон томони шундаки, менинг бу сўзларим қанчалар эскириб қолган, бачкана ва енгилтак бўлмасин, барибир уларда ҳақиқат бор, менинг олижаноб дўстим! Барибир биз сиз билан ҳеч нарсага эришолмадик!

— Бемаза ва бўлмағур гап... чунки, чунки... майли билиб қўйинг! — деди қалтироқ овоз билан мистер Астлей кўзлари йилтираганча, — шуни билингки, эй нотанти, помуносиб, майда ва шўрлик одам, мен Гомбургга атай унинг топшириғи билан келдим, сизни кўриш, сиз билан чин юракдан узоқ ўтириб гаплашиш ва ҳаммасини, — сизнинг барча туйғуларингиз, ўй-хаёлларингиз, умидларингиз ва... хотираларингизни унга ўтказиш учун келганман!

— Наҳотки! Наҳотки? — деб қичқириб юбордим мен ва кўз ёшларим селдай оқа бошлади. Мен ҳеч уларни

тўхтатолмас, умримда биринчи маротаба шу ҳолга тушшим эди.

— Ҳа, эй бечора одам, у сизни севарди, буни мен сизга очик айтишим мумкин, чунки сиз — тамом бўлган одамсиз! Бу ҳам ҳали кам, агар сизга у ҳали ҳамон сизни севади десам, ўшанда ҳам — сиз барибир шу ерда қоласиз! Ҳа, сиз ўзингизни ҳалок қилдингиз! Сиз қобиллятли эдингиз, туйғун табнатли, ўктам одам эдингиз: сиз яхши одамларга жуда муҳтож бўлган ватанингизга фойда келтиришингиз мумкин эди, лекин — сиз мана шу ерда қоласиз, ҳаётингиз барбод бўлди. Мен сизни айбламайман. Назаримда, барча руслар ҳам мана шундайлар ёки шундай бўлишга майллари бор. Рулетка бўлмаса, шунга ўхшаш бирон нарсапи тонадилар. Истиснолар камданкам учрайди. Меҳнат нималигини тушунмаган фақат сизгина эмас (мен сизнинг халқингиз ҳақида айтаётганим йўқ). Рулетка — кўпроқ руслар бош ўйини. Шу пайтгача сиз ҳалол яшаб келдингиз. Ўғирлик қилишдан хизматкор бўлишни афзал билдингиз... лекин келажакда нима бўлади, мен буни ўйлашдан қўрқаман. Бас, яхши қолинг! Ҳозир пулингиз ҳам қолмаган бўлса керак? Мен сизга ўн луидор бераман, бошқа бермайман, чунки сиз уларни барибир ютқазиб қўясиз. Олинг. Хайр энди! Олинг дейман!

— Йўқ, мистер Астлей, ҳозир айтилган шунча гапдан кейин...

— О-ол-инг! — деб қичқирди у. — Мен аминманки, сиз ҳамон олижаноб йигитсиз, сизга чин дўст каби қўлимни бераман. Агар ўйинни, Гомбургни шу заҳоти ташлаб, ватанингизга жўнаб кетишингизга ишончим комил бўлганда эди, мен сизга ҳозирнинг ўзида ишни бошлаб юбориш учун минг фунт беришга тайёр эдим. Аммо мен минг фунт эмас, ўн луидор бераётирман, чунки минг фунт бўладими, ўн луидорми, ҳозирги пайтда сиз учун мутлақо фарқи йўқ; барибир — ютқизасиз. Олинг ва яхши қолинг.

— Агар сизни охириги марта бир қучоқлаб олишга ижозат берсангиз, оламан.

— О, жоним билан!

Биз чиндан қучоқлашдик, сўнг мистер Астлей кетди.

Йўқ, у ҳақ эмас! Агар мен Полина ва Де-Грие ҳақида қаттиқ гапирган бўлсам, у жуда қаттиқ ва енгил-елли хулоса чиқарди. Мен ўзим ҳақимда ҳеч нарса демайман. Зеро... зеро, буларнинг ҳаммаси ҳозирча бутунлай ундаймас. Буларнинг ҳаммаси ҳозирча қуруқ сўз, сўз, сўз, ҳолбуки, еш қилмоқ керак! Энди энг муҳими, Швейцария!

Эртагаёқ, — о, қапийди, эртанинг ўзидаёқ жўаб кетип мумкин бўлса! Яна бошқатдан тирилсанг, қайтадан туғилсанг. Уларга исботлаб бериш керак... Мен ҳали яна одам бўлишим мумкин буни Полина билиб қўйсин. Ҳозирнинг ўзида... лекин энди ҳозир кеч бўлиб қолди, — аммо — эртага... о, юрагим сезиб турибди, бошқача бўлиши мумкин эмас! Ҳозир ўн беш лундор пулим бор, мен эса кези келганда ўн беш гульден билан ҳам бошлаганман! Агар аста ўйналса... — наҳот, наҳот мен шунчалар ёш бола бўлсам! Наҳот мен ўзим билмасамки, тамом бўлган одамман. Лекин нега мен қайта тирилолмас эканман. Шундай! умрингда бир мартагина тежаб иплатсанг ва сабр-тоқат билан кутсанг, ҳаммасига эришсанг, тамом! Бир мартагина ўзингни тутсанг, бир соат ичида бутун тақдиринг бошқача бўлиб кетади! Энг муҳими — прода! Етти ой илгари Рулетенбургда бутунлай ютқизиб қўйишимдан олдин шунга ўхшаш нимадир бўлганлигини эслаш кифоя. О ана уни матонат деса бўлар эди: мен ўшанда ҳаммаси, ҳаммасини ютқизиб қўйгандим... Воксалдан чиқдим, қарасам, нимчамнинг киссасида бир гульден мисирлаб турибди. «Э ҳали овқатга ҳам пул қолибди-ку!» — деб ўйладим мен, лекин юз қадамча юргач, ўйлаиб қолдим ва орқамга қайтдим. Шу биргина гульденни тапқие га тикдим (шу сафар тапқие эди), биласизми, ёлғиз ўзинг, бегопа ерларда, она юртинг, дўстларинг, ёру биродарларингдан йироқда, бугун ҳатто нимага тамадди қилишингни ҳам билмасдан сўнгни гульденни, сўнгни, сўнгни гульденни тикишипда аллақандай ўзгача бир ҳис бор, рост айтаман! Мен ютдим ва йиғирма дақиқадан сўнг воксалдан чўптакда бир юз етмиш гульден билан чиқдим. Бу бўлган гап! Кўрдингизми, сўнгни гульденнинг қилган ишини! Ўшапда руҳим тушиб кетганда, юрагим дов бермаганда, нима бўларди?..

Эртага, эртага ҳаммаси тугайди!

ИЗОҲ

- Перовский эсдаликлари.* В. А. Перовский (1794—1857) 1812 йил Ватан уруши қатнашчиси, граф. «Эсдаликлар»нинг парчаларида Москвадан чекинаётган французлар сафдан орқада қолган касаллар ва ярадорларни отиб ташлаганликларини ёзган.
- Шато** — қаср, қалъа.
- Фатер** — ота.
- Ротшильд**, **Гоппе** ва **Комп.** — Европада жуда бадавлат банкир хонадонларининг бошлиқлари.
- Гейн** — йўқол!
- Барберини** — Римнинг машҳур зотларидан. Уларнинг номлари XIII асрдан шуҳрат қозонган.
- Поль де Кок** — француз адиби (1794—1871). Буржуа ахлоқи ҳақидаги романилари ўз вақтида анча шуҳрат тошган.
- Лайдак** — полякча: муттаҳам, қаллоб.
- Балакирев** — И. А. Балакирев (1699—1763) 1839 йилда босиб чиққан кулгили латифаларни ёзган деб тахмин қилинади. Бу латифалар анча тилга тушган.
- Бланшар** — Мари Бланшар (1778—1819) — эри билан ҳаво шарида бир неча бор осмонга кўтарилган аёл. Ҳаво шарида машъала ўйнаб томоша кўрсатаётганда шар ёниб кетиб, ҳалок бўлган.
- Гомбург** — ўша пайтларда машҳур немис курортларидан бири. У ерда рулетка ўйинлари авж олганди. Ф. М. Достоевский 1863 йилда Гомбургда бўлган ва ўйинхоналарни бориб кўрган.
- Егеръ** — Европанинг айрим қўшинларида махсус ўқчи полкларнинг аскари.
- Гульдён** — ёки флорин: баъзи Марказий Европа мамлакатларида 14—19 асрларда амалда бўлган тилла, кейинроқ кумуш танга.
- фут** — узунлик ўлчови — бир фут — 30, 48 см.
- лудор** — қадимги француз олтин тангаси.
- франк** — Франция пул бирлиги.
- талер** — тилла ва кумуш танга. Биринчи марта Богемияда 1518 йилда кумушдан зарб қилинган. Шимолий Германия, Пруссия ва Саксонияда амалда бўлган.